ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

НАВЧАННЯ
БЕЗ МЕЖ

Олександр Гісем
Ольга Гісем

6 клас

Історія України
Всесвітня історія

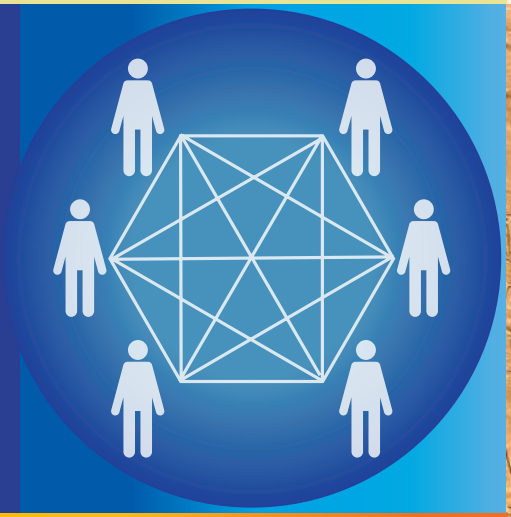

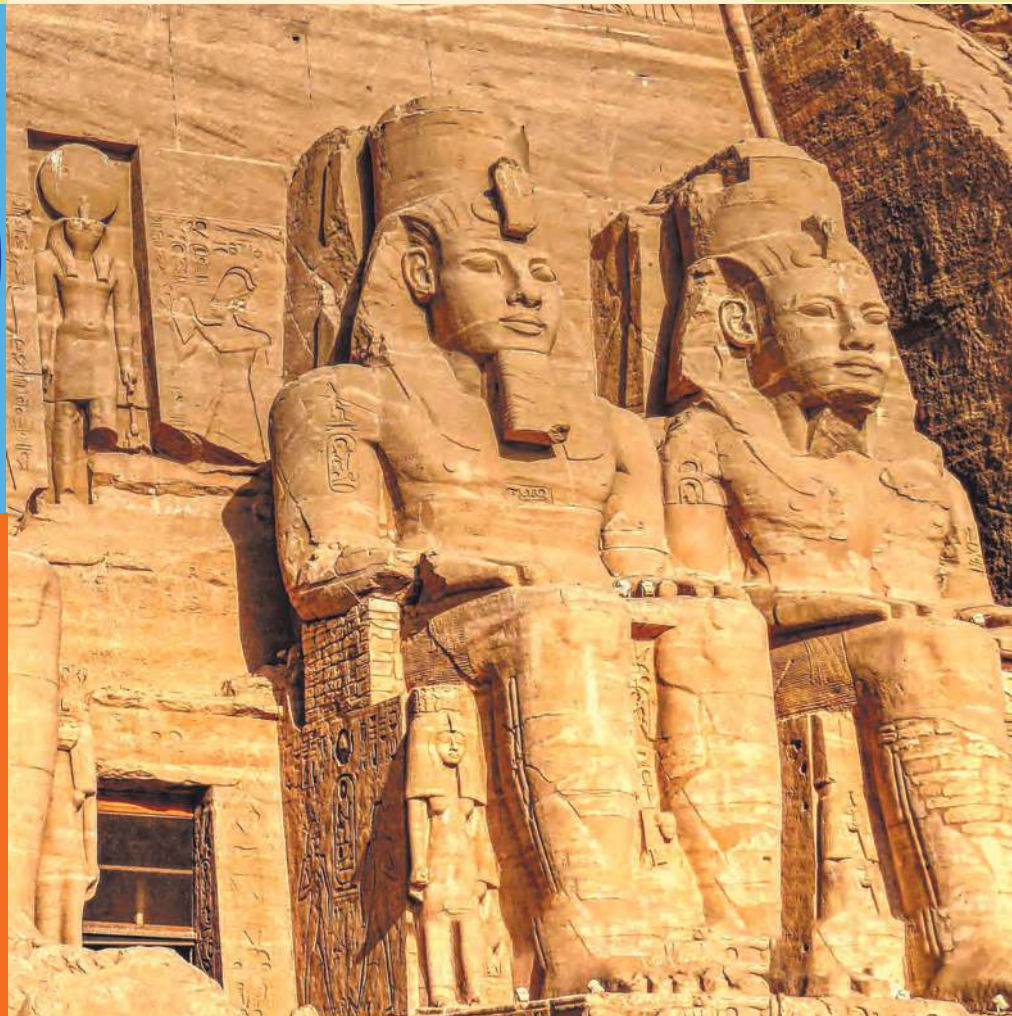

Олександр Гісем
Ольга Гісем

Історія України
Всесвітня історія

**Підручник
для 6 класу
закладів загальної
середньої освіти**

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України**

Харків
Видавництво «Ранок»
2023

УДК 94(477)(075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 р. №254)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Підручник створено відповідно до модельної навчальної програми
«Історія України. Всесвітня історія. 6 клас»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сорочинська Н. М.,
Гісем О. О., Василенко Я. Л.)

Гісем О. В.
Г51 Історія України. Всесвітня історія : підруч. для 6 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Гісем. — Харків : Вид-во «Ранок», 2023. — 192 с. : іл.
ISBN 978-617-09-8238-4

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-617-09-8238-4

© Гісем О. В., Гісем О. О., 2023
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2023

Шановні шестикласниці та шестикласники!

Цього навчального року ви відкриєте новий для себе шкільний предмет і захопливу науку — історію. Завдяки цій науці люди дізнаються про своє минуле, отримують розуміння того, як воно вплинуло на їхнє життя сьогодні.

Ваша навчальна подорож розпочнеться з появи людини на Землі, а потім ви поступово дізнаватиметеся про подальші події. Ви вивчатимете минуле нашої держави — України, а також історію інших держав та народів.

Не загубитися в лабіринтах подій вам допоможе підручник. Він складається з кількох великих частин — **розділів**. Кожен розділ поділений на **параграфи**. Вони, своєю чергою, складаються із пунктів, кожен із яких присвячений окремому питанню в межах теми.

Текст підручника доповнено ілюстраціями, картами, таблицями та схемами. Звертайте увагу на заголовки, підписи, пояснення та запитання до них. Це допоможе вам у вивченні та кращому розумінні історії.

Під заголовком **«Цікаво знати»** наведено додаткові відомості за темою. **«Словник»** надає тлумачення окремих термінів і понять. Уривки з історичних джерел та завдання до них розміщено під заголовком **«Джерела повідомляють»**.

Наприкінці кожного параграфа на вас чекають **запитання та завдання**. Ви зможете узагальнити вивчений матеріал і визначити, чи добре його опанували. Тут запропоновано колективні завдання, які можна виконувати в класі, проєктні й творчі завдання, які зазвичай передбачають роботу вдома, тощо.

До підручника розроблено електронний додаток, у якому розміщено: плани-схеми для різних форм роботи та опис різних методів навчання, що допоможуть вам виконувати завдання; словник основних термінів і понять; практичні заняття; завдання на узагальнення; додаткові матеріали до параграфів. Перейти до електронного додатка можна за QR-кодами або короткими покликаннями.

Бажаємо вам успіхів і натхнення!

Збручанський ідол — пам'ятка слов'янського язичництва. IX ст.

rnk.com.ua/104192
Електронний інтерактивний додаток до підручника

Вступ

rnk.com.ua/104262

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Наведіть приклади подій минулого. Як давно вони відбулися? Як ви про це дізналися?
2. Як можна датувати подію та з якою метою це роблять?

1. Історична періодизація

Як вам уже відомо, історія вивчає минуле людства. Ви будете знайомитися з історією, яку змогли на теперішній час дослідити історики.

Цього року основну увагу буде приділено вивченню двох історичних періодів — **Первісної історії (доби)** та **історії Стародавнього світу.**

Первісна доба охоплює час від появи людини до виникнення писемності. Потім розпочалася історія **перших цивілізацій,** яка тривала до загибелі Західної Римської імперії. Цей проміжок часу називають Стародавнім світом, а його історію — історією Стародавнього світу.

Окремо в історії перших цивілізацій виділяють період Античності, або античної історії, до якого належать історії Давніх Греції та Риму. Після неї розпочалася епоха **Середніх віків.**

Оскільки часовий відрізок Первісної доби дуже тривалий, його для зручності поділяють на **археологічні періоди.** Ця періодизація пов'язана з етапами освоєння людиною матеріалів, які вона використовувала для ство-

Словник

Археологія — наука, що вивчає минуле людства за матеріальними залишками його діяльності.

Періодизація історії.

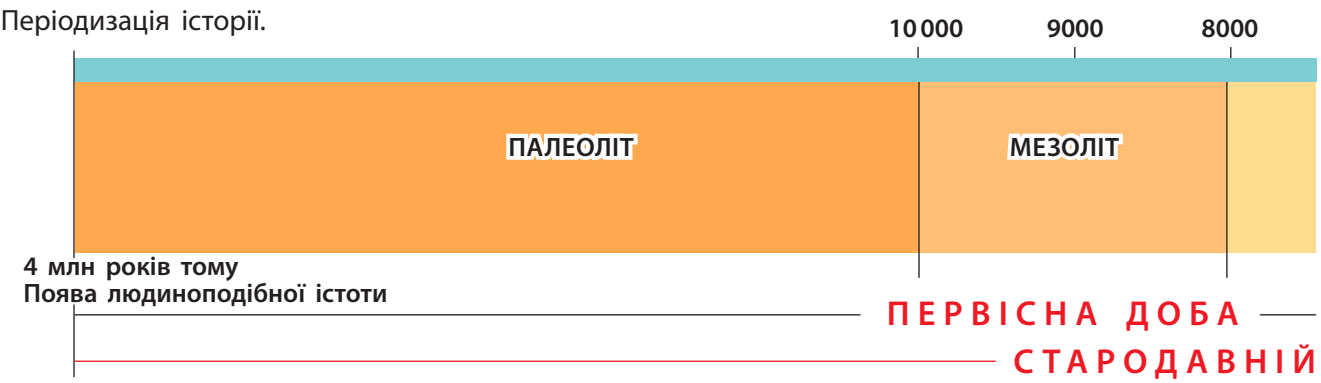

рення знарядь праці та зброї. Це кам'яний вік (палеоліт, мезоліт, неоліт) — час, коли більшість виробів виготовляли з каменю, і доба металів. До останньої належать мідно-кам'яний, бронзовий і залізний віки, за яких використовували відповідно мідь, бронзу й залізо.

? Висловіть припущення, із якою метою вчені запровадили історичну періодизацію.

2. Типи історичних джерел

Досліджуючи минуле, вчені користуються історичними джерелами, які поділяють на кілька типів:

- **Речові джерела** — це всі матеріальні залишки людської діяльності, наприклад, знаряддя праці та все, що створено за їхньою допомогою: споруди, зброя, прикраси, посуд, твори мистецтва тощо.
- **Писемні джерела** — будь-які записи, наприклад, літописи і хроніки, зводи законів, а також особисті документи, такі як листи або щоденники.
- **Етнографічні джерела** — матеріали досліджень культури та побуту різних народів або племен.
- **Усні джерела** — фольклор, легенди, міфи та перекази, казки, розповіді свідків подій, тобто все, що передавалося з уст в уста.
- **Кіно- та фотодокументи** — відеозаписи та фотографії.

Срібна монета. Початок XI ст. Часто археологічні відкриття трапляються випадково. Наприклад, ця монета містилася у скарбі з 32 монет, знайденому у 2020 р. на Житомирщині. Місцевий житель відкопав його у своїй садибі.

Цікаво знати

Серед історичних джерел виділяють окрему групу — зображальні джерела. Вони створюють зоровий образ події, подають інформацію у вигляді зображень. До таких джерел належать картини, фотографії, кінофільми, архітектурні споруди, скульптури, історичні й географічні карти тощо.

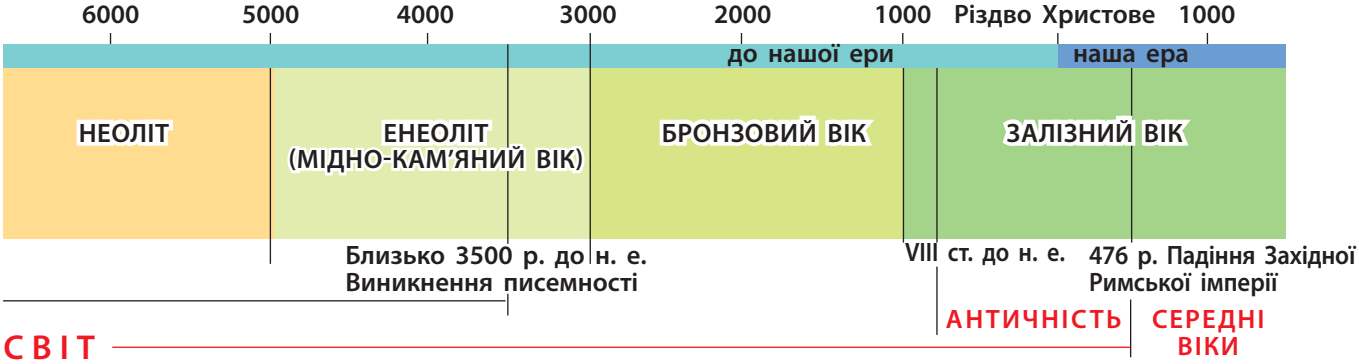

СТАРОДАВНІЙ СВІТ	СЕРЕДНІ ВІКИ	РАННЬОМОДЕРНА ТА МОДЕРНА ДОБА
Речові Писемні Етнографічні	Речові Писемні Етнографічні Усні	Речові Писемні Етнографічні Усні Кіно- та фотодокументи

Типи історичних джерел, що використовуються для вивчення різних періодів історії.

У Первісну добу ще не було винайдено письма, отже, люди не вели записи про своє життя. Тому для вивчення цього періоду використовують переважно речові джерела. Також історики послуговуються напрацюваннями етнографів — дослідників, що вивчають побут і культуру різних людських спільнот. Особливо цікавими є спільноти, чий спосіб життя майже не змінився від часів кам'яного віку.

? Які історичні джерела використовують для вивчення Первісної доби? Чому?

3. Дослідження історії Стародавнього світу

Активне дослідження історії Стародавнього світу розпочалося близько 200 років тому — у XIX ст. У ті часи історики ще не знали багатьох давніх мов. Тому для того, щоб перекласти декілька слів у написі, можна було витратити не один рік. Археологи ще не мали тих знань і технічних засобів, які доступні сучасним дослідникам. Тож іноді під час археологічних розкопок на перший погляд непривабливі речі, наприклад уламки посуду, викидали як сміття. У наш час дослідники вже добре знають, що всі знахідки є цінними, і ретельно вивчають усе, що трапляється на місці розкопок.

Найкращі результати вчені отримують, поєднуючи різні типи джерел під час дослідження.

Цікаво знати

Німецький підприємець та археолог-аматор Генріх Шліман вирішив знайти оспіване давньогрецьким поетом Гомером місто Троя. Після тривалих пошуків він організував археологічні розкопки на пагорбі Гіссарлик (сучасна Туреччина). Там він і справді знайшов залишки давнього міста, яке існувало на місці описаної Гомером Трої. А історичну Трою було досліджено пізніше.

Софія Шліман — дружина дослідника Г. Шлімана в золотих прикрасах, що були знайдені під час розкопок пагорба Гіссарлик. 1874 р.

За час, що минув, вчені зібрали багато інформації, розшифрували давні написи, вивчили мови, якими спілкувалися в Стародавньому світі. Зараз їм у цьому допомагають комп'ютерні програми.

Багато предметів давнини потрапило до приватних колекцій поціновувачів старожитностей. Також було організовано установи для збереження знахідок, де вчені мають змогу їх вивчати.

Запитання та завдання

1. Які періоди історії людства ви вивчатимете цього навчального року?
2. Що лежить в основі археологічної періодизації? Чим вона відрізняється від історичної?
3. **Розв'яжіть хронологічну задачу.** Місто Рим було засноване в 753 р. до н. е. Скільки років минуло від заснування Рима до 1187 р. — першої писемної згадки назви Україна?
4. **Обговоріть у парах.** Проаналізуйте, як змінилася робота істориків та археологів за останні 200 років.
5. За додатковими джерелами підготуйте презентацію про визначне археологічне відкриття, зроблене на території України (на вибір).
6. **Проєктне завдання.** За додатковими джерелами дізнайтеся, кого називають «чорними археологами». Чому їхня діяльність завдає шкоди? За допомогою методу «Мозковий штурм» у малих групах сформулюйте якомога більше варіантів, як можна побороти це явище.
7. У складі малих груп підготуйте колаж або презентацію за темою «Видатні відкриття в дослідженні Стародавнього світу».
8. **Пошукове завдання.** У складі малих груп виконайте мінідослідження. За додатковими джерелами дізнайтеся: 1) про видатних істориків, які походили з вашої малої батьківщини; 2) про археологічні відкриття, що були зроблені у вашому краї (на вибір). Поділіться в класі результатами роботи.

Розеттський камінь. Британський музей у Лондоні.
Цей камінь у 1799 р. випадково знайшов французький солдат. На ньому містилися однакові написи двома видами давньоєгипетського письма та давньогрецькою мовою. Зіставляючи ці тексти, вчені XIX ст. Жан-Франсуа Шампольйон та Томас Юнг розшифрували давньоєгипетські ієрогліфи (на камені — вгорі).

Український археолог Борис Мозолевський і знайдена ним у 1971 р. золота скіфська пектораль із кургану Товста могила.

РОЗДІЛ І. ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ ЗА ПЕРВІСНИХ ЧАСІВ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

rnk.com.ua/104193

§1. Походження людини

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- **Вправа «Мікрофон».** Назвіть три основні риси, які, на вашу думку, відрізняють людину від усіх інших істот.

Пам'ятник Паньгу в Китаї. Сучасний вигляд. Багато його копій встановлено по всій країні.

1. Теорії походження людини. Перші уявлення

Походження людини — складне питання, яке досі не розв'язане. Відтоді як людина замислилася над тим, хто вона та звідки походить, виникло чимало теорій. Тепер це питання продовжують вивчати різні науки, зокрема історія. Усі теорії можна об'єднати у три основні: створення світу і людини Богом або іншими надприродними силами; еволюційного походження людини від приматів; космічного походження людини (тобто життя на Землю було занесено з космосу).

Міфічні уявлення про походження людини дуже різноманітні. Давні китайці вірили, що перша людина — Паньгу — вилупилася з яйця. Давні шумери (народ, який мешкав на землях сучасного Іраку) були переконані, що перших людей боги виліпили з глини. Деякі народи Африки вважають, що перша людина вийшла із тріщини в камені або дереві.

? Які теорії або легенди про походження людини, крім перелічених, ви знаєте?

2. Еволюційна теорія

У XIX ст. англійський природознавець Чарльз Дарвін розробив теорію природного добору. Її суть полягала в тому, що виживають і передають свої якості нащадкам найбільш

Словник

Еволюція — процес поступових закономірних змін у природі й суспільстві.

Камінь використано як зброю. Сучасний малюнок.

пристосовані до навколишніх умов живі організми. Наприклад, тварини, які не мали густої шерсті, що допомагала зігрітися в холодну пору, не вижили в льодовиковий період. Згодом інші вчені доповнили цю теорію. Її підтвердили відкриття в біології, археології та інших науках. Так формувалася сучасна еволюційна теорія, якої дотримується більшість вчених. Вони переконані, що сучасна людина сформувалася в результаті **еволюції**.

Згідно з еволюційною теорією близько 4 млн років тому розпочався процес перетворення людиноподібних істот — їх називають **гомінідами** — на сучасну людину. Цей процес загалом завершився 100 тис. років тому. Він не відбувався лінійно, а більше нагадував дерево, де різні види гомінідів тривалий час могли жити поруч і навіть змішуватися.

Найбільш важливими змінами, що відбулися під час еволюції людини, були такі:

- прямоходіння, яке збільшило поле зору та звільнило верхні кінцівки для виготовлення знарядь праці;
- збільшення об'єму мозку;
- зменшення розмірів зубів і щелеп унаслідок вживання гарячої їжі після опанування вогню (оскільки таку їжу легше пережовувати);
- поява й розвиток мови, що допомогла передавати досвід та узгоджувати дії з іншими.

? Як ви розумієте твердження, що процес еволюції не був лінійним, а більше нагадував дерево?

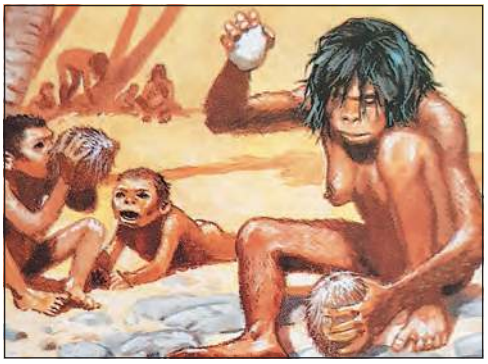

Камінь використано як знаряддя праці. Сучасний малюнок.
Першими знаряддями праці стали камінь, палиця-копачка та важкий дрюк. Уміння виготовляти знаряддя праці відрізняло людиноподібних істот від тварин.

? Як ви розумієте це твердження? Чи погоджуєтеся з ним? Скористайтеся методом «Прес», щоб пояснити свою думку.

Від вогню степової пожежі людиноподібні істоти запалюють вогнище. Сучасний малюнок.
Людиноподібні істоти навчилися користуватися вогнем близько 400 тис. років тому.

? Висловіть припущення, як змінилося життя гомінідів завдяки цьому вмінню.

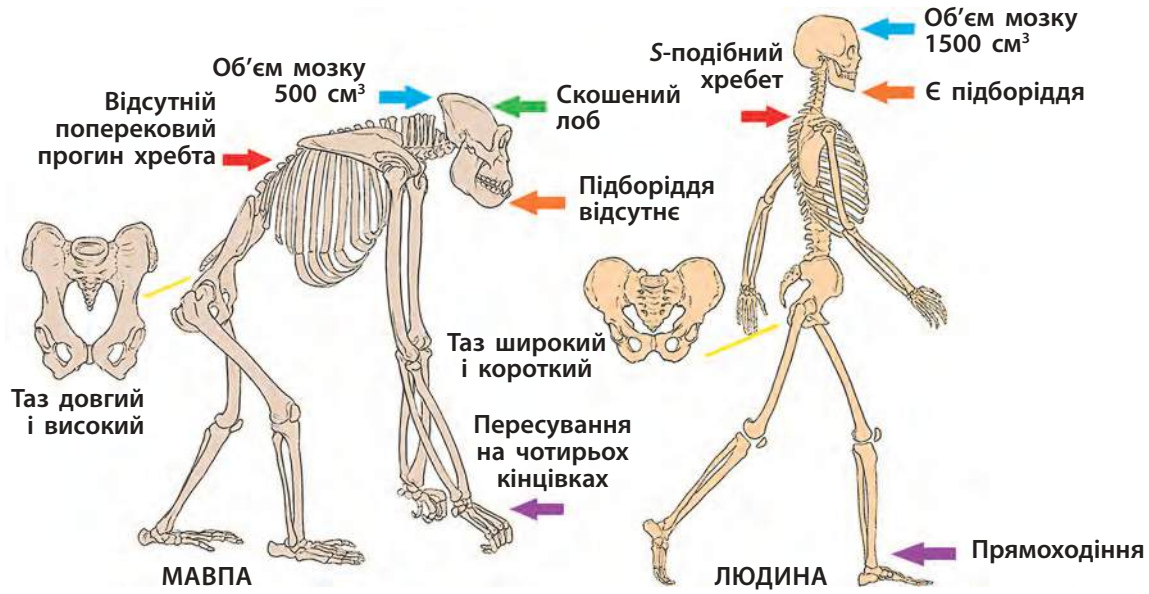

Основні відмінності будови людини від будови мавпи. Вчені стверджують, що давні люди та мавпи мали далекого спільного предка.

Собаки різних порід відрізняються одна від одної, але всі вони мають спільного предка — вовка. Імовірно, у процесі розвитку собаки почали відділятися від вовків близько 30 тис. років тому.

Еволюційно розвивалися не лише гомініди. Вчені відтворили вигляд предка котів, який жив близько 20 млн років тому.

Запитання та завдання

1. Чому, на вашу думку, існує багато різних пояснень походження людини?
2. Підготуйте повідомлення про будь-який міф щодо походження людини. Обговоріть повідомлення в класі: чи помітили ви якусь подібність у них? Про що це може свідчити?
3. **Пошукове завдання.** Дізнайтеся, які існують інші теорії походження людини, крім еволюційної. Обговоріть у класі їхню вірогідність.
4. У чому полягає суть теорії природного добору? Хто її запропонував?
5. Охарактеризуйте найважливіші зміни, що відбулися в процесі еволюції людини.
6. **Обговоріть у парах**. Як ви розумієте твердження, що людина стала людиною завдяки вмінню виготовляти знаряддя праці?
7. За допомогою методу «Мозковий штурм» назвіть якомога більше прикладів застосування перших знарядь праці.
8. За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» доведіть, що володіння мовою — одна з головних ознак людини.

§ 2. Антропогенез

rnk.com.ua/104194

1. Кого називають «південною мавпою»

Мільйони років тому Африка була вкрита густими вологими лісами — джунглями. Тут серед різних видів людиноподібних істот уже мешкав той, якого вважають найдавнішим доведеним предком людини. Він був здатним до прямоходіння, але міг пересуватися в такий спосіб лише на невеликі відстані.

Поступово клімат ставав більш посушливим, і значна частина лісів поступилася **саванам**. За таких умов **4 млн років тому** з'явилися **австралопітеки** (у перекладі з давньогрецької мови — «південна мавпа»). Австралопітеки теж могли ходити прямо й потребували цього більше, ніж їхні предки. Прямоходіння відкрило перед ними нові можливості. Вони із чотирьох кінцівок могли

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Які теорії або пояснення походження людини вам відомі? Оцініть їхню вірогідність.
2. Які риси найбільше відрізняють гомінідів від сучасних людей?

Словник

Антропогенез — процес виділення людини зі світу тварин.
Савана — тропічний степ, у якому серед високих трав ростуть поодинокі групи дерев і чагарників.

? Обчисліть, скільки часу минуло від появи австралопітека до формування людини сучасного біологічного виду — *homo sapiens*.

Дріопітек
Вага: 30 кг, зріст: 1 м. Мав великий за розміром мозок. Жив на деревах

15 млн років тому

Австралопітек
Вага: 40 кг, зріст: 1 м 20 см. Прямоходіння

4 млн років тому

«Людина вміла» (*homo habilis*)
Вага: 60 кг, зріст: 1 м 50 см. Здатність до мовлення

2,5 млн років тому

Пітекантроп (*homo erectus*)
Вага: 60 кг, зріст: 1 м 50 см. Здатність користуватися вогнем

1,8 млн років тому

Неандерталець
Вага: 60 кг, зріст: 1 м 65 см. Влаштовував поховання

1,5 млн років тому

«Людина розумна» (*homo sapiens*)
Вага: 60—70 кг, зріст: 1 м 70 см. Людина сучасного біологічного виду

Понад 200 тис. років тому

Чопер.

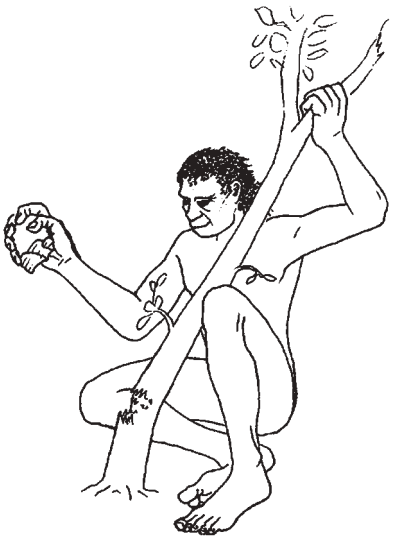

Приклад застосування чопера.

підводитися на дві, щоб у густій і високій траві саван вистежувати як імовірні небезпеки, наприклад хижаків, так і потенційну здобич.

Крім того, у вивільнених у такий спосіб верхніх кінцівках можна було тримати палицю або камінь, щоб відбиватися від хижаків. Ті самі предмети можна було використати і для інших потреб: викопати їстівне коріння рослин, розбити горіх або мушлю тощо.

Австралопітеки харчувалися переважно рослинною їжею, але могли й полювати на дрібних тварин.

? На якому континенті мешкали найдавніші предки людей?

2. Перші «вмілі» люди

Близько 2,5 млн років тому в Африці з'явився новий вид гомінідів — *homo habilis* (у перекладі з латинської мови — «людина вміла»). Порівняно з австралопітеками ці гоміниди мали набагато більший об'єм черепа (і відповідно більший мозок) та були краще пристосовані до прямоходіння.

«Людина вміла» отримала свою назву завдяки тому, що навчилася виготовляти знаряддя праці: кам'яні чопери (від англійського слова *chopper* — подрібнювач) та чопінги (більш ретельно оброблені знаряддя).

«Людина вміла» розселилася в Африці та на заході Азії, на Близькому Сході.

? Завдяки чому «людина вміла» отримала таку назву?

3. Найдавніше населення України

Близько 1,8 млн років тому в Африці з'явилася *homo erectus* — «людина прямоходяча». Одним із її різновидів був **пітекантроп** (у перекладі з давньогрецької мови — «мавполюдина»). Пітекантропи вміли користуватися вогнем, виготовляли знаряддя праці з каменю, а також

Цікаво знати

Як ви вже знаєте, еволюція людини нагадувала дерево з окремими гілками — видами людиноподібних істот. Так, 500 тис. років тому на півночі сучасного Китаю мешкали синантропи. Це був окремий вид істот, що походив від пітекантропа. Вони вміли виготовляти кам'яні знаряддя праці, користуватися вогнем. Проте синантропи вимерли, не залишивши нащадків.

із дерева, бамбуку, мушель, кісток і зубів акули. Їхнім основним знаряддям праці стало кам'яне рубило, яке було більш досконалим, ніж чопер.

Пітекантропи розселилися в Африці та на півдні Євразії, в Індонезії. Близько 1 млн років тому вони з'явилися і на теренах України. Сліди їхнього перебування археологи знайшли поблизу села Королево на Закарпатті.

? Який вид людиноподібних істот розселився на більші площі — пітекантропи чи австралопітеки?

Запитання та завдання

1. Який вид людиноподібних істот почав виготовляти знаряддя праці? А який навчився використовувати вогонь?
2. **Обговоріть у парах.** Як виготовлення знарядь праці та прямоходіння пов'язані між собою?
3. Який вид людиноподібних істот уперше з'явився на теренах України? Коли це відбулося? Де було знайдено сліди його перебування?
4. **Проєктне завдання.** За додатковими джерелами дослідіть спосіб життя найдавніших людиноподібних істот: дізнайтеся, чим вони харчувалися, якими були їхні основні заняття. Спираючись на власні дослідження, складіть розповідь про один день із життя людиноподібної істоти: австралопітека, «людини вмілої» або пітекантропа (на вибір).
5. **Гра «Навчаючи — вчуся».** Уявіть, що ваше завдання — провести урок, присвячений найдавнішим людиноподібним істотам. Підготуйте план заняття, ілюстративний матеріал та кілька запитань для перевірки.

Пітекантропи обпалювали кінці дерев'яних списів, щоб зробити їх міцнішими. Сучасний малюнок.

Рубило.

? Порівняйте рубило та чопер. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що рубило було більш досконалим знаряддям праці? Чому?

Пітекантроп, що виготовляє рубило. Сучасний малюнок.

rnk.com.ua/104195

§ 3. Неандертальці та кроманьйонці

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Висловіть припущення, чому вчені, досліджуючи Первісну добу, значну увагу приділяють вивченню знарядь праці.

Реконструкція зовнішності неандертальців. Неандертальці та люди сучасного біологічного виду тривалий час жили поруч і могли мати спільних дітей.

Реконструкція печери Київ-Коба. Національний науково-природничий музей Національної Академії наук України.

? За ілюстрацією підготуйте розповідь про життя неандертальців.

1. Льодовиковий період

Близько 110 тис. років тому клімат на Землі став набагато посушливішим і холоднішим. Розпочався період останнього зледеніння — льодовиковий період, що завершився приблизно 12 тис. років тому. У цей час Північна Європа та регіон Балтійського моря були вкриті шаром льоду, а на місці Києва простягався льодовик завтовшки 2 км. Азовське море було озером. Північне узбережжя Чорного моря розташовувалося на рівні сучасного південного узбережжя Криму.

У таких складних умовах близько 200 тис. років тому на території Європи сформувався новий вид людиноподібних істот — **неандертальці**. Ця назва походить від печери Неандерталь у Німеччині, де вперше було знайдено їхні рештки. На теренах України найдавніші сліди перебування неандертальців археологи знайшли в печері Київ-Коба в Криму.

Неандертальці, як встановили за допомогою досліджень, мали світлу шкіру та, імовірно, світлі очі. Вони були нижчими та кремезнішими за сучасних людей, а їхні мозок і кисті були менш розвиненими. Проте неандертальці могли розмовляти, мали абстрактне мислення. Вони влаштовували поховання для померлих, створювали музичні інструменти та прикраси, вміли малювати.

? Наведіть приклади інтелектуальної діяльності неандертальців.

Цікаво знати

Клімат у давнину був значно посушливішим, ніж зараз. Тому лісів, які потребували вологи, було не так багато. На території сучасних бразильських і китайських джунглів простягалися савани.

2. «Людина розумна»

Близько 300 тис. років тому в Африці, як вважають, від «людини вмілої» сформувалася людина сучасного біологічного виду — *homo sapiens* («людина розумна»). Її ще називають **кроманьйонцем** — від назви печери Кро-Маньйон у Франції, де вперше знайшли її рештки.

Розселення цих людей Євразією припинилося близько 130 тис. років тому через потужні посуху та похолодання. Найдавніші рештки «людини розумної» на території Європи були знайдені в Греції. Їм понад 200 тис. років.

Близько 50 тис. років тому «людина розумна» продовжила розселення за межами Африки. На теренах України кроманьйонці з'явилися близько 40 тис. років тому. Найвідоміші їх поселення — Мізинська стоянка на Десні (Чернігівська область) та стоянка біля села Межиріч, що неподалік міста Канів (Черкаська область).

? Які назви має людина сучасного біологічного виду?

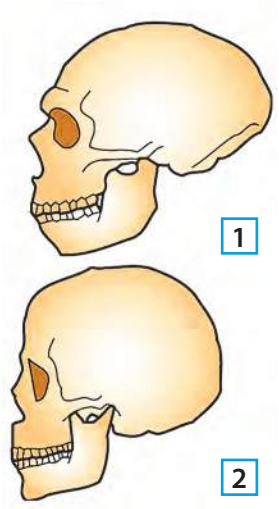

Череп неандертальця (1) і кроманьйонця (2).

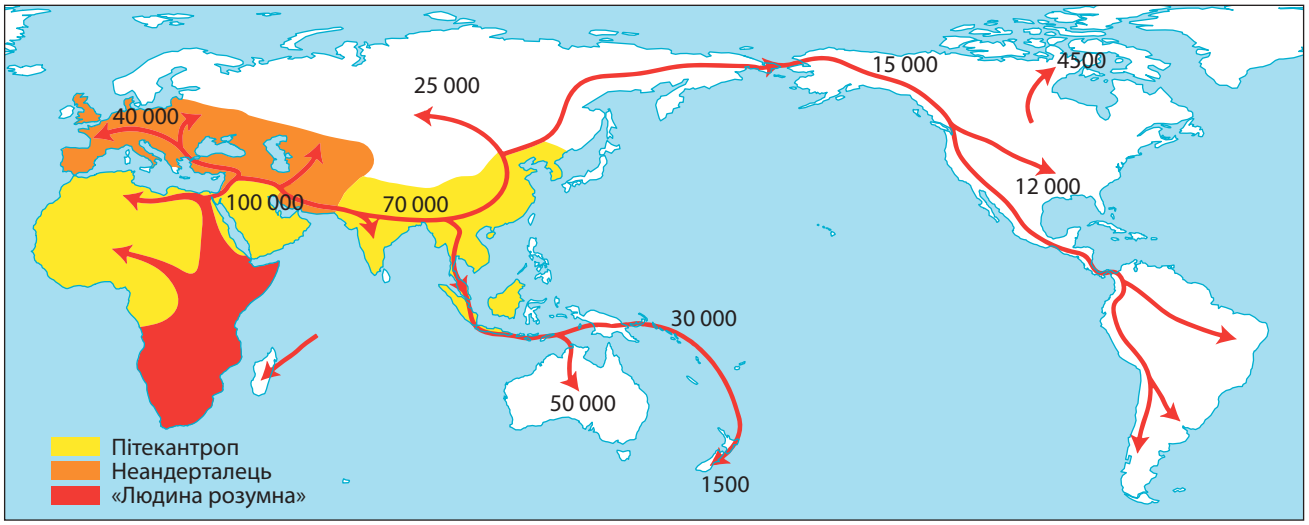

Шляхи розселення гомінідів і «людини розумної» (цифрами позначено тисячі років тому).

? 1) Які регіони світу були заселені раніше, а які — пізніше? Висловіть припущення, із чим це було пов'язано.
2) Коли, відповідно до карти, «людина розумна» заселила терени України?

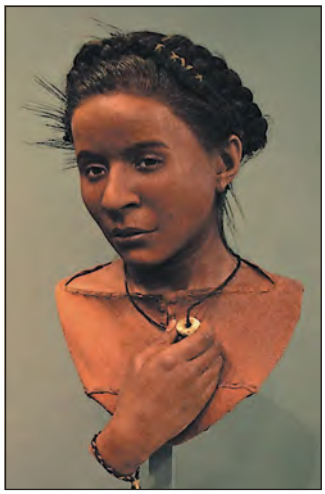

Реконструкція зовнішності кроманьйонців, що мешкали в давнину на території Європи. Дослідники вважають, що давні кроманьйонці мали досить темне волосся та шкіру порівняно із сучасними європейцями.

Запитання та завдання

1. Чи були неандертальці прямими предками сучасних людей?
2. Коли та де сформувалася людина сучасного біологічного виду?
3. Заповніть таблицю, указавши час появи та територію розселення людиноподібних істот і перших людей.

Назва	Час появи	Територія розселення
Австралопітек		
«Людина вміла»		
Пітекантроп		
Неандерталець		
Кроманьйонець		

4. У яких природних умовах сформувалися неандертальці? **Обговоріть у парах**, як це могло вплинути на їхній спосіб життя.
5. Людина сучасного біологічного виду сформувалася досить давно. Спосіб життя *homo sapiens* із часом зазнавав змін і зараз сильно відрізняється від звичного нам. Разом із тим у світі ще залишаються людські спільноти, що живуть так само, як і їхні предки тисячі років тому. За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про них.
6. **Проєктне завдання.** У багатьох музеях України існують експозиції, присвячені першим людям на українських землях. Деякі з них представлені онлайн, наприклад у віртуальному турі Національного музею історії України в Києві: *http://virtual.nmiu.org/*. Відвідайте музей або перегляньте віртуальний тур і складіть короткий звіт про виконану роботу.
7. **Пошукове завдання.** Еволюція людини тривала мільйони років. Це був складний процес, що приховує багато таємниць і несподіваних відкриттів. За додатковими джерелами підготуйте добірку цікавих фактів про людиноподібних істот та перших людей.

§ 4. Палеоліт

rnk.com.ua/104196

1. Господарство в давні часи

І найдавніші людиноподібні істоти, і перші люди виготовляли знаряддя праці з каменю. Тому цей час отримав назву **«кам'яний вік»**. Його найдавнішим періодом був **палеоліт** (у перекладі з давньогрецької мови — «давній камінь»). На землях сучасної України він розпочався 1 млн років тому і завершився близько 12 тис. років тому: від появи тут першої людини до закінчення останнього льодовикового періоду.

У добу палеоліту люди забезпечували себе їжею шляхом **збиральництва** та **полювання**. Панувало **привласнювальне господарство** — тип господарства, за якого людина споживала те, що давала їй природа. На теренах України полювали на оленів, бізонів, мамонтів та інших великих тварин.

? Як виникла назва «палеоліт»?

2. Давні знаряддя праці

Протягом періоду палеоліту знаряддя праці вдосконалювалися, кількість їхніх видів збільшилася. Ви вже знаєте про найвідоміше кам'яне знаряддя праці — рубило. Тривалий час воно заміняло і ніж, і сокиру, і кайло (кирку). Згодом з'явилися скребок (знаряддя для обробки шкіри), ніж, сокира, молот, списометалка тощо.

Знаряддя праці, передусім голки, також виготовляли з кісток і рогів тварин.

? Які знаряддя праці та вироби можна виготовити з кісток і рогів тварин?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

■ Уявіть, що ви мешкаєте в добу палеоліту в дуже холодному кліматі. Висловіть припущення, у що ви вдягатиметеся, чим ви будете харчуватися, як виглядатиме ваше житло.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Для виготовлення кам'яних знарядь праці перші люди використовували кремінь. Він був поширений у природі, відносно легкий, зручний для обробки.

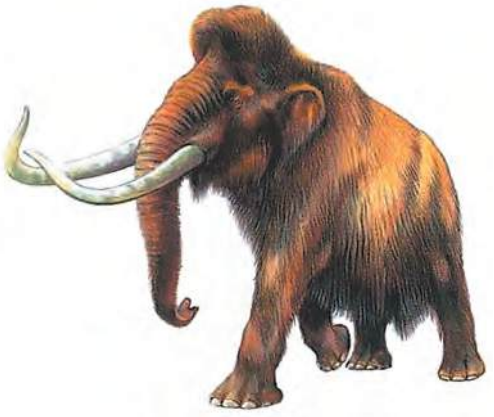

Шерстистий мамонт. Вага мамонта становила 8—12 тис. кг, а довжина шерсті — 40—90 см.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У добу палеоліту люди ще не вміли виготовляти нитки з рослинних волокон, а використовували висушене сухожилля тварин. У шкурах робили отвори, через які за допомогою кістяної голки затягували такі «нитки».

Виготовлення кістяної голки.

Реконструкція житла з кісток мамонта, зроблена на основі знахідки в селі Межиріч Черкаської області.

? **Проєктне завдання.** Спосіб життя давніх людей залежав від природних умов. Ви вже знаєте, із яких матеріалів на теренах України за часів палеоліту люди зводили житла. Поміркуйте, яким могло бути житло мешканців тепліших земель, із яких матеріалів його будували. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

3. Палеолітичні стоянки

Люди доби палеоліту досить часто переходили з місця на місце в пошуках їжі та прихистку. Із часом ці переселення обмежилися переходами між літніми й зимовими житлами. Місця, де людиноподібні істоти або перші люди жили протягом певного часу та залишили сліди свого перебування, називають **стоянками**. Як ви пам'ятаєте, найдавнішу стоянку на теренах України було знайдено на Закарпатті біля села Королево.

Стоянки кроманьйонців розташовувалися, як правило, у долинах річок або низинах. Так захищалися від сильних вітрів. Стоянка складалася з чотирьох-п'яти жител, де разом мешкало декілька сімей. У регіонах світу стоянки й житла могли мати різний вигляд. Так, на землях сучасної України каркас житла діаметром 4—5 м виготовляли з кісток мамонта (деревини бракувало) і вкривали шкурами бізонів та оленів. З оленячих шкур виготовляли й одяг.

Запитання та завдання

1. Що таке палеоліт?
2. Як ви розумієте поняття «привласнювальне господарство»? Які джерела харчування доступні людині за такого типу господарства?
3. **Обговоріть у парах.** Яку їжу можна було знайти за допомогою збиральництва? Як збиральництво було пов'язане з тим, що люди доби палеоліту постійно переходили з місця на місце?
4. За допомогою методу «Кластери» опрацюйте поняття «палеолітична стоянка».
5. **У складі малих груп** підготуйте презентації про найвідоміші археологічні знахідки доби палеоліту на теренах України.
6. **Гра «Ланцюжок».** По черзі назвіть особливості життя людей доби палеоліту на землях сучасної України.
7. **Творче завдання.** Підготуйте колаж на тему «Палеоліт на теренах України».

§ 5. Мезоліт

rnk.com.ua/104197

1. Зміна природних умов

Близько 13 тис. років тому на Землі почалося стрімке потепління. Спричинені ним зміни були особливо помітними в Європі. Розтанув льодовик, що вкривав її значну частину. Рівень моря піднявся в середньому на 100 м, тому великі території опинилися під водою, а морські узбережжя набули сучасного вигляду. З'явилося багато річок, а близько 8 тис. років тому утворилося Балтійське море, що раніше було прісним льодовиковим озером.

Поступово клімат ставав набагато теплішим і вологішим, приблизно таким, яким він є зараз. На місці тундри, що раніше вкривала європейські простори, виросли листяні ліси. У них мешкали знайомі нам тварини — ведмеді, тури, кабани, олені, зайці тощо. Великі тварини льодовикового періоду, такі як печерний ведмідь, шерстистий мамонт і волохатий носоріг, не змогли пристосуватися до нових природних умов і вимерли.

Значні зміни відбулися і в господарстві людини. Почався новий період кам'яного віку — **мезоліт** (у перекладі з давньогрецької мови — «середній камінь»). Він тривав протягом XI—VI тис. до н. е. У цей час були заселені й терени України. Загалом на українських землях відомо близько 300 мезолітичних стоянок.

? За допомогою методу «Мозковий штурм» висловіть припущення, як швидка та значна зміна природних умов, у тому числі на землях сучасної України, могла вплинути на спосіб життя населення.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Якими були природні умови на теренах України близько 40 тис. років тому, коли тут оселилися перші люди? Порівняйте із сучасними природними умовами.

Цікаво знати

Мезоліт — доба, пов'язана зі значними змінами природних умов після завершення льодовикового періоду. Вплив льодовика був найбільш помітним на півночі Євразії та в Північній Америці, а в деяких регіонах майже не відчувався. Тому не в усіх країнах чітко виділяють добу мезоліту.

Кістяна голка та гарпуни доби мезоліту.

Цікаво знати

Наприкінці палеоліту або на початку мезоліту люди приручили собаку, а пізніше — свиню. Це були **перші свійські тварини**.

Виготовлення човна з дерев'яного каркаса, обтягнутого зшитими шкурами. Сучасний малюнок.

? Складіть невелику розповідь про людей цього часу. Розкажіть, що вони їли, як виглядали, чим займалися.

Цікаво знати

Знаряддя праці, які виготовляли за доби мезоліту, стали меншими й складнішими порівняно з добою палеоліту. Їх називають мікролітами. Раніше люди не дуже ощадливо використовували кремінь, і його запаси вичерпувалися. Так, шматки кременю, що відколювалися під час виготовлення рубил, у палеоліті викидали як непотріб. У мезоліті з цих уламків могли виготовити ще кілька мікролітів для складаних знарядь праці, які поєднували елементи з різних матеріалів.

2. Господарство доби мезоліту

У мезоліті тварини були менші за розміром і спритніші. Це означало, що людині доводилося винаходити нові способи полювання.

Рішенням стало винайдення **лука** і **стріл**, що дозволяло людині самотужки полювати на невеликих тварин. Для полювання також використовували пастки та інші хитрощі. Крім того, було винайдено човен, вітрило, гарпун і рибальський гачок. Людина опанувала новий спосіб добування їжі — **рибальство**.

Люди навчилися плести з лози різні вироби.

Запитання та завдання

1. Який археологічний період передував мезоліту? Чому, на вашу думку, вчені виділяють мезоліт як окремий період?
2. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «мезоліт».
3. Як змінилися знаряддя праці в період мезоліту? Які нові вироби з'явилися?
4. **Обговоріть у малих групах.** Якими були джерела харчування людей періоду мезоліту? Висловіть припущення щодо того, яким був їхній раціон.
5. **Обговоріть у парах**, чому на теренах України рибальство та використання човнів поширилося саме в добу мезоліту.
6. За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте господарство людських спільнот у палеоліті та мезоліті.
7. **Творче завдання.** Створіть зображення стоянок палеолітичних мисливців на мамонтів і мезолітичних мисливців-рибалок. Які відмінності ви можете назвати?
8. За допомогою методу «Прес» поясніть причини змін, що відбулися в житті населення українських земель доби мезоліту. Для цього використайте слова та конструкції: «Я вважаю, що...», «...тому що...», «Наприклад, ...», «Отже, ...».

§ 6. Неоліт

rnk.com.ua/104198

1. Неолітична революція

У світі існує регіон, який називають **«родючим півмісяцем»**. Він включає території Анатолії (сучасна Туреччина), Близького Сходу та Північної Африки. Це землі з теплим кліматом, де протікають повноводні річки Тигр, Євфрат і Ніл.

Приблизно у VIII тис. до н. е. мешканці «родючого півмісяця» почали не лише збирати їстівні рослини та полювати на тварин, а й самостійно їх вирощувати. Люди більше не переходили з місця на місце слідом за міграціями тварин, на яких полювали, а будували постійні помешкання, біля яких обробляли землю та тримали свійських тварин. Ці зміни в способі ведення господарства спричинили початок переходу людства від привласнювального до **відтворювального типу господарства**. Оскільки історичний період, за якого це відбулося, має назву **неоліт** (у перекладі з давньогрецької мови — «новий камінь»), то описані зміни отримали назву **«неолітична революція»**.

? Обчисліть, скільки тисячоліть минуло від початку неолітичної революції.

2. Землеробство та скотарство

У добу неоліту люди почали влаштовувати постійні поселення та самостійно вирощувати продукти харчування, а не збирати їх у готовому вигляді. Так зародилося **землеробство**. Першими рослинами, які навчилися вирощувати, були злаки (пшениця, ячмінь, жито) та бобові (горох, сочевиця). Життя землеробів залежало від погоди. Якщо рік був неврожайним, то поселенню загрожував голод.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Що потрібно для успішного вирощування рослин?

Територія «родючого півмісяця» (позначено зеленим кольором).

Словник

Революція — докорінні швидкі зміни в якійсь галузі людської діяльності.

Неолітична революція — перехід від привласнювального до відтворювального типу господарства.

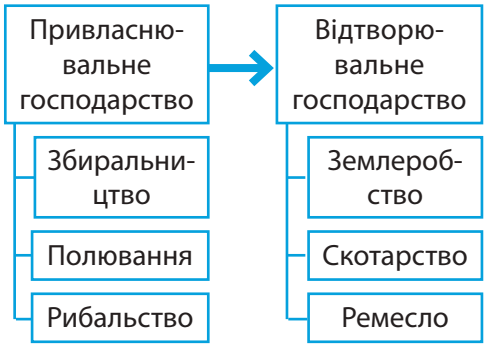

Типи господарства.

Серп доби неоліту (мав дерев'яну основу та кремнієві вставки).

Мотика з кам'яним наконечником. Існували також мотики, виготовлені з рогу або кісток тварин.

Зернотерка.

? 1) Чому ці предмети з'явилися саме в неоліті?
2) Уявіть, що вам під час розкопок трапилися такі знахідки: зернотерка, мотика, кістяний рибальський гачок, кістки кіз та овець, керамічний горщик. До якого періоду — палеоліту, мезоліту чи неоліту — вони належать? Поясніть чому.

Крім собак і свиней, люди приручили кіз та овець, а дещо пізніше — корів і волів. Це сприяло виникненню **скотарства**. Залежно від природних умов скотарство було допоміжним або головним заняттям. Завдяки скотарству люди отримували м'ясо й молоко, вовну тощо. Також свійські тварини стали важливою тягловою силою в господарстві. Кількість худоби з часом стала мірилом багатства.

? За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть у малих групах усі можливі причини появи землеробства і скотарства.

3. Нові заняття

Люди доби неоліту винайшли нові знаряддя праці: мотику для обробітку землі, серп для зрізання колосків, зернотерку для розтирання зерна в борошно. Вид землеробства, коли землю обробляють за допомогою мотики, називається **мотичним**.

Виникло **гончарство** — люди навчилися виготовляти посуд із глини. Спочатку глиняний посуд висушували на сонці, але пізніше навчилися обпалювати його на вогні. Такий посуд називають **керамічним**. Він вирізнявся міцністю та не пропускав вологу, тому в ньому зберігали зерно.

Також люди навчилися ткацтва — із вовняних ниток виготовляли тканини.

Кераміка та тканина стали першими штучними матеріалами, винайденими людством.

? Які нові заняття люди опанували в період неоліту?

4. Перші поселення

За неоліту окремі людські спільноти почали будувати постійні помешкання та вирощувати продукти харчування поблизу себе. Це означає, що вони перейшли до осілого способу життя. У південних краях будинки зводили з висуше-

ної на сонці цегли, яку виготовляли із суміші глини й соломи, а в північних — із лози, обмазаної глиною. На півдні плоскі дахи робили з гілок і вогкої землі, а на півночі — із соломи.

Найвідомішими дослідженими поселеннями доби неоліту є Чатал-Гьоюк (Чатал-Хююк, Чатал-Гуюк) (сучасна Туреччина) і Єрихон (Палестина).

На теренах України в період неоліту також поширилися землеробство та скотарство. Свідченням цього є існування **буго-дністровської археологічної культури** в VII—VI тис. до н. е. Її носії вже вирощували продукти харчування, проте полювання та рибальство все ще залишалися основними джерелами отримання їжі. Ці люди були місцевим населенням, яке навчилося землеробства, скотарства й гончарства від сусідніх племен, що жили на землях сучасних Угорщини та Румунії.

? Назвіть основні заняття носіїв буго-дністровської археологічної культури.

Запитання та завдання

1. У якому регіоні світу відбулася неолітична революція? Поміркуйте, як вона вплинула на розвиток людства.
2. За допомогою методу «Кластери» розкрийте зміст поняття «неоліт».
3. Із яких матеріалів виготовляли знаряддя праці в неоліті? Які нові предмети побуту з'явилися за цієї доби?
4. **Обговоріть у малих групах**. Чому люди доби неоліту вели осілий спосіб життя?
5. Складіть порівняльну таблицю «Життя людей у мезоліті та неоліті». Які зміни ви можете назвати?
6. За допомогою методу «Оберіть позицію» обговоріть у класі, чи було життя неолітичних землеробів і скотарів легшим, ніж життя мисливців-збирачів.
7. За додатковими джерелами підготуйте презентацію про відомі вам поселення доби неоліту.

Цікаво знати

У Чатал-Гьоюку будинки щільно прилягали один до одного. У будинку було кілька кімнат. Уздовж стін розташовувалися підвищення, на яких сиділи, спали й під якими ховали померлих. В одному приміщенні проживало до восьми осіб. Будинки мали вікна, але дверей не було, тому входили й виходили за допомогою драбини через отвір у плоскому даху. Це поселення ще називають «містом з дверима на дахах». Зовнішні будівлі мали більш масивні стіни, які відігравали роль міських мурів.

Розкопки Чатал-Гьоюка. 1960-ті рр.

Словник

Археологічна культура — сукупність характерних рис, притаманних виробам певної людської спільноти на визначеній території в певний проміжок часу.

Глиняний посуд буго-дністровської археологічної культури. У посуді з гострим дном було зручніше готувати їжу на відкритому вогнищі.

rnk.com.ua/104199

§ 7. Суспільна організація найдавніших людських спільнот

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Що означає слово «рід»?

Рід. Сучасний малюнок.
Ознаки, що характеризують родову громаду:
- кровне споріднення;
- колективна праця;
- спільне споживання.

Цікаво знати

Вчені з'ясували, що близько 15 тис. років тому кількість населення Європи становила близько 30 тис. осіб. Ця цифра почала стрімко зростати за доби неоліту. Наприклад, тільки в одному поселенні Чатал-Гьоюк проживало 8 тис. осіб. Проте це виняток: більшість неолітичних поселень налічувала 500—1500 осіб. У IV тис. до н. е. населення Європи сягнуло 2 млн осіб.

1. Роди та громади

Людиноподібні істоти, а згодом і люди ніколи не мешкали поодинці. Лише спільно вони могли подбати про безпеку, запаси їжі, прихисток. Тому вони збиралися в невеликі групи, які, проте, не були сталими, а могли розпадатися та об'єднуватися, їхні окремі представники могли змінювати спільноту.

Згодом, протягом доби палеоліту, у житті людей значну роль почав відігравати **рід** — спільнота кількох поколінь кровно споріднених людей (родичів). Люди, які належали до одного роду, мали спільне майно та спільно працювали.

Об'єднання родичів — **родові громади** — налічували 30—40 осіб. Така громада спільно володіла мисливськими або землеробськими угіддями, спільно їх обробляла.

До родової громади могли приєднуватися нові роди, які кровно були чужими до тих, що вже входили до цієї громади. Це відбувалося через різні причини. Наприклад, давні люди прагнули одружуватися за межами роду, щоб уникати кровозмішання. Також кільком родам було легше захищатися та об'єднувати зусилля для полювання, обробітку землі та інших занять. Так утворилася **сусідська громада**. Не всі її члени були родичами — вони були сусідами.

Сусідській громаді належали поля, ліси, пасовища та мисливські угіддя. Землі для обробітку розподілялися між родами, що входили до її складу. Члени громади спільно

користувалися всіма природними багатствами, колективно вирішували важливі справи.

? Висловіть припущення, чому в громаді всі важливі справи вирішували спільно.

2. Життя племені

Кілька сусідських громад часто об'єднувалися та утворювали **плем'я**. Головою племені був **вождь**. Зазвичай ним ставав найбільш успішний мисливець. Йому допомагала рада племені, яка складалася з найшанованіших членів громади. Суд здійснювали старійшини. Вони судили відповідно до звичаю. Для вирішення особливо важливих питань, наприклад виборів нового вождя, скликали загальні збори племені.

Племена часто мали власних жерців, або шаманів. В уявленні тогочасних людей вони були здатні спілкуватися з надприродними силами. Також жерці могли виконувати обов'язки лікарів (цілителів).

Різні племена мали певні особливості у виготовленні знарядь праці та предметів мистецтва. Для кожного племені були характерні свої ознаки мови, світогляду, релігійних уявлень. Вчені вважають, що саме на основі племен і їх об'єднань згодом сформувалися народи.

? Чим племена відрізнялися одне від одного?

Реконструкція зовнішнього вигляду шамана, що тримає музичний інструмент бубон (за матеріалами знайденого поховання в Чехії, вік якого — 25 тис. років).

Реконструкція ради племені.

? **Обговоріть у малих групах** і складіть перелік питань, які плем'я могло вирішувати на зборах. За бажанням організуйте рольову гру — збори племені. На них мають бути присутніми вождь, кілька старійшин, шаман, голови родів і спостерігачі.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах**. Чому з давніх-давен люди не жили поодинці?
2. Чим сусідська громада відрізнялася від родової?
3. Створіть схему, яка б пояснювала зв'язки між родовою громадою, сусідською громадою та племенем.
4. Поясніть значення понять «вождь племені», «шаман», «рада племені», «збори племені».
5. Як плем'я вирішувало свої справи?

rnk.com.ua/104200

§8. Духовна культура давніх людей

1. Релігійні уявлення

У давнину люди цікавилися навколишнім світом. Спостерігаючи за природними явищами, такими як зміни пір року, грози і буревії, посухи й повені, люди хотіли знати, чому все це відбувається. Їх цікавило, як виник світ, як з'явилися самі люди, що на них чекає після смерті, чому трапляються певні події. Вони прагнули захиститися від лих і хвороб, мати вдале полювання або багатий врожай.

Спроби давніх людей пояснити те, як влаштований світ, і вплинути на нього стали причиною зародження 40—50 тис. років тому релігійних уявлень: віри в надприродні сили, із якими людина здавна спілкувалася. Первісними формами **релігії** були **фетишизм, магія, анімізм, тотемізм, шаманізм, культ предків**. У цей період виникли різні **обряди**, наприклад той, що мав забезпечити вдале полювання, вигнати злих духів із тіла хворого, поховальний та інші.

Також на основі традицій та обрядів формувалася **мораль** — уявлення про добро і зло. У людських спільнотах панувала віра, що надприродні сили покарають за порушення традицій і правил.

? У який спосіб давні люди намагалися пояснити устрій навколишнього світу?

2. Найдавніше мистецтво

Найвідомішим видом палеолітичного мистецтва був наскельний живопис. Його виконували вугіллям або природними фарбами. Деякі вчені вважають, що він був частиною

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Які міфи та легенди про походження світу, людини, природних явищ вам відомі? Як ви вважаєте, чому вони виникли?
2. Яку роль відігравали шамани в житті племені?

Словник

Релігія — спосіб світогляду, що полягає у вірі в існування надприродних божественних сил, а також пов'язані з нею звичаї, традиції, обряди, цінності та правила поведінки.
Фетишизм — віра в надприродні властивості предметів.
Магія — віра в можливість людини впливати на навколишній світ за допомогою особливих дій.
Анімізм — віра в те, що живі істоти мають душу, яка після смерті потрапляє до потойбічного світу.
Тотемізм — віра в походження людини від спільного предка (рослини або тварини).
Шаманізм — віра у здатність людини спілкуватися з надприродними силами.
Культ предків — поклоніння померлим родичам та вшанування їх.
Обряд — традиційні символічні дії, що в образній формі передають важливі для конкретної людської спільноти події.
Мораль — система неписаних правил, що регулюють поведінку людей у спільноті.

Цікаво знати

У добу неоліту в Європі та на Близькому Сході зводили мегаліти — споруди з велетенських каменів. Деякі з них були гробницями, інші, напевно, використовувалися для проведення обрядів.

Один із найвідоміших мегалітів — Стоунхендж у Великій Британії. Цю споруду було зведено близько 4,5 тис. років тому.

обрядів перед полюванням: нібито якщо намалювати, як у тварину влучають списи та стріли, успішне полювання вже відбулося.

Із кісток оленя та мамонта виготовляли фігурки й прикраси. На місцях палеолітичних стоянок було знайдено мушлі з дірочками, через які, імовірно, давні люди протягували мотузку. Археологи знайшли й найдавніші музичні інструменти. Це були кістки мамонта, по яких ударяли молоточками, виготовленими з кісток оленя. Отже, люди кам'яного віку знали музику.

3. Медичні знання

Археологи знаходять рештки давніх людей із вилікуваними переломами або хірургічно ампутованими кінцівками. Людина з такими ушкодженнями не змогла б вижити без допомоги. Тобто давні люди дбали про своїх близьких, усвідомлювали цінність життя та намагалися його зберегти.

Палеолітичні люди змогли накопичити певні практичні знання з медицини. Вони використовували лікувальні властивості рослин, деяких видів глини.

Найдавніший відомий музичний інструмент — кістяна флейта, знайдена на території сучасної Німеччини. Її було виготовлено близько 35 тис. років тому.

Запитання та завдання

1. Якими були причини виникнення релігійних уявлень давніх людей?
2. Як були поєднані традиції та мораль у давніх людських спільнотах?
3. **Обговоріть у парах**, яку роль у житті давніх людей відігравали обряди.
4. **Вправа «Мікрофон».** Висловіть припущення щодо ролі мистецтва в житті давніх людей.
5. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про медичні знання давніх людей.

Кістяний браслет із Мізинської стоянки (Чернігівська область).

rnk.com.ua/104201

§9. Мідно-кам'яний вік на українських землях: трипільська та середньостогівська археологічні культури

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Із яких матеріалів виготовляли знаряддя праці та зброю в палеоліті, мезоліті та неоліті? Як це відбилося в назвах цих періодів?
2. Назвіть металеві вироби, якими ви часто користуєтеся. Чи можна їх виготовити з інших природних матеріалів? Яку роль відіграють метали в житті людини?

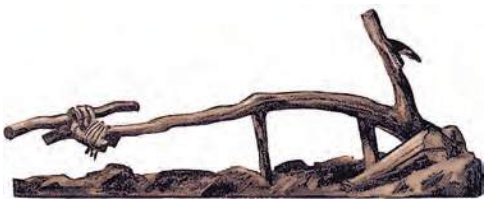

Дерев'яне рало, що в 40 разів продуктивніше за мотику. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

Першому суспільному поділу праці сприяло винайдення рала — дерев'яного знаряддя праці, у яке запрягали волів і так зорювали землю. Тепер люди могли обробляти більші площі землі, глибше зорювати старі угіддя, а також важкі, але родючі ґрунти. Використання рала зробило землеробство більш продуктивним.

Словник

Протоміста — великі поселення, що існували в неоліті та енеоліті.

1. Зміни в житті людей у мідно-кам'яний вік

Приблизно у V тис. до н. е. на Близькому Сході люди навчилися обробляти перший метал. Це була **мідь.** Із неї виготовляли прикраси, зброю, знаряддя праці, але в невеликій кількості: більшість виробів усе ще залишалася з каменю. Цей період називають **енеолітом** (мідно-кам'яним віком). Він тривав до III тис. до н. е. У цей час людство також навчилося обробляти олово, золото й срібло. Як і мідь, вони легко плавляться, їх можна знайти в природі в чистому вигляді — у вигляді самородків. Проте родовища міді були поширені не повсюдно. На українські землі мідь і вироби з неї потрапляли з Карпатських гір або Балкан. Технології обробки міді (плавлення та кування) поступово поширювалися світом. Поблизу родовищ міді виникали осередки її обробки.

Залежно від природних умов одні люди почали займатися здебільшого землеробством, а інші зосереджувалися на скотарстві. Відокремлення землеробства від скотарства називають **першим суспільним поділом праці.**

У добу енеоліту людські поселення стали більшими, деякі з них уже складалися із сотень будинків. Тут були великі споруди — храми, що вміщували тисячі мешканців. Такі поселення називають **протомістами.** На відміну від міст, у протомістах люди жили наче у великому селі: кожна сім'я самостійно виготовляла для себе все необхідне, не було поділу на багатих і бідних.

Перші протоміста виникли ще за доби неоліту (поселення Чатал-Гьоюк та інші), але в мідно-кам'яний вік їх стало набагато більше. Згодом чимало з них перетворилися на **міста**.

? Що історики називають протомістами? Чим вони відрізнялися від міст?

2. Зародження господарських зон на теренах України. Трипільська та середньостогівська культури

У мідно-кам'яний вік почав формуватися поділ земель сучасної України на дві господарські зони. Степове населення віддавало перевагу скотарству, а лісостепове — землеробству.

На теренах України археологічні культури мідно-кам'яного віку виникли в IV тис. до н. е. У лісостеповій частині жили носії **трипільської археологічної культури** (VI—III тис. до н. е.), а у степовій була поширена **середньостогівська археологічна культура** (середина IV — середина III тис. до н. е.).

Основним заняттям племен середньостогівської археологічної культури було скотарство. Розводили переважно коней. Скотарство було відгінним: влітку худобу випасали далеко від постійних поселень, а взимку — поблизу них. Також племена середньостогівської археологічної культури займалися полюванням, рибальством та землеробством.

? Сформулюйте три характерні риси середньостогівської археологічної культури.

Носії трипільської археологічної культури займалися землеробством і скотарством, полюванням та рибальством, а також збиральництвом. Спочатку для обробітку землі трипільці використовували мотику, пізніше — рало. Вирощували злаки: пшеницю, ячмінь, овес і просо, плодові дерева — абри-

Словник

Місто — поселення з адміністративними будівлями, у яких живуть різні групи населення: ремісники, чиновники, владна верхівка.

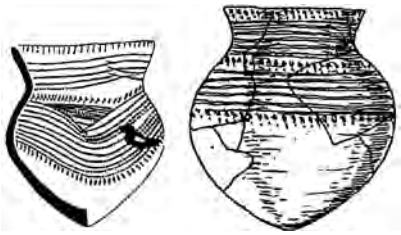

Середньостогівська кераміка. Її використовували для приготування їжі на відкритих вогнищах. Посудину встромляли в землю, а навколо неї розводили багаття. Гостроконечна форма глиняного посуду є свідченням того, що його не використовували в печах. Отже, люди, які створили цей посуд, не мали постійного місця проживання.

Трипільський горщик. Одеський археологічний музей Національної Академії наук України. Прикметна риса трипільської культури — орнаментована кераміка. Деякі вчені припускають, що трипільські орнаменти були зародком системи письма.

Цікаво знати

Як і в усіх землеробських спільнот, у трипільців існував культ матері. До нашого часу збереглося чимало трипільських глиняних фігурок жінки.

кос та аличу, а також виноград, розводили корів і волів, кіз, овець і свиней. Коли земля, яку вони обробляли, виснажувалася, трипільці залишали поселення та переходили на нове місце. Це відбувалося кожні 50—80 років.

Трипільські поселення мали різні розміри: від кількох десятків до тисяч будинків. Найбільшим із них вважається поселення, знайдене поблизу села Тальянки Черкаської області. Воно налічувало майже 3 тис. будинків. До протоміст також належать поселення поблизу сіл Небелівка Кіровоградської області, Майданецьке й Доброводи Черкаської області.

Усе, що було необхідне для життя, трипільські сім'ї виготовляли самостійно: знаряддя праці, одяг, посуд, інші предмети побуту. Тобто вони вели натуральне господарство.

Протягом III тис. до н. е. трипільська археологічна культура поступово занепадала, а на її місці сформувалися нові спільноти, які перейняли деякі її здобутки.

Реконструкція трипільського протоміста (поселення поблизу села Майданецьке).
Будинки розташовувалися колами. Їх зводили з різних матеріалів. Наприклад, це могли бути повністю дерев'яні помешкання. Стіни часто плели з лози, яку зверху вкривали шаром глини, а потім розмальовували.

Цікаво знати

Перше поселення археологічної культури, що в Україні відома як трипільська, було знайдено на території Румунії поблизу села Кукутень у 1884 р. Тому її міжнародна назва — Кукутень-Трипілля.
Перше поселення трипільської культури на теренах України в 1893 р. відкрив український археолог чеського походження **Вікентій Хвойка** поблизу сіл Трипілля та Халеп'я на Київщині.

Запитання та завдання

1. Чому мідно-кам'яний вік отримав таку назву?
2. Що означає поняття «перший суспільний поділ праці»? **Обговоріть у парах**, як змінилося життя людей після цього.
3. У якій природній зоні України в добу неоліту поширилося скотарство, а в якій — землеробство?
4. За допомогою методу «Коло ідей» обговоріть у малих групах, чим відома трипільська археологічна культура. Що ви знали про неї раніше? Що вам найбільше запам'яталося з вивченого матеріалу?
5. Перегляньте відеолекції співробітників Київського обласного археологічного музею на сайті *http://koam.com.ua/* (шлях доступу: Відвідувачам — Екскурсії). Дайте відповіді на запитання: 1) Який одяг носили трипільці? 2) Яким було їхнє духовне життя?

rnk.com.ua/104785
Практичне заняття

rnk.com.ua/104202
Узагальнення

РОЗДІЛ ІІ. СТАРОДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ АЗІЇ І ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ТА ЇХНЯ ВЗАЄМОДІЯ ІЗ СУСПІЛЬСТВАМИ, ЩО ІСНУВАЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

§ 10. Бронзовий вік

rnk.com.ua/104203

1. Особливості бронзового віку

Кінець IV — початок I тис. до н. е. називають **бронзовим віком**. Подібно до мідно-кам'яного віку він називається за металом, із якого людство почало виготовляти знаряддя праці та зброю. Це була бронза — сплав міді та свинцю (пізніше — олова). Вироби із бронзи були набагато міцнішими й гострішими за кам'яні та мідні.

У бронзовий вік у житті та господарстві людей відбулися важливі зміни:

- ремесло відокремилося від сільського господарства;
- торгівля простяглася на великі відстані;
- виникли соціальні групи: воїни, торговці, ремісники, жерці, чиновники;
- відбулося майнове розшарування: виокремилися прошарки більш заможних людей;
- виникли **держави** та писані **закони**;
- розпочалися війни.

? Чим відрізнялися між собою вироби із бронзи, міді й каменю?

2. Ремесло і торгівля

Виготовлення виробів із бронзи було складною справою, яка потребувала багато часу, зусиль і вмінь. Цим займалися найбільш вправні майстри — ливарі, ковалі

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Який метал людство навчилося обробляти першим? Чому саме його?
2. Які зміни за доби енеоліту відбулися в житті та господарстві людей?

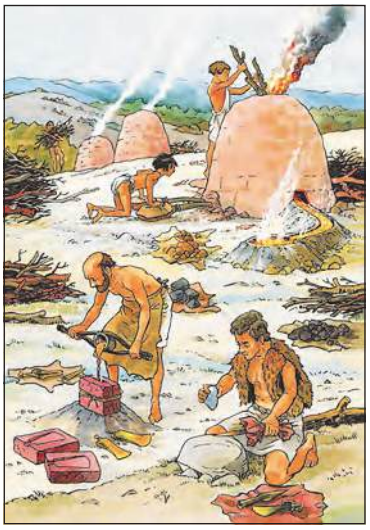

Виготовлення виробів із бронзи. Сучасний малюнок.

? Складіть розповідь про виплавку бронзи в давні часи.

Довідка: суміш міді та олова, плавильні печі, полум'я роздмухують за допомогою міхів, розплавлений метал виливають у глиняні форми, готовий виріб заточують і полірують.

Словник

Закон — встановлені владою загальнообов'язкові правила.
Держава — форма організації спільнот людей, яка регулює відносини між ними й захищає від зовнішніх ворогів.

У бронзовий вік під час битв часто використовували колісниці. Сучасний малюнок.

Словник

Суспільство — організоване в певний спосіб стійке об'єднання різних соціальних груп.

Соціальні групи в бронзовий вік.

тощо. Одним людям це вдавалося краще, і в них виходили більш якісні вироби, ніж в інших. Вони обмінювали їх на продукти харчування та речі, яких потребували.

Так виокремилося нове заняття — **ремесло**. Ремісники майже весь свій час приділяли одній справі, наприклад, виготовленню горщиків. Відокремлення ремесла від землеробства та скотарства спричинило **другий суспільний поділ праці**. Так почали формуватися нові соціальні групи: селяни (землероби й скотарі) та ремісники різних спеціальностей.

Обмін речами та продуктами харчування сприяв розвитку торгівлі й появі людей, які цим професійно займалися: купців, торговців. У пошуках цінних товарів вони могли долати суходолом і морем величезні відстані. За можливість контролювати джерела ресурсів і торговельні шляхи часто спалахували війни.

Спочатку торгівля була обмінною: одні товари обмінювали на інші. Пізніше з'явилися перші так звані гроші — мушлі, шкури тварин тощо. Це були певні речі, які домовилися використовувати для обміну на будь-які інші товари. Гроші у вигляді золотих та срібних монет виникли в VI ст. до н. е.

Пошуки олова та міді для виплавки бронзи стали однією з причин розвитку торгівлі між далекими землями.

? 1) Якою була торгівля до виникнення грошей?
2) Якими, на вашу думку, є переваги та недоліки грошей як засобу обміну?

3. Суспільство бронзового віку

Вчені створили багато теорій про те, як почали формуватися **суспільства**. Згідно з останніми дослідженнями, не існувало єдиного однакового для всіх шляху утворення суспільств, усе залежало від конкретних умов, у яких опинялися різні людські спіль-

ноти. Найімовірніше, ці процеси розпочалися у бронзовий вік, коли ремісники різних спеціальностей, воїни, жерці об'єдналися в окремі **соціальні групи**.

Селяни зазвичай становили основу та переважну частину суспільства. Вони займалися землеробством і скотарством. Ремісники виготовляли різні товари: від простого посуду до витончених ювелірних виробів.

Необхідність захищати накопичені багатства спричинила появу професійних воїнів. Із-поміж себе вони обирали ватажка. Пізніше ватажки почали виконувати обов'язки військових вождів, які, передаючи владу у спадок, ставали **монархами** й засновували цілі **династії**, що могли правити упродовж століть.

Жерці, як вірили їхні сучасники, спілкувалися з вищими силами, були хранителями традицій, знань. Також жерці часто ставали організаторами господарських робіт і будівництва. У храмах, де вони мешкали й служили богам, зберігалися запаси їжі та цінні речі.

? Хто такі монархи? У чому полягала різниця між військовим вождем та монархом?

4. Майнова й соціальна нерівність. Виникнення держави

Деякі соціальні групи накопичували багатства та здобували владу. Наприклад, у давніх суспільствах особливу пошану мали жерці. Вони вели облік майна й **податків** та могли вирішувати, як розпорядитися всім цим, і так накопичували багатства. Воїнів шанували за силу, вміння володіти зброєю. Зазвичай вони були вправними мисливцями. Воїни збагачувалися внаслідок воєнних походів проти інших поселень, а згодом і цілих держав. Так формувалася майнова й соціальна нерівність. Суспільство стало **ієрархічним**. Це означає, що одні соціальні групи мали більше прав і пошани, а також багатств, ніж інші.

Словник

Монарх — верховний правитель, який передає владу у спадок молодшим членам родини.
Династія — тут: представники одного й того самого роду, які послідовно змінюють один одного на престолі.
Податки — обов'язкові платежі, які влада стягує із населення в обмін на захист і допомогу.
Ієрархія — поділ суспільства на вищі й нижчі соціальні групи.

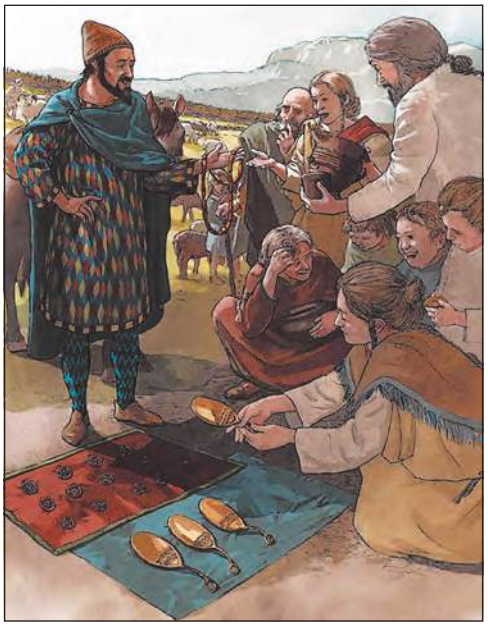

Торговець виробами із бронзи. Музей Мотлінген (Німеччина).

? 1) Де на ілюстрації зображені торговець, місцеве населення? Які товари виставлено для продажу? Як люди реагують на них? Поміркуйте, ці вироби були виготовлені місцевими майстрами чи привезені здалеку. Чому?
2) Розіграйте в класі інсценівку за сюжетом, подібним до зображеного на ілюстрації.
3) Зробіть висновки, яку роль у житті людей відігравала торгівля.

Бронзові прикраси, знайдені на території країн Балтії. Їхній вік — понад 3 тис. років.

Бронзові сокири, знайдені на території сучасної Німеччини. Ці вироби мали широке застосування. Історики також вважають, що їх могли використовувати замість грошей під час обміну.

У давнину острів Кіпр укривали кедрові ліси. Проте люди вирубували їх для отримання цінної деревини. Її також використовували для розпалювання печей, у яких виплавляли бронзу. Зараз ліси на Кіпрі збереглися лише в горах.

? Прикладом якого впливу людини на природу є описане явище?

Вчені припускають, що через загальну потребу суспільства зберегти цілісність в умовах майнової і соціальної нерівності виникла держава. Вона мала керувати великими спільнотами людей, регулювати їхнє життя. Влада стежила за тим, щоб люди не порушували встановлених правил (законів), тобто в такий спосіб підтримувала порядок усередині спільнот. Ще одним важливим завданням держави був захист від зовнішніх ворогів.

Отже, у бронзовий вік постали **перші держави** та з'явилися **писані закони.**

Запитання та завдання

1. Які матеріали необхідні для виплавки бронзи? Як, на вашу думку, це впливало на місця виникнення осередків виробництва бронзи?
2. Казка бронзового віку розповідає про коваля, який уклав угоду з надприродними силами, щоб здобути майстерність в обробці металу. **Обговоріть у парах**, свідченням чого є існування таких розповідей.
3. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «бронзовий вік».
4. **Обговоріть у парах**, як пов'язані між собою ремесло й торгівля.
5. За допомогою методу «Коло ідей» обговоріть зміни, що відбулися в бронзовий вік у різних сферах життя людини порівняно з попередніми періодами.
6. Закінчіть речення: «Відокремлення ремесла як самостійного заняття від землеробства та скотарства вчені називають…».
7. Які соціальні групи сформувалися в бронзовий вік? Поміркуйте, із чим це було пов'язано.
8. Висловіть припущення, чому в бронзовий вік з'явилися професійні воїни та розпочалися війни.
9. Якими були найголовніші завдання держави? За допомогою методу «Мозковий штурм» висловіть припущення щодо причин виникнення перших держав.

§ 11. Що в історії називають цивілізацією

rnk.com.ua/104204

1. Цивілізації в історії людства

Напевне, вам траплявся термін **«цивілізація»**, і ви помітили, що він може позначати різні речі. По-перше, це рівень розвитку людства, який настав після Первісної доби. По-друге, цивілізацією називають окремий спосіб організації суспільства. Історики користуються другим тлумаченням. У межах перших цивілізацій було винайдено письмо. Тому багато відомостей про перші цивілізації ми отримали з писемних джерел, а не тільки з речових, як у попередні історичні періоди.

Основні **ознаки цивілізації** і як ступеня розвитку людства, і як способу організації суспільства у визначеному часі та просторі:

- власна писемність;
- наявність міст;
- існування державної системи;
- унікальний стиль у мистецтві, створений саме в цій цивілізації;
- розвинене суспільство, яке складається з ієрархії різних соціальних груп.

Надбання одних цивілізацій були повністю втрачені, а надбання інших були запозичені наступними цивілізаціями і збереглися до нашого часу.

? **Обговоріть у малих групах**, як ви розумієте кожну з ознак цивілізації.

2. Перші цивілізації Стародавнього світу

У Стародавньому світі серед інших виникли великі цивілізації Месопотамії (Межиріччя), Єгипту, Індії, Китаю, Греції та Риму.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

■ **Вправа «Мікрофон».** Розкажіть, у яких випадках вживають терміни «цивілізований», «цивілізація».

Словник

Цивілізація — окремий спосіб організації суспільства, поширений на певній території у визначений проміжок часу.

Реставровані руїни палацу в Кноссі на острові Крит (Греція). Мінойська цивілізація.

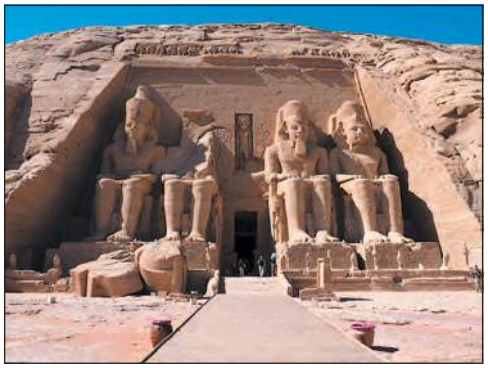

Давньоєгипетський храм Абу-Сімбел. Сучасний вигляд.

Сучасна реконструкція Вавилону — міста, що було одним із символів цивілізації Месопотамії. Так воно виглядало близько 2,5 тис. років тому.

За часів їхнього існування зародилися письмо й математичні знання, було винайдено календар, різні системи господарювання, розвивалося мистецтво, формувалися закони, велася торгівля між далекими землями. Ці цивілізації мали між собою багато спільного, а за деякими ознаками могли докорінно відрізнятися.

Цивілізація **Месопотамії** бере початок у середині IV тис. до н. е. Цей регіон приваблював різні народи. У III—I тис. до н. е. навколо міст Месопотамії виникали держави.

На території сучасного Єгипту люди мешкали з давніх-давен. Вони селилися на берегах річки Ніл. Цивілізація **Давнього Єгипту** виникла дещо пізніше, ніж у Месопотамії, але також у IV тис. до н. е., й існувала тисячі років.

На землях сучасних **Індії** та **Китаю** в долинах великих річок виникли власні найдавніші цивілізації. На території Європи сформувалися **Мінойська** та **Мікенська** цивілізації, у яких було багато спільних рис.

Капітель (верхня частина) кам'яної колони, побудованої за наказом правителя Давньої Індії Ашоки в місті Сарнатх. Такі колони встановлювали по всій країні. Ця капітель із зображенням левів є державним символом сучасної Індії.

? За допомогою цього прикладу поясніть зв'язок між давніми цивілізаціями та сучасністю.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах.** Як ви розумієте поняття «цивілізація»? Назвіть основні ознаки цивілізації.
2. Коли виникли цивілізації Месопотамії та Давнього Єгипту?
3. Який тип історичних джерел став доступним для досліджень із появою цивілізацій? Висловіть припущення щодо того, які сторони життя давніх людей найкраще допомогли розкрити ці джерела.
4. **Пошукове завдання**. За додатковими джерелами складіть колаж за однією з тем (на вибір): «Цивілізація Давнього Єгипту», «Цивілізація Месопотамії», «Цивілізація Давнього Китаю», «Цивілізація Давньої Індії», «Мікенська та Мінойська цивілізації». Презентуйте результати своєї роботи в класі. Поділіться своїми враженнями після знайомства із цими давніми цивілізаціями.

§ 12. Природні умови та господарство Месопотамії

rnk.com.ua/104205

1. Природні умови Месопотамії

На Близькому Сході пустельними землями протікають дві великі річки — Тигр і Євфрат. Вони розпочинають свій шлях у горах на півночі, а впадають у Перську затоку. Регіон, яким течуть Тигр і Євфрат, називають Месопотамією, або Межиріччям. Клімат тут дуже спекотний, сніг випадає лише в горах на півночі, а дощів майже не буває. Тому великі річки є основним джерелом життя. Зараз це територія Іраку та Сирії. На півдні глинисті береги Тигру та Євфрату заболочені й вкриті очеретами, а дерев мало. Тому місцеве населення навчилося виготовляти більшість необхідних у повсякденному житті речей з очерету та глини.

? Чому Межиріччя отримало таку назву?

2. Іригаційне (зрошувальне) землеробство

Щороку у квітні в горах, звідки витікають Тигр і Євфрат, тануть сніги та випадають дощі. У цей період кількість води в річках значно зростає, затоплюючи низинні землі на півдні Месопотамії. Згодом вода спадає, залишаючи товстий шар родючого мулу. Проте в місцевому спекотному кліматі він швидко береться твердою кіркою. Тому населення Месопотамії будувало дамби, які затримували воду там, де це потрібно, та прокладало канали, які зволожували поля, розташовані далеко від річок.

? Яку роль відігравали дамби та канали в господарстві населення Месопотамії?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- У яких природних умовах, на вашу думку, найлегше вирощувати рослини?

Сучасний вигляд долини річки Тигр. Заболочені низини біля її берегів були домівкою для численних комах — переносників інфекційних хвороб. У пустельній частині часто траплялися пилові бурі. Життя людей у цій місцевості було непростим.

Словник

Іригаційне (зрошувальне) землеробство — вид землеробства, заснований на зведенні споруд і пристосувань для іригації (зрошення) землі.

Джерела повідомляють

Із «Пісні про мотику»
(III тис. до н. е.)

Завдяки мотиці все багатіє; мотика змушує все процвітати.
Мотика — це добрий ячмінь; мотика його вартовий.
…Мотика змусила людей існувати; мотика — це міць молодого людства.
…Мотика робить поля врожайними.

? Поясніть, яке значення для населення Месопотамії мало землеробство.

Цікаво знати

У Месопотамії вирощували ячмінь, овес і пшеницю, різноманітні овочі (цибулю, салат, огірки), дині й кавуни, а також фінікову пальму.

Сучасні іригаційні канали. Їхній вигляд залишався незмінним протягом тисячоліть.

? Чому люди, які жили в Месопотамії, зводили іригаційні споруди? Висловіть припущення, чи могли вони вести господарство без них.

3. Зародження міст Месопотамії

Завдяки іригаційним спорудам землероби мали змогу вирощувати високі врожаї. Продукти, які були в надлишку, вони обмінювали на товари ремісників. Для зручності ремісники й торговці селилися поряд, часто неподалік храму. Так виникали торгово-ремісничі поселення, частина яких із часом перетворилася на перші міста.

Насипати дамбу або прокопати канал, підтримувати їх у належному стані — складна справа. Для цього об'єднувалося ціле поселення. Жерці часто керували такими роботами та вели облік урожаю, частину якого забирали до храму як податок. Там зерно зберігалося про запас на випадок повені, посухи або неврожаю.

Для того щоб захиститися від нападів ворогів, уберегти від розграбування запаси їжі, жителі поселення будували укріплення: мури й башти. Також вони утримували **воєначальників**, які організовували захист у разі необхідності та влаштовували воєнні походи на сусідів. Часто воєначальники здобували владу та ставали монархами. Проте вони мусили ділити владу із жерцями, які відігравали важливу роль у суспільстві.

? Якою була роль жерців і воєначальників у месопотамському суспільстві?

Запитання та завдання

1. За допомогою методу «Кластери» опрацюйте питання «природні умови Месопотамії».
2. Що називають іригацією? Чому вона була важливою для населення Месопотамії?
3. **Обговоріть у малих групах.** Як потреба у впорядкуванні господарства (будівництво каналів та дамб, облік урожаю, захист запасів їжі) впливала на життя населення Месопотамії?
4. Висловіть припущення, яким могло бути життя людей, якби частину вирощеного врожаю селяни не віддавали як податок.

§ 13. Міста-держави Месопотамії

rnk.com.ua/104206

1. Міста

Тривалий час міста Месопотамії були самостійними, тому їх називають **містами-державами**. Між ними постійно точилася боротьба за контроль над торговельними шляхами та навколишніми землями.

У Месопотамії міста розбудовувалися навколо храму божества-покровителя. Його зводили із цегли на верхівці великої східчастої піраміди — **зикурата**. Храм мав надзвичайно важливе значення ще й тому, що тут зберігали запаси їжі.

Будинки, палац правителя, зикурат та оборонні мури з баштами зводили з висушеної на сонці цегли із суміші глини й піску — саману. Стіни мали бути товстими, щоб не осипатися під власною вагою.

Міста Месопотамії не мали чіткого планування: будівлі зводили в довільному порядку, а вулички були вузькими й кривими. Каналізації та водогону не існувало, тому сміття викидали просто на вулицю, а воду набирали у спільній криниці. Окремі криниці могли мати тільки заможні люди.

На вулицях велася жвава торгівля як товарами місцевих ремісників, так і привезеними здалеку, а також їжею, яку готували на місці.

? Яку споруду називають зикуратом?

2. Шумер і Аккад

Месопотамія приваблювала різні народи. У IV тис. до н. е. на півдні Месопотамії оселився народ, який називав себе «чорноголовими», але ми їх знаємо як **шумерів**. Вони побудували багато міст, серед яких

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Чому іригація була важливою для господарства давніх людей?
2. **Вправа «Мікрофон».** Назвіть складові, які має будь-яке місто.

Словник

Місто-держава — держава, яка складається з одного міста та навколишньої території.

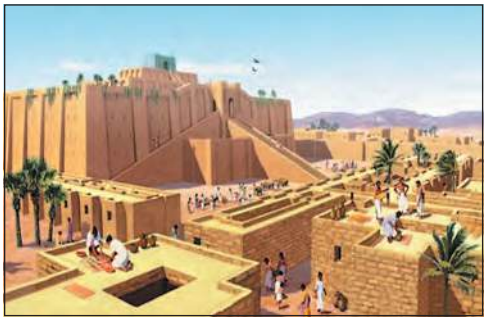

Зикурат. Сучасний малюнок.

Саман та форми для його виготовлення. Саман широко використовували в Давній Месопотамії та продовжують використовувати у всьому світі й зараз.

Територія Шумеру.

Словник

Імперія — держава з єдиним центром, який управляє багатьма завойованими народами.

Переможна стела Нарам-Суена (фрагмент).

найбільшими та наймогутнішими були Ур, Урук, Лагаш і Ніппур. За тогочасними уявленнями вони були величезними, наприклад, в Уруку проживало від 50 до 80 тис. осіб.

Шумери заклали основи цивілізації Месопотамії. Приблизно в V тис. до н. е. вони зробили низку важливих винаходів: це писемність, колесо, а також гончарний круг. Останній винахід дав змогу виготовляти більш якісний посуд.

На північ від шумерських міст розташовувався регіон **Аккад**. Тут мешкав народ, який прийшов з Аравійського півострова. У XXIII ст. до н. е. правитель Аккаду **Саргон** захопив міста Шумеру, а також здійснив завойовницькі походи в сусідні землі. Після цього шумерські міста вже не були самостійними, а підкорялися правителю Аккаду.

Багато істориків вважає, що Саргон створив першу у світі **імперію**. Він поставив своїх родичів управляти захопленими землями. Багатьох місцевих жителів це не влаштовувало, тому вони неодноразово повставали проти влади правителя Аккаду. Також дер-

Джерела повідомляють

Шумерські приказки

- Багатство важко заслужити, а бідність завжди чекає на тебе.
- Той, хто нажив багато майна, має стежити за його збереженням.
- Лисиця, яка не змогла збудувати власне помешкання, приходить до помешкання свого друга як завойовник.

? Яке враження про шумерів у вас склалося завдяки цим приказкам?

Цікаво знати

Найвищого розквіту Аккадська держава досягла за правління Нарам-Суена (близько 2236—2200 рр. до н. е.). Він був першим правителем, який за життя проголосив себе земним богом, царем чотирьох сторін світу. Нарам-Суен наказав зображати себе в головному уборі, прикрашеному рогами, що вважалися символом влади богів.

жава потерпала від нападів скотарів з Іранського нагір'я та Аравії. Із часом Аккадська держава занепала.

? Які винаходи здійснили шумери?

Запитання та завдання

1. Виберіть одне правильне твердження.
   1) Шумери — місцеве населення Месопотамії.
   2) Шумерські міста були самостійними.
   3) Будинки в Месопотамії зводили з дерева та каменю.
   4) Аккад розташований на північ від Шумеру.
2. **Завдання «Реставратор».** Відновіть текст про найдавніші міста Месопотамії, заповнивши пропуски.
   Місто розбудовували навколо східчастої цегляної піраміди — … . Також у центрі міста розташовувався палац правителя. Для захисту від ворогів місто оточували … із баштами. Вони були дуже товстими. Міські вулиці були … та … . На них торговці продавали свій товар. Для будівництва використовували … — висушену на сонці цеглу.
3. Правителем яких земель був Саргон? Як його правління вплинуло на долю Шумеру?
4. **Обговоріть у парах**. Сформулюйте три основні ознаки шумерського міста. Чим, на вашу думку, сучасні міста відрізняються від стародавніх?
5. Уявіть, що ви відвідали велике шумерське місто. Напишіть листа, у якому поділіться своїми враженнями. Що ви побачили в місті? Що вам найбільше запам'яталося?
6. Які винаходи здійснили давні месопотамці? За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть, як це вплинуло на їхнє життя, які наслідки спричинило.
7. Як населення шумерських міст ставилося до правителя Аккаду?
8. Укажіть причини, через які занепала Аккадська держава.
9. За допомогою методу «Оберіть позицію» обговоріть у класі, чи дійсно можна вважати Аккадську державу імперією.

Бойовий візок, запряжений віслюками. Малюнок із міста Ур. Середина III тис. до н. е. Британський музей у Лондоні.

Фігурка Гудеа, правителя міста Лагаш. 2120 р. до н. е. Лувр у Парижі (Франція).

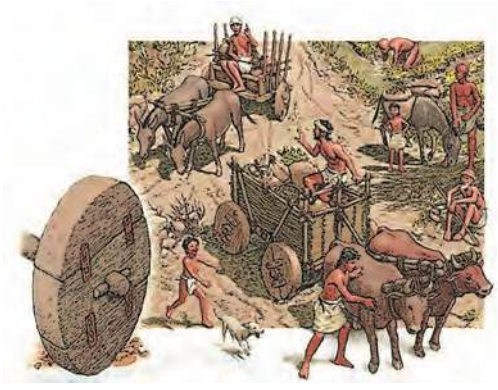

Шумерські вози мали важкі колеса зі шматків деревини. У них запрягали віслюків або биків. Коня на той час ще не приручили. Колесо зі спицями було винайдено пізніше, у II тис. до н. е.

? Висловіть припущення, як змінилося життя людей після винайдення колеса.

rnk.com.ua/104207

§ 14. Суспільний устрій держав Месопотамії. Закони Хаммурапі

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Що таке ієрархія? Що ми маємо на увазі, коли говоримо, що суспільство є ієрархічним?

Структура суспільства Месопотамії.

Словник

Чиновник — людина, яка здійснює управління від імені держави та отримує за це платню.

Базальтова стела, на якій вирізьблено Кодекс Хаммурапі.

1. Суспільний устрій

Суспільний устрій різних держав Месопотамії мав багато спільного. Суспільство було ієрархічним. Майже жодних прав не мали раби: вони виконували всі накази господаря. Він міг купити або продати раба, передати у спадок. Найчастіше рабами ставали полонені у війнах, а також ті, хто не зміг вчасно сплатити борги. Такі люди ставали рабами на певний час. Також на рабів перетворювали деяких злочинців.

Основою суспільства були селяни, об'єднані в громади. Вони вирощували зерно, будували та ремонтували дамби й канали. На одному рівні з ними перебували ремісники, а трохи вище — торговці. Грамотні люди — писарі, збирачі податків, судді, чиновники — розташовувалися вище на ієрархічній драбині. Ще вище були численні жерці та знать. На верхівці перебував монарх, тобто правитель міста або держави.

? Яка верства складала основу месопотамського суспільства?

2. Закони Хаммурапі

У II тис. до н. е. розквітло одне з міст Месопотамії — Вавилон, що розташовувалося на березі Євфрату. Через місто проходили численні торговельні шляхи, тому його жителі накопичили чимало багатств. Правитель Вавилону **Хаммурапі** (правив у 1792—1750 рр. до н. е.) силою об'єднав усю Месопотамію.

Хаммурапі увійшов в історію і як творець однієї з найвідоміших та найдавніших у світі

збірок писаних законів. Вона отримала назву **Кодекс Хаммурапі**. Ці закони впорядковували укладання ділових угод, визначали покарання за різні злочини тощо.

Завдяки Кодексу Хаммурапі можна дізнатися про уявлення тогочасного вавилонського суспільства про справедливість. Головним принципом цих законів було поняття «око за око», що означало «скільки втрачено, стільки має бути відплачено». Якщо людина вкрала майно, то мала сплатити господарю його вартість; якщо людина пошкодила око іншій людині, то око треба пошкодити і їй, тощо. Проте ці правила стосувалися лише рівних людей. Якщо постраждалий посідав вище становище в суспільстві, ніж той, хто вчинив злочин, то покарання ставало набагато суворішим. Наприклад, за один удар, завданий знатній особі, людині нижчого походження присуджували покарання в 60 ударів.

? За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» визначте, чи існувала у Вавилоні часів правління Хаммурапі рівність людей перед законом.

Запитання та завдання

1. На які верстви поділялося суспільство в Месопотамії? Хто в його ієрархії стояв вище — чиновники чи селяни?
2. За яких обставин у Месопотамії вільна людина могла стати рабом?
3. За допомогою методу «Сенкан» охарактеризуйте історичну постать Хаммурапі та результати його діяльності.
4. Назвіть головний принцип законів Хаммурапі.
5. Згідно з Кодексом Хаммурапі винагорода лікаря за зцілення рани становила 10 монет, якщо він вилікував знатну людину, 5 монет — за незнатну (наприклад, торговця) та 2 монети — за раба. **Обговоріть у малих групах**, як такий закон впливав на життя різних людей. Кого лікували більш охоче? Чому?

Цікаво знати

У Месопотамії не вистачало деревини та каменю для будівництва. Тому місцевому населенню довелося налагодити торгівлю із сусідами, які мали необхідні матеріали. Важливим торговельним партнером був острів Дільмун (зараз територія Бахрейну), де можна було придбати мідь. Месопотамські торговці вирушали до Анатолії та Лівану по деревину кедра та до Оману по золото та лазурит. Також вони торгували з населенням долини річки Інд і Єгиптом.

? Яку роль у месопотамському суспільстві відігравали торговці?

Суд Хаммурапі (правитель сидить). Сучасний малюнок.

rnk.com.ua/104208

§ 15. Держави залізного віку: Ассирія та Вавилон

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Пригадайте, які метали потрібні для виплавки бронзи.
2. Висловіть припущення, чому розпочинаються війни.

Цікаво знати

Ассирійські правителі були дуже войовничими. Один із них — Саргон II (правив у 722—705 рр. до н. е.) — усе життя провів у війнах, завойовуючи нові території. Він вірив, що зможе затвердити новий світовий порядок.

Зображення ассирійського правителя Саргона II з палацу Дур-Шаррукін (фрагмент).

Словник

Ополчення — непрофесійне військо, набране із цивільного населення.

1. Ассирія

У III тис. до н. е. на березі Тигру виникло місто Ашшур. Спочатку воно не було самостійним, а визнавало владу інших міст-держав Месопотамії. Згодом завдяки торгівлі Ашшур розбагатів, а його могутність зросла. Правителі міста прагнули контролювати всі торговельні шляхи в регіоні. Це стало причиною частих війн із сусідами, у результаті яких постала держава **Ассирія**. Вона то завойовувала великі території, то втрачала свій вплив. Однак у IX ст. до н. е. розпочався період тривалого піднесення Ассирії.

? Завдяки чому багатіло місто Ашшур?

2. Ассирійська імперія

Ассирія здійснювала завоювання завдяки великій професійній армії. Інші держави Месопотамії не мали такої армії — під час війни там скликали **ополчення** із селян. Армію було створено в результаті реформи, яку у VIII ст. до н. е. провів правитель **Тіглатпаласар III**. Ця реформа передбачала:

- створення професійної армії, яку повністю утримувала держава;
- масове використання зброї з нового металу — заліза;
- організацію військ (чіткий поділ війська на роди: кіннота, розвідувальні та інженерні війська);
- нові цілі ведення війни: не тільки заради пограбування, а і для підкорення нових народів.

На час правління Тіглатпаласара III залізна зброя не була кращою за бронзову, але для

виготовлення бронзи було потрібне олово. Його поклади розташовувалися далеко від Месопотамії, на відміну від покладів заліза. Отже, залізна зброя коштувала дешевше й нею можна було забезпечити велику армію.

? Чому ассирійці почали використовувати залізну зброю?

Для того щоб утримати владу на нових землях, ассирійці прагнули перетворити жителів завойованих земель на слухняних підданих імперії:

- завойовані народи з усім майном насильно переселяли на нові території;
- для управління землями призначали намісників;
- ремісників і майстрів із завойованих земель звозили до столиці Ассирії;
- частину підкореного населення забирали до війська;
- жорстоко придушували повстання, якщо вони виникали.

Жорстокість ассирійців налаштувала проти них підкорені народи. Постійні війни дуже ослабили Ассирію. Її східний сусід — Мідія — разом із союзниками розгромили ассирійське військо та в 612 р. до н. е. зруйнували столицю держави Ніневію, а землі Ассирії розділили між собою.

? Як підкорені народи ставилися до ассирійців? Чим, на вашу думку, було спричинене таке ставлення?

3. Нововавилонське (Халдейське) царство

В останні десятиліття існування Ассирії тут точилися внутрішні війни. Цим скористався ассирійський намісник Вавилону **Набопаласар**, який походив із племені халдеїв. У 626 р. до н. е. він зумів не лише відокремити ці землі від Ассирії, а й підкорити нові. Цю державу називають **Ново-**

Територія Ассирії за найбільшого розширення.

Цікаво знати

Останнім великим правителем Ассирії називають Ашшурбаніпала (правив у 669—627 рр. до н. е.). Він запам'ятався не лише як підступний та жорстокий правитель, а і як збирач першої у світі бібліотеки. Вона налічувала майже 25 тис. глиняних табличок із записами. Створюючи бібліотеку, Ашшурбаніпал прагнув зібрати в ній всю мудрість світу. Він направляв писарів у різні куточки своїх володінь, щоб вони робили копії всіх знайдених текстів.

Улюбленою розвагою ассирійських правителів було полювання на левів. Цей барельєф прикрашав стіни палацу Ашшурбаніпала в Ніневії.

Відновлені ворота богині Іштар. Пергамський музей у Берліні (Німеччина).
Ці ворота були одними з восьми головних у зовнішній стіні Вавилону.

Цікаво знати

У пам'яті людей залишилися згадки про величезну Вавилонську вежу, яка нібито сягала небес. Це був зикурат Етеменанкі, що мав сім терас і здіймався на висоту 90 м. Нагорі розташовувалося святилище бога — покровителя Вавилону Мардука. Усередині стояла його золота статуя.

? За додатковими джерелами дізнайтеся про міф про Вавилонську вежу. Символом чого її вважають?

Стіни Вавилону. Сучасний вигляд.

вавилонським, або **Халдейським, царством**. Пізніше Набопаласар доклав зусиль до знищення Ассирії. Його наступник — **Навуходоносор II** — правив Вавилоном протягом 40 років. Він завоював території таких сучасних держав, як Єгипет, Сирія, Ліван, Ізраїль, збільшивши свої володіння майже вдвічі. За його правління царство переживало розквіт. Наступники Навуходоносора II були менш успішними. Зрештою в 539 р. до н. е. Нововавилонське царство завоювала Персія.

? За якого правителя Нововавилонське царство переживало розквіт?

Запитання та завдання

1. Із якого металу ассирійці виготовляли зброю? Чому вони обрали саме його?
2. Як звали ассирійського правителя, який провів військову реформу? Як вона змінила ассирійське військо?
3. Як утворилася Ассирійська імперія? Чому цю державу називають саме імперією?
4. Складіть схему, яка б пояснювала причини воєнних успіхів Ассирії.
5. **Обговоріть у парах**. Останню столицю Ассирії — Ніневію — називали «лігвом лева». Чому, на вашу думку, виникла така назва?
6. Обчисліть, як довго проіснувало Нововавилонське царство.
7. Уявіть, що ви розробляєте план реконструкції Вавилону часів Навуходоносора II. Без яких споруд неможливо уявити це місто? Як виглядатимуть звичайні будинки?
8. Напишіть листа від імені мандрівника (мандрівниці), якому (якій) вдалося побувати у Вавилоні часів найбільшого розквіту. Що ви побачили? Що вас найбільше вразило?
9. **Гра «Навчаючи — вчуся».** Уявіть, що ваше завдання — розповісти про Ассирію та Нововавилонське царство. Підготуйте план, за яким ви проводитимете урок, зразки ілюстративного матеріалу.

§ 16. Повсякденне життя населення Месопотамії

rnk.com.ua/104209

1. Помешкання

Природні умови мали великий вплив на те, що люди їли, у що вдягалися, де жили. У Месопотамії єдиними доступними матеріалами були глина та очерет. Для будівництва переважно використовували саман. Згодом для надання цеглі більшої міцності її почали випалювати за допомогою нафти. А щоб убезпечити фундамент від розмивання під час повеней, його обмазували природним асфальтом.

Вікна в будинках були дуже маленькими або ж їх зовсім не було — лише отвори під стелею або в даху для доступу повітря. Дахи робили плоскими — уночі на них спали, тому що там було прохолодніше, ніж усередині будинку, а вдень на сонці сушили овочі, фрукти, рибу.

Через нестачу деревини меблів також майже не було: речі тримали в очеретяних кошиках, продукти — у глиняному посуді.

? Який матеріал найбільше використовували для будівництва в Месопотамії? Чому саме його?

2. Харчування

Більшість людей харчувалася тим, що самі вирощували. Основою раціону пересічного населення Месопотамії були ячмінні хліб та каша, а також овочі (цибуля, часник, різні види салату, бобові) і риба (знали близько 50 видів), набагато рідше — м'ясо (свинина, баранина, козлятина). Щоб підсолодити страви, вживали сушені інжир, фініки, виноград, а також мед.

Загалом у Месопотамії шанували смачну їжу. Відомо про 800 видів напоїв та страв,

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Які рослини вирощували в Месопотамії?
2. Охарактеризуйте природні умови Месопотамії. Висловіть припущення, як вони впливали на повсякденне життя місцевого населення.

Аккадський посуд. Музей Східного інституту в Чикаго (США).

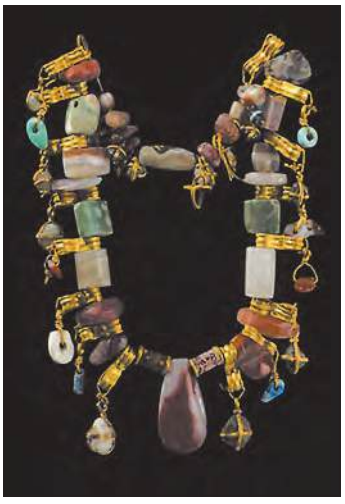

Ассирійська прикраса. Британський музей у Лондоні.

Шумерська фігурка жінки. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

серед них 20 видів сиру, 100 видів супу та 300 видів виробів із борошна. До наших днів збереглася книга рецептів із Вавилону. Вона містила 25 рецептів, серед яких 21 м'ясна страва.

3. Одяг

У Шумері через спеку носили мало одягу. Його здебільшого виготовляли з вовни. За часів розквіту Шумеру чоловіки ходили у своєрідних спідницях, а жінки — у сукнях із суцільного шматка тканини. Поступово крій одягу ставав складнішим.

Прості люди використовували нефарбовані тканини. Лише заможні люди носили кольорове вбрання та одяг із льону.

? Із якого матеріалу здебільшого виготовляли одяг у Месопотамії?

Запитання та завдання

1. Чим будинки в Месопотамії відрізняються від сучасних помешкань? Назвіть декілька основних відмінностей.
2. Створіть зображення або опис типового месопотамського будинку.
3. У складі малих груп створіть схему «Вплив природних умов на повсякденне життя населення Месопотамії».
4. Які продукти харчування в Месопотамії становили основу раціону? Порівняйте їх із тими, що ви споживаєте. Які відмінності ви можете назвати?
5. Яким був одяг більшості населення Месопотамії?
6. За додатковими джерелами підготуйте матеріали до виставки за темою «Мистецтво Месопотамії». Пам'ятайте, що на цих землях проживали різні народи, зокрема шумери, аккадці, вавилоняни, ассирійці та інші.
7. **Творче завдання**. У складі малих груп підготуйте інсценівки про повсякденне життя Месопотамії.

Шумерська ліра з головою бика із золота та лазурі. XXVII ст. до н. е. Британський музей у Лондоні. Її було знайдено на розкопках поблизу міста Ур у похованні його правительки Пуабі.

§ 17. Писемність та наукові знання

rnk.com.ua/104210

1. Писемність

Уперше писемність було винайдено в Шумері приблизно в IV тис. до н. е. Це були позначки на табличках із вогкої глини, які робили очеретяними паличками. Сліди від них були схожі на маленькі трикутники або клинки. Тому археологи, які відкрили цю писемність, назвали її **клинописом**.

Спочатку окремі клинописні символи позначали предмети, але із часом з'явилися позначки для складів слів. Це дозволило використовувати клинопис для написання і абстрактних понять.

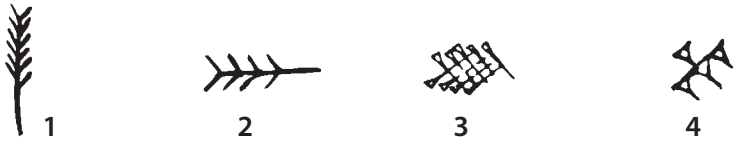

Зміна форми запису слова «зерно»: 1 — піктограма (малюнок-символ), 2 — аккадський знак, 3 — вавилонський знак, 4 — ассирійський знак.

? Як виникла назва «клинопис»?

2. Наукові знання

Жителі Месопотамії накопичили чимало математичних знань. Вони вміли обчислювати площу, підносили число до степеня, добували квадратний корінь, вираховували відсотки від числа. Однак знайти легкий спосіб множення месопотамські мудреці так і не зуміли, а користувалися окремими таблицями для множення на числа від 1 і принаймні до 50.

В обчисленнях жителі Месопотамії користувалися не десятковою системою, як ми, а шістдесятковою. Це означає, що їхні ма-

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Як називається абетка, якою користуються для запису української мови? Які ще абетки ви знаєте?
2. Для чого сучасні люди використовують писемне мовлення? Як ви вважаєте, чи так само використовували письмо в Стародавньому світі?

Цікаво знати

Як вважають вчені, клинопис вигадали для того, щоб було зручно вести облік майна. Спочатку для цього користувалися глиняними фішками, які позначали, наприклад, певну кількість худоби. Ці фішки клали до глиняного конверта, його запечатували й зверху позначали, скільки всередині фішок і який товар вони символізують. Згодом люди відмовилися від фішок і конвертів, а записи вели на глиняних табличках.

Глиняний конверт із фішками для обліку.

Глиняна табличка з Вавилону, що зображає карту світу. У її центрі — саме місто Вавилон, що стоїть на обох берегах річки Євфрат. Британський музей у Лондоні.

Цікаво знати

Шумерський рік розпочинався в середині осені, після збору врожаю. Проте після піднесення Вавилону новий рік почали святкувати на початку весни.

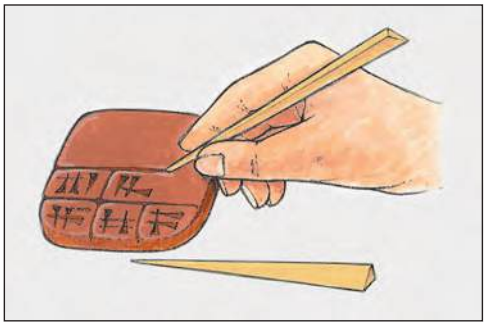

Так робили клинописні записи на глиняних табличках.

тематичні розрахунки базувалися на числі 60. Тому, зокрема, ми за цим прикладом ділимо коло на 360 градусів (6 разів по 60).

У Месопотамії склали досить точні місячний та сонячний календарі, вміли передбачати сонячні й місячні затемнення. Ці календарі були потрібні для того, щоб визначати, коли розпочнеться щорічний розлив річок.

У Месопотамії було створено карту зоряного неба з позначенням сузір'їв, планет та зір. Вавилон є батьківщиною семиденного тижня, щоправда, ним користувалися здебільшого жерці. Селяни вимірювали час циклами сільськогосподарських робіт, перервою між якими були святкові дні, присвячені богам. Вони випадали на перший, сьомий та п'ятнадцятий дні кожного місяця. Крім того, кожне місто мало власні святкові дні.

У Вавилоні годину почали ділити на 60 хвилин, а хвилини — на 60 секунд. Проте в повсякденному житті добу ділили на 6 «годин» — рівних проміжків часу, що дорівнювали одній шостій частині світлового дня. Тому в різні пори року тривалість цих «годин» була різною.

? Поміркуйте, чому у Вавилоні фактично існували дві системи відліку часу — складніша та простіша.

Запитання та завдання

1. Висловіть припущення, чому в Месопотамії для записів використовували саме глиняні таблички.
2. Як виник клинопис? Яким було його першочергове призначення?
3. **Обговоріть у малих групах**, як поява писемності змінила Месопотамію.
4. Якими науковими здобутками Месопотамії люди користуються і в наш час?
5. Підготуйте повідомлення або презентацію про наукові знання Давньої Месопотамії.

§ 18. Релігія та література

rnk.com.ua/104211

1. Боги Месопотамії

Уявлення давнього населення Месопотамії про те, як влаштований світ, відрізнялися від сучасних. У давнину вірили в те, що всесвіт поділяється на три частини, які розташовані одна над одною. Нижня (підземна) частина була домівкою для померлих, у серединному світі жили люди та деякі духи, а у верхньому (небесному) світі — боги. Серединний світ, де мешкали люди, уявляли як величезну гору, оточену океаном, на одному зі схилів якої і розташовувалася Месопотамія.

У давнину вважали, що порівняно із богами та іншими надприродними істотами людина є слабкою. Щоб здобути милість богів, люди приносили їм пожертви: фрукти, худобу, посуд.

Жителі Месопотамії сповідували **політеїзм**, тобто вірили в існування багатьох богів. Кожне місто мало власного бога-покровителя (богиню-покровительку).

? Яким було ставлення давнього населення Месопотамії до богів?

2. Міфологія

Міфологія Месопотамії формувалася на основі того, що люди бачили навколо себе та що їх найбільше вражало. Води Тигру і Євфрату щороку затоплювали рівнини Месопотамії. Потужні повені могли знищити цілі поселення: вони розмивали канали, руйнували цегляні будинки, у воді гинули люди та тварини, а від надмірної вологості псувалися запаси зерна. Тому в Месопотамії

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Спираючись на знання про Месопотамію та її жителів, уявіть, у яких богів вони могли вірити. Як мали виглядати ці боги та за що відповідати?

Словник

Політеїзм — віра в багатьох богів.

Цікаво знати

Боги Месопотамії

Енліль — бог повітря та грози, головний бог, покровитель міста Ніппур.
Енкі — бог мудрості, покровитель ремесел і наук.
Нінхурсаг — богиня землі й родючості, дружина Енкі, прамати живих істот.
Нінурта — син Енліля, якого шанували як бога війни.
Уту (Шамаш) — бог сонця та справедливості.
Інанна (Іштар) — богиня кохання та війни.
Ерешкігаль — богиня підземного царства мертвих.
Ануннаки — боги, які вершать суд над людьми після смерті.

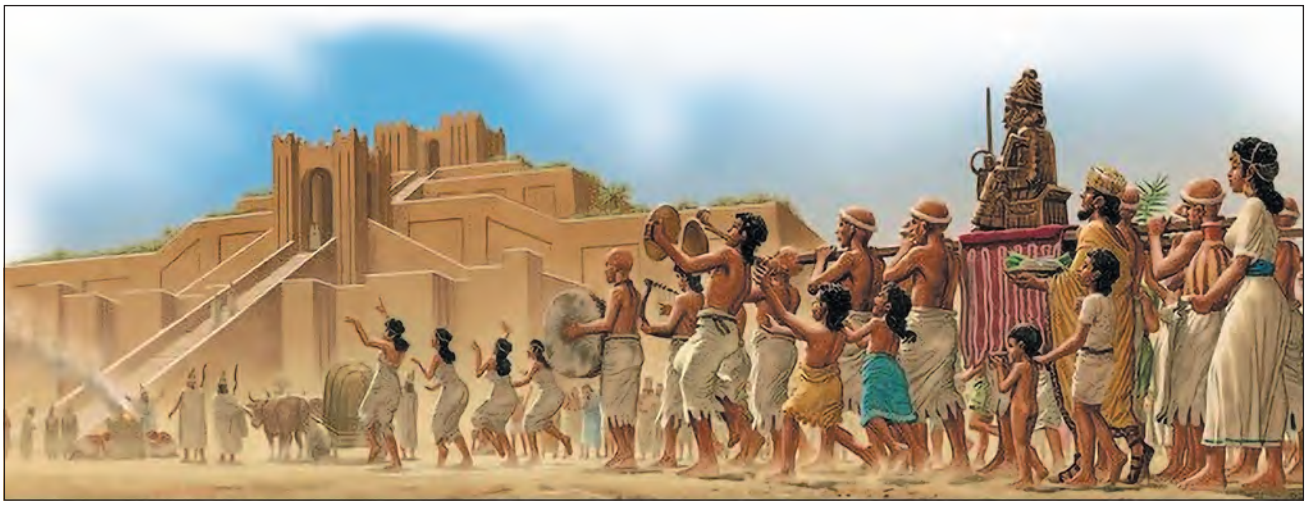

Святкова хода на честь нового року. Люди несуть статую Нанни — бога Місяця й покровителя міста Ур. Сучасний малюнок.

боялися повеней. Так набув поширення міф про всесвітній потоп. Він розповідає, що боги розсердилися на людство і затопили весь світ. Вони врятували лише одну благочестиву сім'ю, якій дарували безсмертя.

Ще одним відомим міфом є розповідь про те, що боги виліпили людей із глини. Боги прагнули зробити їх схожими на себе, тому перші люди вийшли дуже гарними. Задоволені боги влаштували бенкет, а після нього вирішили вдосконалити свої творіння. Проте захмелілим богам не вистачило вправності й вони зробили нових людей на диво потворними. Такими вони й вийшли у світ.

? Висловіть припущення, чому в Месопотамії вірили, що людей було створено із глини.

Зображення одного з Апгаллу — мудрих духів-помічників бога Енкі. За легендою, вони заснували перші сім шумерських міст.

3. Поема «Про того, хто все бачив»

У II тис. до н. е. в Месопотамії було складено її найвидатніший літературний твір — «Епос про Гільгамеша», або поему «Про того, хто все бачив». У ньому розповідається про правителя міста Урук Гільгамеша, який на дві третини був богом та на одну третину — людиною. Його могутність і сила лякали навіть богів. Тому на противагу йому боги створили «дику людину» Енкіду. Проте Гільгамеш та Енкіду не стали ворогами, а заприятелювали.

Разом вони здійснили подорож на північ до кедрових лісів, де вбили їхнього сторожа Хумбабу та зрубали найбільший кедр. Боги розгнівалися за це й наслали смертельне прокляття на Енкіду.

Гільгамеш 12 днів оплакував друга, а потім вирішив знайти спосіб стати безсмертним. Він вирушив до Утнапіштіми та його дружини — єдиних людей, яким боги подарували безсмертя. Гільгамеш дізнався, як здобути його, але не зміг пройти необхідні випробування і тому повернувся до рідного міста ні з чим. Перед величними стінами міста він запитав себе, у чому полягає сенс життя людини. Його цікавило, чи може людина стати безсмертною завдяки своїй праці.

? Як ви вважаєте, чому Гільгамешу не вдалося здобути безсмертя? Причиною цього є те, що він не зміг пройти випробування, чи щось інше?

Енкіду (ліворуч) і Гільгамеш (праворуч).

? Поміркуйте, чому Енкіду зображений з рогами та копитами.

Запитання та завдання

1. Як уявляли світ у Давній Месопотамії?
2. Користуючись додатковими джерелами та відомостями, отриманими на уроках зарубіжної літератури, укажіть, у міфологіях яких народів також існують міфи про всесвітній потоп та створення людини із глини.
3. За допомогою методу «Синтез думок» зробіть висновок про те, що можна дізнатися про народ, вивчаючи його міфологію та літературу.
4. За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» доведіть, що міфологія Месопотамії залежала від того, що її населення бачило навколо себе.
5. Ким був Гільгамеш? Як звали його друга?
6. Підготуйте короткі повідомлення про міфологію Месопотамії за темою (на вибір): 1) створення світу; 2) підземний світ; 3) боги Енкі, Мардук, Інанна; 4) подвиги Гільгамеша.
7. Складіть кросворд на п'ять-шість запитань за темою параграфа. Обміняйтеся кросвордами із сусідом (сусідкою) по парті та розв'яжіть їх.

Шумерська статуетка жерця.

rnk.com.ua/104212

§ 19. Бронзовий вік на українських землях

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Що ви знаєте про трипільську культуру енеоліту? Поміркуйте, чому її іноді називають «культурою мальованої кераміки».
2. Які метали необхідні для виплавки бронзи? Як потреба в них сприяла розвитку торгівлі між далекими землями?

Бронзові прикраси, знайдені в лісостеповій частині України. Київський археологічний музей.

Бронзові сокири, знайдені на території Закарпаття. Закарпатський обласний археологічний музей імені Т. Легоцького.

1. Населення бронзового віку

У мідно-кам'яний вік у різних регіонах земель сучасної України спосіб господарювання мав свої особливості. У лісостеповій зоні люди віддавали перевагу землеробству, а в степовій — скотарству. У бронзовий вік ці відмінності поглибилися.

Мешканці лісостепу облаштовували постійні поселення та обробляли поля пшениці, ячменю, вирощували овочі та фруктові дерева. Люди, які мешкали в степу, займалися скотарством. Кількість їхньої худоби (коней, корів, волів, овець і кіз) стала більшою. Вони переганяли її двічі на рік — на зимові та літні пасовища, і переселялися слідом за тваринами, пересуваючись на великих возах, запряжених волами.

? Які дві господарські зони сформувалися на теренах України впродовж бронзового віку?

2. Археологічні культури бронзового віку

Люди бронзового віку, що жили на теренах України, не мали писемності. Тому про них ми дізнаємося завдяки дослідженням або зі свідчень їхніх сусідів.

Цікаво знати

Мешканці степів займалися скотарством, тому вживали багато м'яса та продуктів тваринництва. Проте люди не відмовилися і від землеробства. Поблизу своїх тимчасових поселень вони обробляли невеликі ділянки. Землероби також розводили худобу, але в меншій кількості, ніж скотарі.

Археологи називають ці спільноти за назвами археологічних культур, що змінювали одна одну: ямної (середина IV — III тис. до н. е.), катакомбної (III тис. до н. е.) та зрубної (XVIII—XII ст. до н. е.). Назви цих культур пов'язані з типом поховань: відповідно в ямах, катакомбах або зрубах під великими земляними насипами — **курганами.** Усі ці люди були скотарями.

? Що таке курган?

Глиняна посудина катакомбної культури. Донецький обласний краєзнавчий музей у місті Краматорськ.

3. Люди бронзового віку

Нащадки скотарів, які у бронзовий вік розселилися з причорноморських степів на нові землі в Європі та Азії, мали чимало спільного, зокрема **мову**. Від цієї давньої мови походять більшість сучасних європейських і частина азійських мов: німецька, англійська, литовська, грецька, українська, польська, гінді, фарсі та інші. Ці мови називають індоєвропейськими. Для позначення цієї спільноти в давні часи вживають умовну назву індоєвропейці.

Колесо від воза ямної культури. Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького.

Це були войовничі племена, що не затримувалися довго на одному місці. Їхнім основним заняттям було скотарство, переважно конярство. Також вони винайшли найшвидший для свого часу засіб пересування — **колісницю**, у яку запрягали коней. Колісниці мали легкі колеса зі спицями (раніше колеса були суцільними). Їх використання дозволяло здобути воєнну перевагу над сусідами.

Люди бронзового віку вірили в існування багатьох богів. Одним із найголовніших був бог грому та блискавки (грози). Можливо, це пов'язано з тим, що в степах гроза — це і джерело життя, і смертельна небезпека (від удару блискавки степ легко спалахує, і полум'я поширюється дуже швидко). Тому гніву цього бога боялися та намагалися його задобрити пожертвами. Люди спалювали

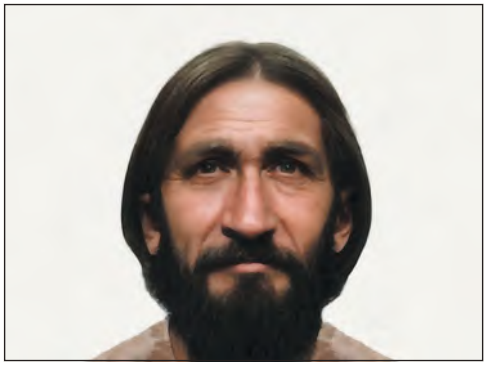

Реконструкція зовнішності представника ямної культури.

Джерела повідомляють

Міф про першого воїна

Якось боги подарували чоловіку багато худоби. Проте її викрала триголова шестиока змія. Чоловік звернувся по допомогу до бога грози, і разом вони знайшли печеру, де мешкала змія, перемогли її та повернули худобу. Цей чоловік став першим у світі воїном.

? Поміркуйте, як цей міф може бути пов'язаний із повсякденним життям людей.

м'ясо свійських тварин, щоб дим сягнув неба, де, за віруваннями, мешкали боги. Також ці спільноти поклонялися сонцю. Вони вважали, що сонце пересувається небом у золотій колісниці. Крім того, усі люди бронзового віку мали схожу соціальну структуру, міфологію та вірування, елементи культури, у них панував патріархат тощо.

? Висловіть припущення, чому люди бронзового віку вірили, що сонце пересувається небом у золотій колісниці.

Запитання та завдання

1. Які спільноти розселилися на теренах України в бронзовий вік? Чим вони займалися?
2. Уявіть, що ви подорожуєте теренами України бронзового віку. Розкажіть, що ви побачили: як живуть люди на цих землях, якими є їхні заняття, зовнішній вигляд, побут тощо.
3. За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про кургани бронзового віку на теренах України. Що, на вашу думку, потрібно зробити, щоб зберегти ці пам'ятки?
4. За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» визначте, якими були характерні риси людей бронзового віку.
5. **Обговоріть у парах.** Порівняйте господарство населення лісостепової та степової зон України часів бронзового віку.
6. За додатковими джерелами дізнайтеся більше про археологічні культури бронзового віку на теренах України. Поділіться із класом новою інформацією.
7. Якими були релігійні вірування людей бронзового віку? Висловіть припущення, чому вони були саме такими.
8. **Обговоріть у малих групах.** Поясніть, завдяки чому жителям причорноморських степів удалося розселитися на великих територіях.

Військо в поході. Сучасний малюнок.

§ 20. Єгипет — «дарунок Нілу»

rnk.com.ua/104213

1. Природні умови Єгипту

Єгипет розташований у північно-східній частині Африканського континенту. Більшу частину його території займає пустеля Сахара. Через неї з півдня на північ тече річка Ніл. За винятком поодиноких **оаз**, річка є єдиним джерелом життя в спекотній пустелі.

На болотистих берегах Нілу в заростях очерету мешкають бегемоти, крокодили, а також птахи — ібіси, пелікани, гуси та качки. Перш ніж досягти Середземного моря, Ніл розпадається на безліч рукавів. Тут утворюється заболочена місцевість, відома як дельта Нілу.

Єгипет поділяється на два великі регіони, що визначаються за течією Нілу. Це Нижній Єгипет (родючі землі навколо дельти Нілу) і Верхній Єгипет (посушлива ділянка з вузькою смугою родючої землі вздовж берегів річки).

? Висловіть припущення, яку роль Ніл відігравав у житті людей, що мешкали на його берегах.

2. Господарство

Щороку в червні біля витоків Нілу йшли рясні дощі, а в горах танув сніг. У давнину внаслідок цього річка розливалася, затоплюючи береги (зараз збудовано греблю, яка регулює розливи Нілу). У жовтні рівень води спадав, а на землі залишався товстий шар родючого темного мулу. Проте він нерівномірно вкривав береги: у низинах накопичувалася волога, утворюючи болота, а пагорби, навпаки, залишалися сухими.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Що вам відомо про країну Єгипет, її природу та історію?
2. Уявіть, що величезною пустелею протікає річка, уздовж її берегів простяглася смуга родючої землі. За допомогою методу «Дерево припущень» опишіть господарство та повсякденне життя місцевого населення.

Словник

Оаза — ділянка рослинності біля водойми посеред пустелі.

● ● Джерела повідомляють ● ●

Давньогрецький історик і географ Страбон про річку Ніл (I ст. до н. е.)

Ніл тече від кордонів Ефіопії по прямій лінії на північ до так званої дельти. Потім він, розділяючись біля верхів'я, перетворює цю місцевість немовби на вершину трикутника… Більш ніж 40 днів улітку тримається вода, поки починає потроху спадати…

? Про який регіон Єгипту йдеться? Якими є його природні особливості?

Територія Давнього Єгипту.
III тис. до н. е.

Фігурка давнього єгиптянина, що оре землю за допомогою рала, у яке запряжені воли. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Для того щоб рівномірно розподіляти вологу, давні єгиптяни прокладали іригаційні споруди — канали й дамби. Згодом для того, щоб доправити воду на пагорби, винайшли спеціальний пристрій для підйому води — **шадуф**.

Будівництво каналів і дамб — важка справа, до того ж щороку їх необхідно було відновлювати після розливів річки. Успішне виконання цих робіт потребувало зусиль кількох поселень. Із цією метою поселення об'єднувалися в **номи**. Людину, яка керувала спорудженням і ремонтом іригаційних споруд, називали **номархом**. Із часом номархи стали фактичними правителями номів.

? Чому господарство давніх єгиптян залежало від розливів Нілу?

Джерела повідомляють

Давньогрецький історик Геродот про природні умови та господарство Давнього Єгипту (V ст. до н. е.)

…Уся ця земля є результатом праці єгиптян і даром їхньої річки. Земля там [у Єгипті] чорна, її можна розтерти пальцями, як глей (намул), бо її приносить річка з Ефіопії. …Адже тепер вони, без сумніву, серед усіх інших людей збирають урожай землі, докладаючи найменше зусиль, бо їм не треба орати землю плугом і прокладати борозни, копати лопатами або робити щось інше з того, що роблять інші люди для своїх посівів, оскільки сама річка зрошує їхні поля. Спершу зрошує їх, а потім відступає, і тоді кожний засіває своє поле та приганяє туди свиней, а коли вони затопчуть зерно в землю, відтоді треба тільки чекати на час жнив, далі молотити і в такий спосіб отримувати врожай…

? 1) Про яке природне явище йдеться: «…сама річка зрошує їхні поля. Спершу зрошує їх, а потім відступає»?
2) Які відомості про господарство Єгипту ви отримали завдяки цьому уривку?
3) Чи можна сказати, що твердження автора «уся ця земля є результатом праці єгиптян і даром їхньої річки» має те саме значення, що й вислів «Єгипет — "дарунок Нілу"»?

3. Виникнення Єгипетської держави

На зорі своєї історії Давній Єгипет не мав єдності: номи ворогували між собою, а номархи влаштовували воєнні походи до сусідів. Номи об'єдналися у два угруповання — Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. Наприкінці III тис. до н. е. Верхній Єгипет переміг Нижній, і так відбулося об'єднання держави.

Словник

Монотеїзм — релігія, заснована на вірі в єдиного бога.

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ

Назва періоду	Час початку	Характерні особливості
Старе царство	2670 р. до н. е.	Столиця Мемфіс. Період стабільності та процвітання. Знаряддя праці з каменю та міді. Будівництво великих пірамід — Хуфу, Хефрена, Менкаура
Перший перехідний період		Вторгнення кочівників. Відсутність єдиного правителя. Розвал загальної іригаційної системи. Занепад господарства
Середнє царство	2040 р. до н. е.	Столиця Фіви. Відносна економічна стабільність. Розвиток торгівлі з іншими країнами. Завоювання Нубії (країна Стародавнього світу на південь від Єгипту, де добували золото)
Другий перехідний період		Відсутність єдиного правителя. Повстання рабів і бідноти. Вторгнення гіксосів — кочівників на бойових колісницях. Правління династії гіксосів у Єгипті
Нове царство	1550 р. до н. е.	Столиці — Фіви та Амарна. Держава досягла найбільшої могутності. Правління жінки-фараона Хатшепсут. Фараон Рамзес II підписав перший в історії держави мирний договір. Фараон Аменхотеп IV (Ехнатон) проголосив **монотеїзм** (культ бога Атона)
Третій перехідний період		Боротьба за владу між жерцями та знаттю. Відсутність єдиного правителя. Численні вторгнення сусідніх країн і народів
Пізнє царство	700 р. до н. е.	VI ст. до н. е. — Єгипет завоювала Персія. 332 р. до н. е. — Єгипет підкорив Александр Македонський. 69—30 рр. до н. е. — правління цариці Клеопатри. Єгипет став провінцією Римської імперії

Збирання плодів гранатового дерева. Період Нового царства. Фрагмент розпису гробниці.

Правитель Верхнього Єгипту в білій короні (1), правитель Нижнього Єгипту в червоній короні (2).

? Поміркуйте, хто носив об'єднану біло-червону корону (3).

Першим верховним правителем об'єднаного Єгипту — **фараоном** — став номарх **Менес (Міна)**. Він заснував першу столицю держави місто Мемфіс.

Історія Давнього Єгипту налічує кілька тисячоліть. Вона складається з трьох великих періодів: **Давнього царства**, **Середнього царства** та **Нового царства**. Їх виділив єгипетський жрець Манефон, який жив наприкінці IV — у першій половині III ст. до н. е. До періоду кожного царства він зарахував десять династій фараонів.

Такий поділ із деякими змінами та уточненнями використовують і в сучасній історичній науці (див. таблицю на с. 59). Вживаючи назву «царство», вчені мають на увазі період стабільності, коли Верхній і Нижній Єгипет було об'єднано під владою одного фараона. Перехідні періоди позначають час, коли Єгипет не мав єдиного правителя.

? 1) Від якої події ведеться відлік історії об'єднаного Єгипту?

2) На які періоди сучасні вчені поділяють історію Давнього Єгипту?

Запитання та завдання

1. Порівняйте природні умови середньої течії Нілу та дельти Нілу. Де, на вашу думку, склалися кращі умови для землеробства?

2. За допомогою методу «Круговий огляд» опрацюйте питання: 1) природні умови Давнього Єгипту; 2) роль Нілу в господарстві та повсякденному житті давніх єгиптян; 3) іригаційне землеробство давніх єгиптян; 4) як і чому з'явилися номи та номархи; 5) перший фараон; 6) періодизація історії Давнього Єгипту.

3. **Обговоріть у парах**, чому Єгипет називають «дарунком Нілу».

4. Як у Давньому Єгипті виникли номи?

5. **Проєктне завдання.** Створіть колаж із зображень музейних експонатів та інших пам'яток за темою «Три царства Давнього Єгипту».

§ 21. Влада і суспільний устрій Давнього Єгипту

rnk.com.ua/104214

1. Влада в Давньому Єгипті

Верховним правителем Давнього Єгипту був фараон. Він мав необмежену владу: встановлював закони, за якими жила держава, керував військом, а також володів усією землею. Він міг надавати її в користування знаті та храмам. Піддані вважали фараона живим богом.

Знатні люди, передусім родичі фараона, могли отримати від нього дозвіл на управління окремими регіонами та стати номархами. Фараон мав першого помічника — чаті (іноді його називають візиром). Чаті керував усіма масштабними роботами (іригаційні споруди, дороги, будівництва), очолював суди.

Система управління в державі із часом ускладнювалася. З'явилися чиновники, що займалися окремо державною скарбницею, податками, судами тощо. Вони мали численних помічників, зокрема писарів. Обов'язком писарів було занотовувати все необхідне та вести облік. Також вони виконували приватні замовлення: записували угоди та складали різні документи. Вчених людей у Давньому Єгипті дуже поважали.

? Чи можна сказати, що писарі відігравали важливу роль в управлінні державою?

2. Давньоєгипетське суспільство

? Поміркуйте, які професії та заняття імовірно існували в Давньому Єгипті.

Більшість населення Давнього Єгипту становили **селяни**. Вони мешкали на землях, що могли належати фараону, знаті або храмам. За право користуватися землею селяни відда-

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Яка верства населення Давнього Єгипту, на вашу думку, була найчисленнішою? Чому?

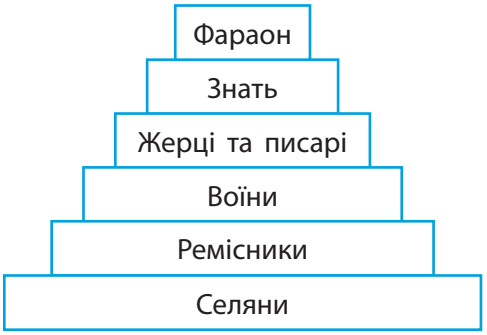

Ієрархія давньоєгипетського суспільства.

? 1) Хто перебував на верхівці давньоєгипетської ієрархії?

2) Опрацювавши матеріал параграфа, укажіть, яка верства населення відсутня на схемі. Де вона має бути розміщена?

Джерела повідомляють

Із клятви єгипетського селянина чиновникам (107 р. до н. е.)

До виплати орендної плати щодня я залишаюсь на виду на сільськогосподарських роботах, не переховуючись у священному вівтарі храму, не прошу заступництва і не вигадую способів для втечі.

? Як ви вважаєте, чим була зумовлена поява таких клятв? Про що вони свідчать?

Бронзова фігурка Імхотепа. Лувр у Парижі (Франція).
Імхотеп був чаті фараона Джосера, якого протягом усієї історії Давнього Єгипту вшановували як талановитого архітектора. Імхотеп спроєктував першу піраміду.

Фігурка номарха Іду II. 2246—2152 рр. до н. е. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

Жерці керували величезним храмовим господарством. Храмам належали землі, на яких жили селяни та ремісники. Ці верстви населення працювали, забезпечуючи жерців усім необхідним, і сплачували податки до храмової скарбниці. Тому храми зазвичай мали значні статки.

вали частину врожаю як податок. Ці продукти, у першу чергу зерно, держава розподіляла з-поміж людей, які самі їх не вирощували (ремісники, воїни та чиновники). Також селян залучали до великих будівельних робіт і спорудження каналів.

Ремісники виготовляли все необхідне для повсякденного життя. Вони працювали в майстернях, які належали фараону, знатній людині або храму. Деякі ремісники, особливо ті, хто брав участь у великих будівництвах, були досить заможними. Також добрий заробіток мали ювеліри та столяри, оскільки меблі могли дозволити собі лише багаті люди (у Єгипті бракувало якісної деревини).

У період Нового царства окремою верствою суспільства стали **воїни**. Вони присвячували весь свій час тренуванням зі зброєю. Воїни отримували платню від держави, частку воєнної здобичі, а після завершення служби — земельну ділянку.

Писарі проходили тривалу підготовку, опановуючи письмо та математику. Також вони могли розширити свої знання, вивчаючи релігійні тексти, іноземні мови, астрономію, інженерну науку. Із часом писар міг отримати вищу посаду, наприклад, чиновника.

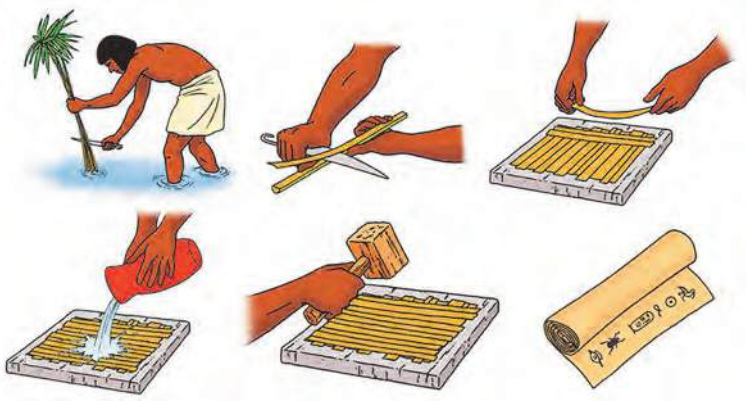

Етапи виготовлення папірусу. Сучасний малюнок.
Папірус — матеріал для письма в Давньому Єгипті — виготовляли зі стебел однойменної рослини, що росла на берегах Нілу. Також із папірусу плели кошики й робили човни.

У Давньому Єгипті велику владу мали **жерці**. Вони були посередниками в спілкуванні людей з богами, а також накопичували, записували та передавали наукові знання, релігійні тексти, займалися лікуванням.

Ще однією верствою давньоєгипетського суспільства були **раби**. Вони прислужували в будинках знаті або палаці фараона, виконували важку роботу, наприклад на копальнях, видобуваючи каміння. Найчастіше рабами ставали військовополонені.

? Яка верства в ієрархії давньоєгипетського суспільства розташовувалася вище: воїни чи селяни?

Запитання та завдання

1. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) Найчисленнішою верствою населення в Давньому Єгипті були селяни.
   2) Фараону було заборонено самостійно керувати військом — для цього він мав воєначальників.
   3) Посада писаря завжди передавалася в спадок.
   4) Жерці жили з пожертв простих людей.
   5) Держава утримувала воїнів.
2. Якими були владні повноваження фараона?
3. Складіть кросворд на п'ять-шість запитань за §§ 19—21.
4. Уявіть, що ви живете в Давньому Єгипті. Напишіть листа про своє життя від імені: дружини фараона, писаря при храмі, жерця, чаті (візира), дружини рибалки, воїна, сина гінця (на вибір). Укажіть, хто із цих людей міг сам написати такого листа, а кому довелося б звертатися по допомогу. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.
5. **Вправа «Рефлексія».** Що нового ви дізналися, опрацювавши параграф? Чи легким було, на вашу думку, життя давніх єгиптян? Наскільки і в чому давньоєгипетське суспільство відрізняється від суспільства, у якому ви живете?

Жрець. Період Нового царства. Зображення з гробниці в Луксорі. Жерці в Давньому Єгипті носили тонкий лляний одяг і голили голову. Під час урочистих подій вони одягали шкури леопардів. Біля жерця зображено в'язанки цибулі — це була обов'язкова складова свята на честь бога Сокара.

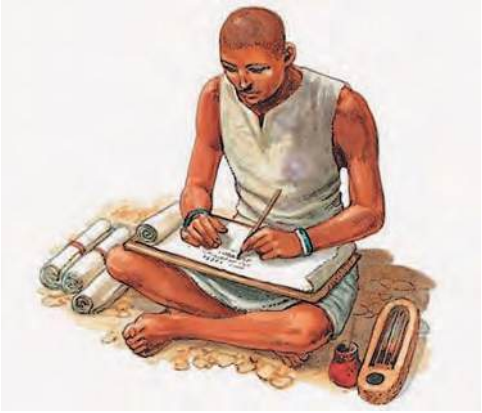

Писар за роботою. Сучасний малюнок.

rnk.com.ua/104215

§ 22. Видатні правителі та війни Давнього Єгипту

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Як у Давньому Єгипті ставилися до воїнів?
2. Уявіть, що ви — фараон. Чим би ви займалися, перебуваючи на троні?

1. Видатні правителі

За час свого існування Єгипет знав багатьох правителів. Серед них були видатні особистості, діяльність яких змінила країну.

Фараона **Джосера** (2686—2649 рр. до н. е.) сучасні історики називають засновником Старого царства. Для нього було збудовано першу гробницю-піраміду.

Фараон **Хуфу (Хеопс)** (2589—2566 рр. до н. е.) правив Єгиптом протягом 50 років. Він будував нові міста, споряджав експедиції в далекі землі по рідкісні товари. Для цього фараона в Гізі було зведено найбільшу з пірамід, що існують.

Середнє царство найбільшого розквіту досягло за правління фараона **Аменемхета III** (XIX ст. до н. е.). Це був період стабільності та добробуту: розгорталися масштабні будівництва (іригаційні канали, храми, піраміди).

В історії Єгипту фараоном була й жінка. Її звали **Хатшепсут** (1507—1458 рр. до н. е.). Вона правила протягом 21 року, опікуючись численними будівництвами та розвитком торгівлі. Хатшепсут споряджала воєнні експедиції, які очолював її пасинок **Тутмос III** (XV ст. до н. е.), що став одним із найвидатніших фараонів-воїнів в історії.

Фараон **Рамзес II** (1303—1213 рр. до н. е.) уславився своїм надзвичайно тривалим правлінням (дожив до 90 років), а також численними воєнними перемогами. Вважа-

Східчаста піраміда Джосера. Сучасний вигляд.
До цього фараонів ховали в прямокутних цегляних спорудах — мастабах.

? Опрацюйте матеріал параграфа. Ураховуючи, що піраміду Джосера було збудовано за його життя, визначте її вік у століттях.

ють, що за його правління Єгипет досяг вершини могутності.

? Для якого фараона було збудовано першу в історії піраміду?

2. Військове мистецтво

За часів Старого і Середнього царств фараони мали лише невеликі загони професійних воїнів. У разі війни основу єгипетської армії становило ополчення. Армія переважно пересувалася кораблями.

Таке військо не змогло захиститися від навали кочових племен гіксосів, які були озброєні бойовими колісницями. У середині XVIII ст. до н. е. гіксоси захопили Нижній Єгипет. Приблизно в 1580 р. до н. е. фараон Верхнього Єгипту **Яхмос I** завдяки створенню професійної армії зумів вигнати гіксосів. Правління Яхмоса I розпочало період **Нового царства**.

Нова єгипетська армія складалася з лучників, воїнів зі списами і бронзовими мечами та колісниць. Також до єгипетського війська наймали лучників із Нубії.

Бойове спорядження фараона (1) і пересічного воїна (2). Бронзовий обладунок був надто важким, щоб у ньому рухатись, але стоячи на колісниці, можна було користуватися луком. У період Нового царства єгиптяни мали луки, склеєні з дерева, рогу та сухожилля тварин.

? Поміркуйте, чому пересічні воїни не носили бронзові обладунки.

Цікаво знати

У 1975 р. забальзамоване тіло фараона Рамзеса II для відновлення мали доправити з Єгипту до Франції. Перед поїздкою йому оформили справжній паспорт, у якому було записано, що за посадою Рамзес II — король. Тому у французькому аеропорту його вітали з королівськими почестями.

? Опрацюйте матеріал параграфа. Обчисліть, скільки років минуло від смерті Рамзеса II до описаної події.

Погруддя фараона Аменхотепа IV. Каїрський єгипетський музей.

Цікаво знати

Фараон Тутмос III майже все правління присвятив війнам. Він мав 12-тисячну добре озброєну армію, яка розгромила війська держав Месопотамії. У результаті завойовницьких походів фараона Давньому Єгипту сплачували данину Лівія, Ассирія, Хетська держава та інші землі.

Давньоєгипетська бойова колісниця. Художник Ангус Макбрайд.

Модель давньоєгипетського корабля. Лувр у Парижі (Франція).

? Тривалий час головною військовою одиницею Єгипту був корабель. Висловіть припущення, чому.

Фараони почали організовувати завойовницькі походи на сусідні землі. Найчастіше від них потерпали Нубія, Лівія та міста вздовж східного узбережжя Середземного моря аж до земель сучасної Сирії.

? Який період історії Єгипту розпочався з правління Яхмоса I?

Запитання та завдання

1. Згадуючи про здобутки фараонів, історики називають ті чи інші великі будівництва. **Обговоріть у малих групах**, чому в Давньому Єгипті цим роботам надавали важливого значення.
2. Підготуйте презентацію, присвячену правлінню фараона (на вибір).
3. Уявіть, що ви — чиновник, відповідальний за розпорядок дня фараона. Складіть розклад фараона на день. Які справи до нього увійдуть? За потреби скористайтеся додатковими джерелами. Не забувайте, що фараони, крім обов'язків, приділяли час і розвагам.
4. Складіть «асоціативний кущ» до терміна «фараон».
5. Опишіть спорядження давньоєгипетського воїна.
6. За допомогою методу «Оберіть позицію» обговоріть у класі, чи можна назвати давніх єгиптян войовничими.
7. **Завдання «Реставратор».** Заповніть пропуски в тексті невідомого мандрівника, який описав військо Нового царства.

   Відколи фараон … править Єгиптом, його військо складається з тих, хто є воїном за професією. Вони озброєні бронзовими … або короткими списами. Деякі воїни озброєні далекобійними луками, склеєними з дерева, … та … . На найвідважніших воїнів після битви чекає нагорода від фараона. Сам фараон у хепреші їде на … , вдягнений у … . Крім воїнів-єгиптян, у війську є найманці-нубійці, озброєні … .

   Що нового ви дізналися, опрацювавши цей текст?

§ 23. Повсякденне життя Давнього Єгипту

rnk.com.ua/104216

1. Міста й села

Як ви вже знаєте, більшість населення Давнього Єгипту становили селяни. Вони мешкали в невеликих поселеннях уздовж Нілу або в оазах. Будинки через нестачу землі та заради безпеки будували щільно один до одного. Деякі поселення розросталися навколо храмів або біля великих тривалих будівництв.

Міст у Давньому Єгипті було порівняно мало. Це були місця перебування фараонів, релігійні центри, столиці окремих номів, а також міста, що виникли на торговельних шляхах. Вони приваблювали ремісників і торговців. Великими містами були Мемфіс, Фіви, Амарна, Абідос. У найбільшому з них — Мемфісі — за часів його розквіту проживало близько 20 тис. осіб.

Помешкання простих людей будували із саману. Будинки заможних жителів зазвичай

Джерела повідомляють

Давньогрецький історик Геродот про повсякденне життя давніх єгиптян (V ст. до н. е.)

…Єгиптяни встановили звичаї, протилежні до звичаїв інших людей. Адже в їхній країні жінки ходять на ринок і займаються дрібною торгівлею, а чоловіки залишаються вдома та тчуть. Причому інші люди тчуть, штовхаючи човника вгору, а єгиптяни штовхають його вниз. Вантажі чоловіки носять на голові, а жінки — на плечах.

…Ніколи в них жінка не може бути жрицею ні бога, ні богині, але чоловіки можуть бути жерцями богів незалежно від статі богів. Хлопці не мають обов'язку годувати батьків, якщо самі не хочуть цього робити, але для дочок це обов'язок, навіть попри їхнє бажання.

? Що нового про життя давніх єгиптян ви дізналися завдяки цьому уривку?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Яка верства становила більшість давньоєгипетського населення? Якими, на вашу думку, були причини цього?
2. Якими були месопотамські міста? Хто в них жив?
3. **Обговоріть у парах.** Дайте відповіді на запитання: у що вдягалися давні єгиптяни, яку їжу споживали, якими були їхні помешкання. Після опрацювання матеріалу параграфа порівняйте свої припущення з тим, що ви дізналися. Наскільки точними були ваші відповіді?

Давньоєгипетська сімейна пара з дитиною. Період Нового царства. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Давньоєгипетська скляна посудина для парфумів у формі риби. Імовірно, отвір на місці рота риби затикали, щоб рідина не вилилася. Британський музей у Лондоні.

Давньоєгипетська перука із золотими кільцями. XIX ст. до н. е. Реконструкція. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Давньоєгипетське взуття. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

У Давньому Єгипті жінки, як і чоловіки, могли займатися ремеслом, володіти землею та іншим майном, яке передавали в спадок. Проте жінки не мали права обіймати державні посади.

Шлюб у Єгипті укладали на основі договору. За бажанням подружжя могло розлучитися. Традиційно при успадкуванні майна синам залишалася земля, а все інше переходило дочкам.

були з більш міцної обпаленої цегли. Вікна в будинках були дуже маленькими, лише для доступу повітря. Так захищалися від спеки.

Одяг тримали в кошиках, посуд — на підставках. Звичні для нас дерев'яні меблі, такі як ліжка та стільці, особливо зі спинками та підлокітниками, були лише в будинках заможних єгиптян.

? Яких поселень у Давньому Єгипті було більше — міст чи сіл?

2. Одяг

Через постійну спеку жителі Давнього Єгипту носили мало одягу, а діти зазвичай обходилися зовсім без нього. Жінки носили прості за кроєм сукні, а чоловіки — одяг, схожий на спідницю, зав'язаний на талії поясом. Вбрання заможних людей шили з тонкого льону, а простих — із грубого, часто небіленого лляного полотна. Заможні люди носили прикраси із золота та коштовного каміння. Через спеку та комах-паразитів єгиптяни голили голови, а зверху надягали перуки. Дітям залишали невелике пасмо волосся, яке називали «локон юності».

? Чому давні єгиптяни голили голови?

3. Харчування

Більшість людей у Давньому Єгипті споживали просту та одноманітну їжу: хліб із полби (злакова культура, близька до пшениці),

кашу, сушену рибу, горох і сочевицю, різні види салату (рослини) та цибулю. Також єгиптяни полюбляли виноград та інжир, а мед і фініки використовували як підсолоджувачі (фінікову пальму привезли з Месопотамії).

Заможні люди харчувалися більш різноманітно. До їхнього раціону входили свіже м'ясо, сири та різні овочі.

Фігурка жінки, що розтирає зерно на кам'яній зернотерці. Лувр у Парижі (Франція).

Запитання та завдання

1. **Гра «Ланцюжок».** Назвіть по одній рисі давньоєгипетського повсякдення, відповідаючи один за одним. Стежте, щоб характеристики не повторювалися.
2. Пригадайте, як харчувалося населення Месопотамії. Порівняйте його раціон із раціоном населення Давнього Єгипту. Наскільки вони схожі? А наскільки таке харчування відрізняється від вашого?
3. **Творче завдання** (на вибір). 1) Створіть зображення зовнішнього вигляду заможного і пересічного єгиптянина (єгиптянки). У чому проявляється різниця в їхньому достатку та соціальному становищі? 2) Створіть зображення будинку заможних єгиптян і будинку пересічних єгиптян. Яких висновків ви дійшли під час цієї роботи?
4. Установіть, якими з перелічених предметів у повсякденному житті користувалися заможні єгиптяни, а якими — пересічні (селяни, ремісники).
   Довідка: одяг із тонкого відбіленого полотна, дерев'яний стіл із високими стільцями, кошики для зберігання речей, сад біля будинку, простий глиняний посуд, перуки, пахощі, одяг із небіленого полотна, піч для приготування їжі, прикраси із золота.
5. За допомогою методу «Коло ідей» обговоріть, як природні умови впливали на зовнішній вигляд давніх єгиптян.
6. **Обговоріть у парах**, чим ваше повсякденне життя відрізняється від повсякденного життя давніх єгиптян.

Дружина чиновника.
Малюнок на стіні гробниці.
Період Нового царства.
Жінка вбрана в одяг із тонкого полотна, має чимало прикрас. На голові — перука з квіткою лотоса, а на ній парфумований конус із воску. У спекотний день віск поступово танув, поширюючи навколо приємний аромат.

rnk.com.ua/104217

§ 24. Писемність, релігія та мистецтво Давнього Єгипту

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Чи відомо вам, яким письмом користувалися давні єгиптяни?

Давні єгиптяни не знали відомих нам цифр (їх було придумано пізніше), а використовували власні позначки.

? Висловіть припущення, що зображено на малюнку.

Зразок давньоєгипетського ієрогліфічного письма зі стіни гробниці в Луксорі. В овальних рамках — картушах — записані імена фараонів і їхніх дружин.

Цікаво знати

Давні єгиптяни були дуже забобонними. Вони зверталися до жерців, щоб отримати передбачення майбутнього, захист від злих духів. Була поширена віра у віщі сни.

1. Писемність

Для того щоб зберігати й передавати знання про світ, єгипетські жерці розробили власну систему письма. Вона була **ієрогліфічною**, тобто складалася з багатьох знаків-малюнків. Такі малюнки могли позначати як цілі слова, так і склади або окремі приголосні звуки.

Ієрогліфічні тексти наносили на стіни храмів і гробниць, а також на різні предмети. Пізніше для повсякденних потреб єгиптяни винайшли два види спрощеного письма — ієратичне та демотичне.

2. Релігія

Давні єгиптяни вірили в багатьох богів. Кожне місто або певна місцевість, а також представники різних професій мали своїх богів-покровителів (богинь-покровительок). На їхню честь зводили храми, влаштовували пишні святкування, робили пожертви. До богів зверталися, щоб отримати захист від природних лих і неврожаїв, за якими слі-

Цікаво знати

Тисячі років єгиптяни поклонялися різним богам, доки фараон Аменхотеп IV не наказав усій країні молитися лише одному божеству — богу сонця Атону. Усі незгодні зазнавали переслідувань. Фараон навіть змінив ім'я на Ехнатон («бажаний для Атона»). Після його смерті в Давньому Єгипті повернулися до поклоніння старим богам. Причина смерті Ехнатона та місце його поховання невідомі.

? Висловіть припущення, чому нова релігія не набула поширення в Давньому Єгипті.

дували голод і хвороби. Найшанованішими єгипетськими богами та богинями були Осіріс, Ісіда, Ра, Тот, Хатор, Гор.

Давні єгиптяни вірили, що після смерті на них чекає інше життя. Потойбічний світ вони уявляли схожим на той, що їх оточував (на їхню думку, там теж потрібно було їсти, пити, працювати тощо).

Люди приділяли велику увагу підготовці до потойбічного життя. По-перше, для цього тіло померлого мало залишатися неушкодженим. Його зберігали завдяки муміфікації (бальзамуванню). По-друге, важливим було саме поховання. Лише фараони й найзаможніша знать могли збудувати для себе та своєї сім'ї гробниці, до яких клали всі предмети, які могли їм знадобитися (меблі, одяг, прикраси, їжу тощо). Більшість цих поховань була пограбована ще в давні часи.

Прості люди зазвичай ховали померлих у ямах, викопаних у пустелі.

? Чи відрізнялися поховання бідних єгиптян від поховань заможних? Як саме?

Зображення богів Осіріса, Анубіса та Гора на стіні гробниці фараона.

3. Мистецтво

Мистецтво Давнього Єгипту залишалося незмінним протягом тисячоліть. Єгиптяни зводили величезні гробниці для фараонів і храми для богів і богинь. Храмові стіни прикрашали розписами та рельєфами, які потім теж розфарбовували.

Єгипетські ремісники виробляли численні повсякденні товари, меблі та витончені

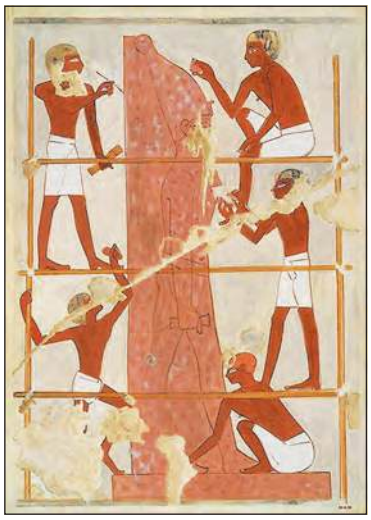

Процес виготовлення статуї. Фрагмент розпису гробниці в Луксорі. Період Нового царства.

Фрагмент нашийної прикраси. Період Середнього царства. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

Перша піраміда, збудована за наказом фараона Джосера, була цегляною. Надалі піраміди будували з тесаного каменю — вапняку — та обкладали вапняковими плитами. До наших днів збереглося близько 80 єгипетських пірамід. Найбільшими й найвідомішими з них є піраміди фараонів Хеопса, Хефрена та Менкаура. Вони були збудовані в III тис. до н. е. поблизу сучасного міста Каїр.

прикраси із цінних порід дерева, слонової кістки, золота, бірюзи та інших матеріалів.

Цікаво знати

Давні єгиптяни пов'язували різних тварин із божествами. Священними вважали бегемотів, ібісів, котів та інших.

Імовірно, котів приручили саме в Давньому Єгипті. Вони полювали на мишей, що нищили зерно, та отруйних змій. Коти були й домашніми улюбленцями. Коли кіт помирав, на знак скорботи вся сім'я голила брови. Богиня Баст із головою кішки була покровителькою жінок і материнства.

Бронзова статуетка Баст. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Запитання та завдання

1. Висловіть припущення, чому в Давньому Єгипті існувало кілька видів письма.
2. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «релігія Давнього Єгипту».
3. **Обговоріть у малих групах.** За допомогою методу «Коло ідей» визначте, якими були уявлення давніх єгиптян про потойбічний світ.
4. Чому давні єгиптяни бальзамували померлих? Кого ховали в пірамідах?
5. Підготуйте презентацію або повідомлення за темою «Міфологія та релігія Давнього Єгипту».
6. Висловіть припущення, чому фараони наказували зводити піраміди.
7. **Проєктне завдання.** За додатковими джерелами у складі малих груп підготуйте повідомлення про один давньоєгипетський міф (наприклад, про створення світу, про Апопа, про Осіріса та Ісіду, Сехмет, Нут і Геба) та презентуйте його в класі. Складіть запитання, щоб перевірити, як вас зрозуміли однокласники та однокласниці.
8. **Гра «Снігова куля».** Назвіть характеристики давньоєгипетського мистецтва.
9. **Творче завдання.** Користуючись матеріалами підручника та за потреби додатковими джерелами, створіть зображення твору мистецтва в давньоєгипетському стилі.
10. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
    1) Давні єгиптяни вірили у трьох головних богів — Тота, Ра, Ісіду.
    2) Процес, завдяки якому тіло померлого могло зберігатися протягом тривалого часу, має назву муміфікація.
    3) До поховань давні єгиптяни не клали жодних предметів.
    4) Піраміди — це храми давньоєгипетських богів.

rnk.com.ua/104220
Практичне заняття

§ 25. Фінікія

rnk.com.ua/104218

1. Фінікійці

На східному узбережжі Середземного моря простягнулася смуга порівняно родючих земель. На сході вона обмежена Ліванськими горами, які в давні часи були вкриті густими лісами. У цій місцевості морське узбережжя мало багато місць для зручної стоянки кораблів.

У середині III тис. до н. е. північ регіону заселили фінікійці. Вони мало уваги приділяли землеробству, тому що землі тут кам'янисті та не дуже родючі, але були добрими ремісниками, торговцями й рибалками. Фінікійці заснували низку міст — Тір, Сідон, Бібл та інші. Кожне із цих міст було самостійним. Найбільшого розквіту міста Фінікії досягли у II—I тис. до н. е.

? Чому землеробство не стало основним заняттям фінікійців?

2. Торгівля та алфавіт

Фінікія торгувала мало не з усім відомим на той час світом. У Месопотамії фінікійці купували коштовні тканини, у Єгипті — нубійське золото та лляні тканини, на острові Кіпр — мідь, із Тартесського царства (терени Іспанії) привозили срібло, а із земель сучасних Франції та Великої Британії — олово. Продавали вони переважно вино й деревину кедра. Фінікійці не гребували й піратством і розбоєм. Полонених вони обертали на рабів, якими також торгували.

Фінікійські мореплавці не боялися вирушати в далекі подорожі. У VII ст. до н. е. відбулося їхнє плавання навколо Африки.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Яку роль торгівля відігравала в житті людських спільнот бронзового віку?
2. Чи існує зв'язок між виникненням цивілізацій та великими річками?

Цікаво знати

У гористій місцевості на землях сучасних Лівану та Сирії росли великі дерева — кедри. Із їхньої деревини фінікійці будували кораблі.

? Давні єгиптяни називали Фінікію «краєм лісорубів». Поміркуйте, чому виникла така назва.

Східне узбережжя Середземного моря.

Фінікійська скульптура лева, знайдена на Сицилії. Музей античної скульптури Джованні Баракко в Римі (Італія).

Цікаво знати

Слово «абетка» походить від об'єднання назв двох перших букв фінікійського алфавіту — алеф і бет.

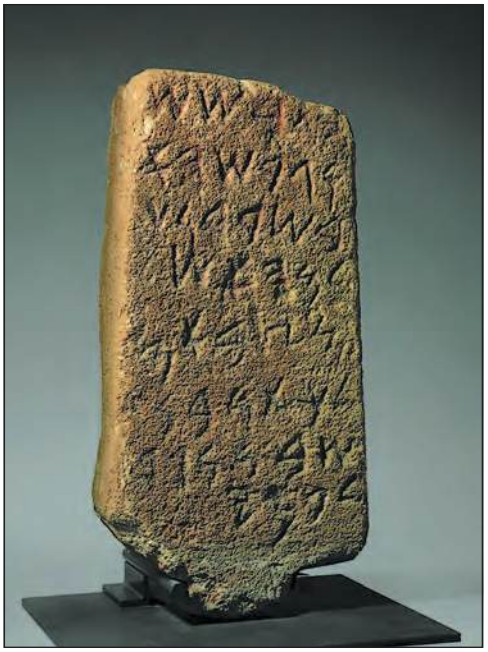

Стела з написами фінікійським алфавітом, знайдена на території Сардинії. Національний археологічний музей у Кальярі (Італія).

Вони вийшли з порту в Червоному морі та повернулися додому через три роки.

Фінікійські майстри вміли виготовляти унікальні вироби з прозорого кольорового скла, а також фарбувати тканину в пурпуровий колір. Пурпуровий барвник вони добували з молюсків, які мешкали тільки біля берегів Фінікії.

Ще одним досягненням фінікійців стало винайдення алфавіту (абетки) приблизно у XIII ст. до н. е. Поява алфавіту була пов'язана з тим, що фінікійським купцям потрібна була така система запису, яка б дозволяла швидко і без помилок вести облік товарів. Клинопис та єгипетська ієрогліфічна система письма були складними, і їх опанування потребувало тривалого навчання.

Фінікійський алфавіт із 22 букв дозволяв позначати на письмі за допомогою окремих букв приголосні звуки, а не склади або цілі слова, як інші системи запису. Цей спосіб запису виявився дуже зручним. Його запозичили сусідні народи, у тому числі греки. Вони вдосконалили його, додавши букви на позначення голосних. Так виник алфавіт, що став основою майже всіх сучасних європейських і деяких азійських мов.

? Якою була головна відмінність алфавіту від інших систем запису?

3. Карфаген

Вихідці з Фінікії засновували нові поселення — **колонії**. Чимало цих міст існують і зараз: Кадіс та Картахена в Іспанії, столиця Лівану Бейрут, столиця Лівії Триполі були засновані фінікійцями. Місто, із якого прибували поселенці, називалося **метрополією**. Деякі фінікійські колонії переростали в міста, які за розмірами та багатствами не поступалися метрополіям.

Найбільш відомим фінікійським торговельним поселенням стало місто Карфаген у Пів-

Цікаво знати

Назва Фінікія має давньогрецьке коріння. За однією з версій, вона походить від назви кольору фінікійських пурпурових тканин.

Для того щоб отримати 450 грамів пурпурового барвника, було потрібно 60 тис. молюсків. Тому пурпурові тканини коштували дуже дорого, і лише правителі держав могли дозволити собі їх мати. Звідси походить вираз «царський пурпур».

нічній Африці. Воно було засноване у 823 р. до н. е. вихідцями з Тіра. Місто багатіло завдяки торгівлі. У II ст. до н. е. Карфаген став одним із найбільших міст свого часу.

Карфаген здобув контроль над півднем Іспанії, частиною Сицилії, Сардинії, Корсики та землями в Північній Африці, населення яких сплачувало йому данину. Він контролював торгівлю в усьому Західному Середземномор'ї.

? Висловіть припущення, чому фінікійці засновували колонії.

Запитання та завдання

1. Перелічіть найвідоміші винаходи фінікійців.
2. **Гра «Ланцюжок».** Відповідаючи по черзі, назвіть по одній характеристиці фінікійців. Стежте, щоб характеристики не повторювалися.
3. **Гра «Реставратор».** Відновіть пошкоджений текст, вставивши замість пропусків доречні, на вашу думку, слова.

   Фінікійці не мали єдиної держави. Кожне їхнє місто було … . Вони жили з … та … . Їхні кораблі можна було побачити в усіх куточках … моря. Фінікійці будували їх із деревини … . Значним досягненням фінікійців стало винайдення … .
4. **Гра «Навчаючи — вчуся».** Уявіть, що ви викладач (викладачка) і маєте розповісти про Фінікію та її колонії. Підготуйте план повідомлення, ілюстративний матеріал.
5. Коли було засновано Карфаген? Завдяки чому це місто увійшло в історію?

Фінікійська майстерня з фарбування тканин. Художник Емброуз Дадлі.

Словник

Колонія (у Стародавньому світі) — окреме поселення жителів країни або міста, організоване за його межами.

Метрополія — місто або держава, вихідці з якого (якої) створили колонію.

Гавань (місце для стоянки кораблів) Карфагену: реконструкція (1) та сучасний вигляд (2).

? Про що може свідчити існування великої облаштованої гавані?

rnk.com.ua/104219

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Назвіть основні заняття фінікійців. Висловіть припущення, чому вони відрізнялися від основних занять мешканців не такої далекої від них Месопотамії.
2. Висловіть припущення щодо того, чому кочові народи можуть перейти на осілий спосіб життя та почати займатися землеробством.
3. Що вам відомо про Біблію?

Цікаво знати

У Палестині жили нащадки «народів моря» — войовничих племен, що прибували на кораблях та руйнували поселення. Їх називали філістимлянами. Вчені вважають, що від них походить назва Палестина. Єврейські племена називали цей край Ханаан.

Заселення єврейськими племенами Палестини не було мирним. Їм довелося воювати з місцевим населенням та філістимлянами. Давні євреї захопили чимало їхніх поселень, зокрема Єрихон, який часто називають найдавнішим містом у світі.

? Як давні євреї називали край, де вони оселилися?

Природа Палестини. Сучасний вигляд.

§ 26. Ізраїльське царство

1. Природні умови та населення Давньої Палестини

Приблизно в XIII ст. до н. е. на територію регіону, який зараз називають **Палестиною**, із різних регіонів переселилися племена скотарів. Із часом із них сформувався єврейський народ.

Палестина — це регіон, розділений невеликою річкою Йордан. На захід від неї простягаються родючі землі та пасовища, на сході розташована гориста пустельна місцевість. Спекотне й сухе літо тут триває від квітня до листопада. Решту року в Палестині панує холодна та дощова, а іноді й сніжна зима.

? Давні євреї були місцевим чи прийшлим населенням Палестини?

2. Господарство та повсякденне життя

Коли давні євреї тільки оселились у Палестині, їхнім основним заняттям було скотарство. Поступово вони почали займатися і землеробством та навчилися обробляти залізо. Окремі сім'ї тримали невеликі господарства, вирощували пшеницю та ячмінь, фініки, оливки й виноград, а також розводили кіз та овець.

Поселення Палестини були невеликими. Найбільше місто — Єрусалим — налічувало 10 тис. жителів.

Більшість населення Палестини, як і інших регіонів Близького Сходу, мешкала в будинках із необпаленої цегли або каменю з плоскими дахами. Місце на даху використовувалося як повноцінна кімната, наприклад, для сімейних зборів. Ізсередини стіни будинків покривали тиньком (розчин вапна,

змішаного з піском), а підлога була земляною. Меблів було небагато. Для сну та сидіння використовували очеретяні килимки.

3. Ізраїльське царство

Єврейська спільнота складалася з 12 племен — «колін». Кожне з них очолювали вождь, якого називали суддя, і жрець, якого називали первосвященник. Деякі судді одночасно могли бути і первосвященниками.

У **Біблії**, яку історики використовують як джерело інформації про історію давніх євреїв, розповідається, що приблизно в XI ст. до н. е. на загальних зборах було проголошено першим єврейським монархом чоловіка на ім'я Саул. Спираючись на прибічників, йому довелося вести жорстокі війни, щоб утвердити свою владу. Держава, яку створив Саул, отримала назву **Ізраїльське царство**, а його столицею стало місто Єрусалим.

У X ст. до н. е. за правління наступників Саула — царів Давида та Соломона — Ізраїльське царство досягло найбільшого розквіту. Давид утримував наймане військо, запровадив поділ країни на округи, посади чиновників і єдину систему сплати податків.

Давид і Соломон розширили кордони царства до Євфрату та Червоного моря. Проте державі бракувало єдності: єврейські племена ворогували між собою. Син Соломона Ровоам не зміг їх примирити, і тому розпочалася міжусобна війна, унаслідок якої держава розпалася. На півночі постало Ізраїльське царство, а на півдні — Юдейське.

Згодом ці держави завоювали сусіди: у 722 р. до н. е. Ассирія розгромила Ізраїльське царство, забравши його населення в полон, а в 588 р. до н. е. вавилонський правитель Навуходоносор II підкорив Юдейське царство.

? Простежте на карті (с. 73) межі Ізраїльського царства. Поясніть причини його занепаду.

Річка Йордан. Сучасний вигляд.

Цікаво знати

Заможні єврейські жінки носили прикраси із золота та срібла, здебільшого сережки та браслети. Жінки користувалися косметикою, фарбуючи вії та вкриваючи пальці червоною барвою. Також вони купували парфуми, привезені з Єгипту або Індії.

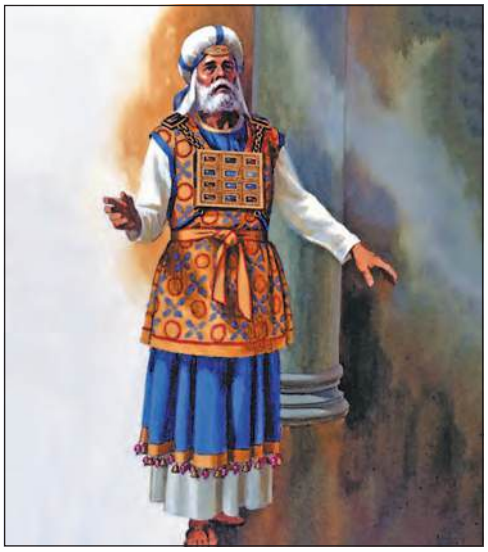

Первосвященник. Сучасний малюнок. У Біблії наведено детальний опис вбрання первосвящеників. Так, 12 каменів на їхній нагрудній пластині символізували 12 «колін». Вважалося, що первосвященники передавали волю Бога народу, тому вони відігравали важливу роль у житті єврейських племен.

Цікаво знати

Цар Соломон наказав збудувати в Єрусалимі храм, який би зберігав головну святиню єврейського народу — золоту скриню з Десятьма заповідями. Будівництво тривало сім років, а після його завершення цю подію святкували кілька тижнів. Храм зруйнував правитель Вавилону Навуходоносор II.

Храм, збудований за наказом царя Соломона. Сучасна реконструкція.

? За додатковими джерелами дізнайтеся більше про храм Соломона: із яких матеріалів він був збудований, які складові частини мав, як вони називалися тощо.

Фрагмент стіни давньоєврейського храму, відомий як «стіна плачу».

4. Релігія

Історія єврейського народу тісно пов'язана з писемністю. Давні євреї створили визначне літературне джерело — Біблію. Завдяки їй історики отримали багато відомостей про історію та світогляд цього народу.

Давніх євреїв об'єднувала віра в єдиного бога — Ягве, який уклав завіт (угоду) з ними як своїм обраним народом. Вони мали жити за його законами. Ці закони відомі як Десять заповідей.

Дотримання релігійних законів було дуже важливим для давніх євреїв. Жерці відігравали значну роль у житті держави.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах**. Простежте взаємозв'язок між природними умовами Палестини та способом життя давніх євреїв.
2. Підготуйте коротке повідомлення або презентацію про побут давніх євреїв.
3. Про царів Давида та Соломона було складено чимало розповідей. За додатковими джерелами дізнайтеся про найвідоміші з них. Якими зображено цих правителів?
4. Соломона часто називають найвеличнішим правителем Ізраїльського царства. За допомогою методу «Оберіть позицію» спростуйте або доведіть це твердження.
5. **Обговоріть у парах.** Охарактеризуйте правління царів Давида та Соломона. Складіть перелік ознак для порівняння. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.
6. Якою була роль релігії в житті давніх євреїв?
7. **Проєктне завдання.** Сучасні вчені розглядають Біблію як джерело відомостей про стародавню історію євреїв, а також накопиченої цим народом мудрості. Дізнайтеся, які біблійні цитати та вислови стали крилатими, та поділіться своїми знаннями в класі.

§ 27. Хетська держава. Навала «народів моря». Завершення бронзового віку

rnk.com.ua/104221

1. Хетська держава

Наприкінці III тис. до н. е. землі сучасної Туреччини завоювали племена скотарів. Тут вони й осіли (здебільшого в центральному регіоні під назвою Анатолія). У XVIII ст. до н. е. ці люди заснували власну державу. Нам вони відомі під назвою **хети**, а їхню державу називають Хетською. Правив нею монарх разом зі своєю дружиною. Вони також були головними жерцями.

Анатолія — гористий регіон із родючими долинами. У давні часи цю місцевість вкривали кедрові й соснові ліси. Хети займалися землеробством та скотарством. Вони купу-

Територія Хетської держави (позначено червоним кольором) та володіння Єгипту (позначено зеленим кольором).

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Чи залежать заняття населення від природних умов? Наведіть приклади.

Цікаво знати

Єгипет і Хетська держава сперечалися за право контролювати землі на східному узбережжі Середземного моря. Приблизно в 1258 р. до н. е. між єгиптянами та хетами відбулася битва поблизу міста Кадеш, яку називають останньою битвою бронзового віку. Вона не визначила переможця та завершилася підписанням першого у світі мирного договору. Він був укладений між фараоном Рамзесом II і хетським правителем Хаттусілі III.

Примірник мирного договору між Рамзесом II і Хаттусілі III. Стамбульський археологічний музей (Туреччина).

Хетська срібна посудина для пиття у формі кулака. XIV ст. до н. е. Музей витончених мистецтв у Бостоні (США).

Хетська фігурка сфінкса. XVIII ст. до н. е. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

Хети сповідували політеїзм. Верховними божествами в них були бог грози й війни Хатті та його дружина богиня сонця Арінна.

вали олово в ассирійців для виплавки бронзи. Також хети володіли секретом обробки заліза, але використовували залізні вироби тільки як предмети для проведення обрядів.

Хетська мова була індоєвропейською, але для записів хети користувалися клинописом. Вони складали численні словники, завдяки яким сучасним вченим вдалося розшифрувати хетські записи.

Хети були войовничим народом. Основною ударною силою їхнього війська були колісниці. Хети спочатку підкорили всі землі сучасної Туреччини, а потім почали воювати з державами Месопотамії та Давнім Єгиптом. У 1595 р. до н. е. хети захопили й пограбували Вавилон.

У XIV ст. до н. е. Хетська держава перебувала на вершині могутності. Проте внутрішні суперечки, пов'язані з боротьбою за владу, поступово ослабили її. Навала «народів моря» в XIII ст. до н. е. зруйнувала Хетську державу, а згодом ці землі захопила Ассирія.

? Звідки походили хети? На землях якої сучасної держави вони оселилися в III тис. до н. е.?

2. Навала «народів моря». Криза бронзового віку та початок залізного віку

У XIII ст. до н. е. для багатьох цивілізацій і держав Середземномор'я та Близького Сходу настав стрімкий і несподіваний занепад. У цей період мало не загинув Давній Єгипет, були зруйновані або занепали колись могутні Хетська держава, Месопотамія, Мінойська та Мікенська цивілізації. Вони не змогли витримати навали «народів моря». Вчені

сперечаються про те, ким були ці люди та де їхня батьківщина.

Найімовірнішою причиною цих подій історики називають тривалі посухи та голод, які ослабили колись могутні держави. Різні народи — їхні сусіди — залишили свої домівки й вирушили на завоювання нових земель.

Унаслідок війн було майже знищено прошарок освічених людей, які зберігали знання та могли управляти державою. Більше не було потреби в ремісниках, які виготовляли коштовні товари, збезлюділи торговельні шляхи. Нові спільноти, які поставали на місці зруйнованих, були набагато менш розвиненими за їхніх попередників. Наприклад, на землях сучасної Греції було забуто писемність, а сам період, що розпочався у XII ст. до н. е., отримав назву «темні віки».

У таких умовах у XII ст. до н. е. настав залізний вік.

? Поясніть, хто такі «народи моря».

Копія розписів Медінет-Абу — храму фараона Рамзеса III (правив у 1186—1155 рр. до н. е.), який зумів зупинити навалу «народів моря».

? Що ви бачите на малюнку? Про що може свідчити таке зображення з огляду на те, де воно було розміщене?

Вирізьблене зображення представника «народів моря» із храму Медінет-Абу в Луксорі (Єгипет).

Запитання та завдання

1. Коли й де хети заснували власну державу?
2. Висловіть припущення, чому хети, вміючи обробляти залізо, продовжували користуватися бронзовою зброєю.
3. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «хети».
4. Який період настав після завершення бронзового віку? Поясніть, чому новий період отримав таку назву.
5. **Обговоріть у малих групах**. Визначте причини та наслідки кризи бронзового віку. Складіть схему, яка б відображала результати вашої роботи.
6. **Обговоріть у парах.** Як ви розумієте поняття «криза бронзового віку»? Які можна виділити складові цієї кризи?
7. За допомогою методу «Прес» поясніть, яка причина початку кризи бронзового віку була основною.

rnk.com.ua/104222

§ 28. Персія

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Назвіть винаходи й технології, які, на вашу думку, дозволяли Месопотамії прогодувати її численне міське населення.
2. Уявіть країни, якими, на відміну від Месопотамії, не протікають великі річки, проте ці землі — вкриті травою пагорби. Яким, на вашу думку, буде господарство місцевого населення?

Цікаво знати

У давнину населення Ірану називало свою країну Айранам, Еран або Іранія. Усі ці назви означали «країна аріїв». Арії — назва племені, яке заселило ці землі в III тис. до н. е. Із часом аріями на території Давнього Ірану почали називати всіх людей благородного походження.
Назва Персія закріпилася завдяки давньогрецькому історику Геродоту, який за іменем одного з місцевих племен — персів — почав так називати всю країну.

Цікаво знати

Мідія була державою, що простягалася від земель сучасного Афганістану на сході до сучасної Туреччини на заході. Вона існувала в 672—550 рр. до н. е.

Словник

Шахиншах (у перекладі з давньоперської мови — «цар царів») — титул монарха в Персії.

1. Природа Персії

На схід від Месопотамії розташована країна, яку давньогрецький історик Геродот назвав Персією, а зараз ми знаємо її як Іран. На заході височіють гори Загросу, на північному заході — Іранське нагір'я. На території країни є пустелі, а от великих повноводних річок немає. У горах літо спекотне, а зима холодна, на південних рівнинах клімат більш м'який.

У середині II тис. до н. е. сюди з півночі прийшли племена аріїв. Ці люди займалися скотарством і жили дуже скромно між двома могутніми державами — Ассирією та Мідією. Певний час вони сплачували данину Мідії, разом із мідійцями воювали проти ассирійців.

? За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте природні умови Персії та Месопотамії.

2. Перська імперія

За легендою, приблизно в VII ст. до н. е. один із вождів арійських племен — Ахемен — об'єднав їх, а нащадок Ахемена **Кір II Великий** (правив у 559—530 рр. до н. е.) повстав проти мідійського правителя і посів його місце, проголосивши себе **шахиншахом**. Так він заснував нову державу, яку називають **Персією Ахеменідів** або Перською імперією. Його наступники — шахиншахи Камбіс II і Дарій I — захопили величезні території: Месопотамію, Єгипет, Малу Азію, північно-західну частину Індії.

Новоприєднані території перси розділили на **сатрапії**, кордони яких відповідали межам завойованих держав. Сатрапіями управляли

призначені перським правителем намісники — **сатрапи**. Зазвичай ними ставали найближчі родичі шахиншаха. Головним завданням сатрапів було стежити, щоб підкорені народи вчасно сплачували данину.

Сатрапи були дуже самостійними: мали окремі армії, могли карбувати власну монету зі срібла (золоту монету міг карбувати лише шахиншах), здійснювали правосуддя. Сатрапи навіть воювали один з одним. Щоб не залежати від армій сатрапів, перський правитель мав власне 10-тисячне військо так званих «безсмертних». За легендою, цю назву воно отримало тому, що місце загиблого воїна одразу займав новий, і тому їхня загальна кількість завжди залишалася незмінною. Найкраща тисяча цих воїнів становила особисту охорону шахиншаха, а до неї входили нащадки знатних перських родин.

? Чому державу, яку заснував Кір II, називають Персією Ахеменідів?

3. Пошта й монети

Величезну Перську імперію об'єднувала мережа найкращих на той час доріг та «дорога шахиншаха», що простягалася на 2,5 тис. км. Також існувала поштова служба: вздовж основних доріг розміщувалися поштові станції, віддалені одна від одної на відстань, яку можна було подолати верхи за один день. Гонець, що прибував на станцію, передавав послання наступному. Естафета тривала цілодобово, тому весь шлях послання долало в середньому за сім днів.

Мережа якісних доріг поєднувала віддалені регіони імперії, що сприяло розвитку торгівлі. Позитивний вплив на торгівлю також мало запровадження єдиної монети — золотого даріка. Монети в користуванні були набагато зручнішими за зливки, які існували раніше. Також монети нагадували підданим про їхнього правителя.

Зображення «безсмертних» на стінах палацу шахиншахів у Сузах.

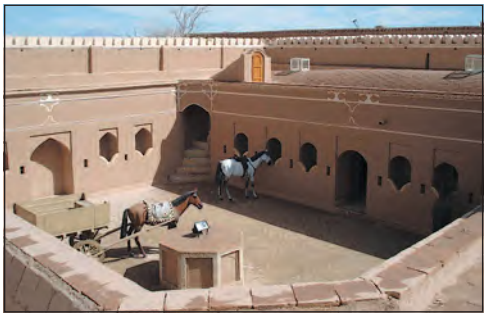

Давньоперська поштова станція. Сучасна реконструкція.

Якхчаль — башта для зберігання продуктів у спекотному кліматі, яку придумали в Давній Персії. Завдяки спеціальній конструкції тепле повітря в ній піднімалося вгору, а прохолодне залишалося внизу.

Цікаво знати

У Давній Персії жінки мали набагато більший вплив у суспільстві порівняно з іншими країнами. Вони могли володіти землею та будинками, працювати наглядачками й чиновницями тощо.

Золота перська монета дарік. Близько 490 р. до н. е. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

У Персії виник звичай влаштовувати святкування днів народження, запрошуючи гостей і частуючи їх смачною їжею. Серед страв мав бути солодкий пиріг, прикрашений свічками.

? У який спосіб персам удавалося швидко доправляти повідомлення з одного кінця імперії до іншого?

4. Зороастризм

У Персії сповідували власну релігію — зороастризм, названу на честь її поширювача — Заратустри. Зороастризм передбачав віру у вічну боротьбу добра і зла. Добро, праведність, законність уособлював бог Агура Мазда. Уособленням зла був Анґра-Майнью. Заратустру називають пророком Агура Мазди. Він засуджував насильство, проповідував мир між людьми, чесність і працю. Вчення Заратустри записане у священній книзі, що має назву **Авеста**.

Зороастрійці вірили, що у світі існує абсолютне добро та абсолютне зло, а людина здатна вільно обирати між ними. Втіленням зла, згідно із вченням, були брехня й насильство, а втіленням добра — правда і благородні справи. Так, після смерті на людину чекатиме суд, і якщо вона за життя обрала хибний шлях, то приречена на пекельні муки. Якщо добрі вчинки людини хоча б трохи переважать, то вона потрапить до раю.

? Як називалася релігія, яку сповідували перси? Якими були її основні положення?

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах.** Як вплинули на торгівлю всередині Персії будівництво доріг і запровадження золотих монет? Поясніть свою думку.
2. **Обговоріть у малих групах.** Порівняйте ставлення ассирійців і персів до населення завойованих земель.
3. За допомогою методу «Кластери» складіть схему «Повноваження та обов'язки перських сатрапів».
4. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію про релігію Персії.

§ 29. Залізний вік на теренах України: кіммерійці та скіфи

rnk.com.ua/104223

1. Залізний вік

Близько XIII ст. до н. е. в Анатолії люди навчилися виплавляти залізо у великій кількості. Залізні вироби почали витісняти бронзові. Здебільшого це сталося через те, що на Близькому Сході вичерпалися родовища олова, необхідного для виплавлення бронзи. Так розпочався **залізний вік**.

На українських землях цей період збігся зі змінами клімату. Степові простори стали більш посушливими. У заняттях місцевого населення вже остаточно переважало скотарство.

? Яке заняття мешканців степу стало основним — землеробство чи скотарство?

2. Природні умови Українського степу

Український степ (степи Північного Причорномор'я та Приазов'я) є західною частиною Великого Євразійського степу, проте має свої відмінності. Український степ більш зволожений і не є ідеально рівним, має височини й балки, каньйони, його прорізають русла річок.

Крім того, серед Українського степу існувала велика заплава між річками Дніпро і Конка завдовжки 220 км і завширшки 42—28 км. Там завжди буяло різнотрав'я та можна було прогодувати худобу. Отже, в Українському степу склалися сприятливі умови для ведення господарства порівняно з іншими степовими регіонами Євразії. Тому він приваблював народи, які перейшли до кочового способу життя.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Висловіть припущення, чому давні люди почали масово користуватися залізними виробами.

Цікаво знати

У Давньому Єгипті було багато родовищ олова та свинцю, тому там не поспішали заміняти бронзу залізом. На той час бронзові вироби за якістю не поступалися залізним.

Словник

Великий степ — степові простори на північ від Месопотамії та Іранського нагір'я. Вони простягаються на захід до Дунаю та Карпат, а на схід — аж до Китаю.

Зображення кіммерійських воїнів на вазі.

Джерела повідомляють

З опису життя скіфів у давньогрецьких джерелах (IV ст. до н. е.)

Скіфи… не мають будинків, але живуть у маленьких критих возах на чотирьох колесах. Більші, на шести колесах, вкриті повстю; ці вози облаштовані наче будинки, вони захищають від вітру та дощу… Жінки й діти живуть у цих возах, але чоловіки весь час проводять верхи.

? У яких помешканнях жили скіфи? Висловіть припущення, чому вони обрали саме їх.

Кістяні та бронзові наконечники кіммерійських стріл. Національний музей історії України в Києві.

? Про що свідчать ці знахідки?

3. Кіммерійці

У IX—VII ст. до н. е. у степах на північ від Чорного моря жив кочовий народ, відомий під грецькою назвою **кіммерійці** (сусідні народи його називали «ґміррі»). Це перший народ на українських землях, чия хоча б приблизна назва збереглася. Самі кіммерійці були іраномовним народом.

Кіммерійці здійснювали набіги на держави Кавказу та Месопотамії. Імовірно, ассирійці перейняли в кіммерійців спосіб ведення бою верхи на конях, організувавши, як ви вже знаєте, кінноту. Кіммерійці століттями мешкали в Причорномор'ї та Криму. У V ст. до н. е. вони взяли участь у будівництві тут грецького міста-колонії Кіммерік. Згодом більшість кіммерійців була підкорена й розчинилася серед нового народу — скіфів.

4. Скіфи

У VII—III ст. до н. е. у причорноморських степах оселилися кочові племена, які давні греки називали **скіфами**. Вони воювали верхи, озброєні луками та короткими мечами — акінаками.

Велика Скіфія.

До VII ст. до н. е. ці племена кочували від річки Дон до Кавказьких гір, контролюючи торговельні шляхи з Іранського нагір'я в Причорномор'я.

Як і кіммерійці, скіфи здійснювали спустошливі набіги на держави Близького Сходу, сягаючи Єгипту. Це тривало, поки мідійці, а потім перси не змусили скіфів шукати нові стоянки. Так скіфи опинилися в Північному Причорномор'ї. Тут вони, підкоривши землеробські племена лісостепової зони, заснували державу, відому як **Велика Скіфія.** Найбільшої могутності ця держава досягла в IV ст. до н. е. за правління царя **Атея.** Він навіть карбував власну монету.

Монета скіфського царя Атея.

Основним заняттям скіфів було скотарство. Також вони отримували данину рабами та зерном від підкорених племен лісостепової зони України. Потім їх продавали грецьким містам-колоніям на узбережжі Чорного моря. У греків скіфи купували вино, оливкову олію, ремісничі вироби.

Реконструкція поселення, знайденого поблизу сучасного Миколаєва. 1250—925 рр. до н. е. Через рів, що огороджував центральну частину поселення, було перекинуто найдавніший у Європі кам'яний міст. Історики вважають, що це поселення належало кіммерійцям. Хоча кіммерійці й були кочівниками, вони створювали постійні поселення для ремісників.

Скіфське суспільство складалося з трьох основних верств — воїнів, жерців, селян (землеробів і скотарів).

Скіфи ховали померлих правителів і найкращих воїнів під курганами. Деякі із цих поховань були надзвичайно пишними. До них клали зброю та прикраси. І зараз в українських степах можна побачити скіфські кургани. Багато з них мають власні назви: Солоха, Товста могила, Гайманова могила тощо. Проте деякі їхні багатства були розграбовані. Частину курганів було втрачено вже в наш час через ведення сільськогосподарських робіт.

Більшість вчених вважає, що скіфи самостійно не виготовляли прикраси, а замовляли їх у грецьких майстрів. Стиль, у якому було виконано ці вироби, називають «**звіриним**» через численні зображення тварин.

Скіфський меч акінак. V ст. до н. е.

На території Великої Скіфії також існували й поселення. Найбільше з них — місто

Більське городище: розкопки (1) та реконструкція частини оборонного валу (2). VIII—III ст. до н. е. Це найбільше поселення в Європі часів раннього залізного віку. Його площа становить 4400 га, а довжина валів — 33 833 м. Поселення було розорене перськими військами в 512 р. до н. е. під час походу Дарія I до Великої Скіфії.

Гелон (Більське городище в Полтавській області).

? Ознайомтеся із зображеннями на с. 89 та доведіть доречність того, що скіфський стиль називають «звіриним».

5. Похід Дарія I у Велику Скіфію

Приблизно в 514—512 рр. до н. е. перський правитель Дарій I здійснив похід у Велику Скіфію.

Зібравши величезне військо, він переправився через Дунай і рушив у глиб Скіфії, прагнучи вступити у вирішальний бій. Проте скіфи уникали відкритого зіткнення з персами і, повільно відступаючи, заманювали їх далі. Дорогою скіфи знищували криниці та пасовища, здійснювали стрімкі напади. Ця «скіфська тактика», як назвали її пізніше, виявилася вдалою. Долаючи величезні відстані, перська армія марно намагалася відшукати противника. Коли скіфи зрозуміли, що сили персів підірвано, то перейшли до активніших дій.

Напередодні вирішального бою скіфи надіслали правителю персів дивні дари: птаха, мишу, жабу та п'ять стріл. Їхній зміст радник Дарія I витлумачив так: «Якщо ви, перси, не станете птахами і не полетите високо в небо, або мишами і не сховаєтесь у землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетеся до себе, вас згублять оці стріли».

Цікаво знати

Геродот описав скіфський обряд поховання. Перш ніж поховати царя, скіфи возили його забальзамоване тіло всіма скіфськими племенами, де над ним здійснювали обряд пам'яті. Потім тіло ховали в гробниці разом із дружиною, слугами, кіньми тощо. Біля померлого клали золоті речі, коштовні прикраси. Над гробницями зводили величезні кургани: що знатніший був цар, то вищий насипали курган. Це свідчить про майнове розшарування в скіфів.

Уночі Дарій I, залишивши в таборі поранених, які мали підтримувати багаття, утік із залишками війська.

Завдяки перемозі над перською армією, яка вважалася тоді найсильнішою, скіфи здобули славу непереможних воїнів.

Проте на межі IV—III ст. до н. е. Велика Скіфія почала занепадати. Наприкінці III ст. до н. е. під натиском кочових племен сарматів вона поступово припинила існування.

Частина скіфського населення відійшла на південь і створила дві Малі Скіфії. Одна держава скіфів зі столицею в Неаполі Скіфському була розташована на Кримському півострові (III ст. до н. е. — III ст.), інша — у нижній течії Дніпра.

Скіфський золотий гребінь із кургану Солоха в Запорізькій області. IV ст. до н. е.

Запитання та завдання

1. Що спонукало людей переходити від масового використання бронзи до заліза?
2. Які дві господарські зони остаточно сформувалися на теренах України в залізний вік?
3. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «кіммерійці».
4. **Обговоріть у парах**, чому в українських степах у залізний вік оселилися саме кочові скотарі.
5. Як скіфи опинилися на українських землях?
6. Для чого скіфи зводили кургани? Підготуйте коротке повідомлення про скіфські кургани та археологічні знахідки, зроблені під час їх дослідження.
7. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) Скіфи були землеробськими племенами, які завжди жили на теренах України.
   2) Кіммерійці здійснювали набіги на народи, що населяли землі Західної Європи.
   3) Кіммерійці та скіфи мешкали в степовій частині українських земель.
   4) Скіфи не змогли перемогти персів.
   5) Велика Скіфія припинила існування внаслідок нападу сарматів.

Чаша зі сплаву золота й срібла з кургану Гайманова могила в Запорізькій області. IV ст. до н. е.

Зображення оленя з кургану в Черкаській області. VII—VI ст. до н. е.

rnk.com.ua/104224

§ 30. Хараппська цивілізація

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Що вам відомо про таку країну, як Індія? Із чим вона у вас асоціюється?
2. Чому іригація важлива для землеробства?

Джерела повідомляють

Давньогрецький історик і географ Луцій Флавій Арріан про Давню Індію (II ст.)

Неможливо точно вказати кількість індійських міст — так їх багато. Міста, розташовані на берегах річок і морів, вони [індійці] будують із деревини, оскільки будівлі із цегли внаслідок опадів, а також через повені річок недовговічні. Ті ж, хто вирішує оселитися на узвишшях або в гористій місцевості, позбавленій рослинності, споруджують будинки із цегли та глини…

? 1) Які відомості про природні умови Індостану можна отримати завдяки цьому уривку?
2) Чому індійці неохоче зводили будинки із цегли? Як це пов'язано з природними умовами?

Словник

Мусон — вітер, який змінює напрямок двічі на рік: взимку дме із суходолу на океан, а влітку, навпаки, з океану на суходіл. Мусонні вітри найкраще виражені на півдні та сході Азії, на півночі Індійського та заході Тихого океанів. Особливо потужним є азійський літній мусон, із яким пов'язані рясні опади.

1. Природні умови Індостану

Півострів Індостан на карті схожий на трикутник, відділений на півночі високими горами — Гімалаями. Його омивають води Індійського океану. Тут протікають дві великі річки — Інд на заході та Ганг на сході.

Загалом клімат Індії вологий та спекотний. У давнину її значну частину, у тому числі долину Гангу, вкривали важкопрохідні джунглі. Береги Інду були зеленішими й вологішими, ніж зараз, а щорічні розливи річки зволожували ці землі. Тут виникла землеробська цивілізація.

? Чому цивілізація зародилася саме в долині Інду?

2. Господарство Хараппської цивілізації

Землеробські поселення, що виникли в долині Інду ще в період неоліту, із часом переросли в міста. Так виникла Хараппська цивілізація (за сучасною назвою одного з її міст — Хараппи), яку ще називають цивілізацією долини Інду. Іншими великими містами були Мохенджо-Даро та Лотхал. Загалом відомо сотні великих і малих поселень. Хараппська цивілізація існувала в VI — середині II тис. до н. е., тобто в бронзовий вік.

Хараппські землероби користувалися розливами Інду. Місцеві жителі споруджували канали, дамби, басейни із запасами води. Однак вчені вважають, що існування Хараппської цивілізації забезпечували **мусони**, які приносили сезони дощів один-два рази на рік.

Місцеве населення навчилося отримувати користь із цих природних умов. Так, улітку вирощували рис, просо, бобові, що потребували більше вологи, а взимку — менш вибагливі до вологи пшеницю і ячмінь. Також жителі розводили корів зебу, кіз, овець, забезпечуючи себе молоком і м'ясом.

Жителі Хараппи були вправними ремісниками, будівельниками й торговцями. Сухопутні та морські торговельні шляхи з'єднували поселення долини Інду з Месопотамією, островом Ділмун і Китаєм. Одним із найбільш популярних товарів був синій мінерал лазурит.

Хараппські ремісники вміли виготовляти посуд із яскравими розписами, вироби з коштовних металів, каменю, бронзи.

Населення Хараппської цивілізації мало власне письмо, проте вченим поки що не вдалося його розшифрувати. Тому в дослідженнях вони покладаються на речові джерела.

Найбільші міста Хараппської цивілізації (зеленим кольором позначено регіон її поширення).

3. Міста Хараппської цивілізації

Хараппську цивілізацію відкрили європейські археологи в першій половині XX ст. Вони були вражені високим рівнем розвитку хараппських міст у III—II тис. до н. е.

Міста були побудовані за планом. Вони мали рівні бруковані вулиці, пішохідні доріжки, уздовж яких розміщувалися будинки з плоскими дахами. У будинках була каналізація.

У містах облаштовували криниці, які збирали дощову воду, а також громадські лазні, зерносховища, портові зони, здатні обслуговувати велику кількість кораблів. Міста були обнесені стінами, які мали захищати насамперед від повеней.

Вчені припускають, що міста долини Інду були самостійними.

Точно невідомо, чому занепала Хараппська цивілізація. У середині II тис. до н. е.

Хараппська печатка (1) та її сучасний відтиск (2). Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США). Такими печатками торговці позначали товар. Крім зображення рогатої тварини, схожої на зебу, вгорі печатки можна побачити знаки-символи (проте розшифрувати їх не вдалося).

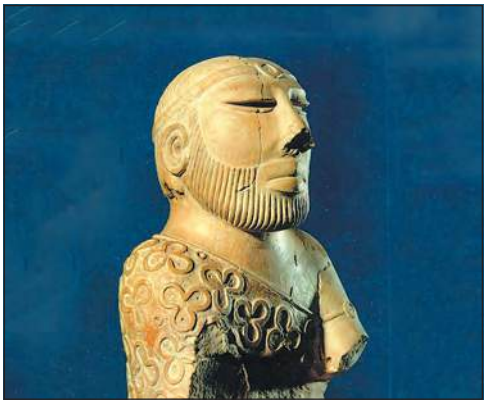

Кам'яна статуетка короля або жерця з Мохенджо-Даро (її висота — 17,5 см). Національний музей у Карачі (Пакистан).

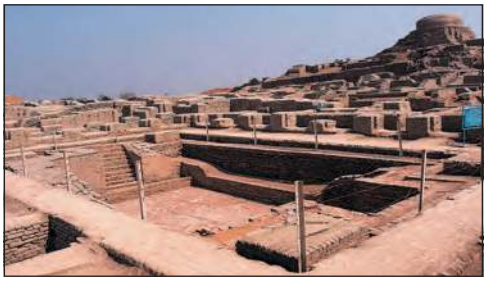

Руїни Мохенджо-Даро. Сучасний вигляд.

Глиняний човен у формі бика, знайдений на території поширення Харапської цивілізації.

жителі міст почали переселятися в невеликі сільськогосподарські поселення. Занепад міст пов'язують зі зміною клімату. Він став набагато посушливішим, люди більше не могли займатися землеробством і прогодувати все населення. Ще однією причиною називають занепад традиційних торговельних шляхів — джерел багатства харапських міст.

? Який висновок можна зробити з того факту, що населення Харапської цивілізації зводило стіни навколо міст у першу чергу для захисту від повеней, а не від ворогів?

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте господарство Харапської цивілізації.
2. За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте міста Месопотамії та долини Інду.
3. Археологи дослідили, що багато знарядь праці та виробів харапських ремісників були однотипними, тобто виготовлялися за єдиними правилами та зразком. **Обговоріть у парах**, які висновки можна зробити з такого спостереження.
4. Деякі вчені, ознайомившись із добре організованими містами Харапської цивілізації, що мали рівні вулиці, бруковані дороги, каналізацію тощо, висловили припущення, що вони виросли не з малих торгово-ремісничих поселень, а будувалися за наперед складеним планом. Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Проведіть у класі дискусію за цим питанням за допомогою методу «Оберіть позицію».
5. Як зміна клімату вплинула на Харапську цивілізацію? За допомогою методу «Мозковий штурм» назвіть усі можливі причини її занепаду.
6. За додатковими джерелами підготуйте коротке повідомлення або презентацію за темою «Повсякденне життя населення Харапської цивілізації».

§ 31. Ведійський період в історії Індії

rnk.com.ua/104225

1. Дравіди та арії

У середині II тис. до н. е., коли жителі Хараппської цивілізації залишали свої міста, на північ Індостану почали переселятися індоєвропейські племена **аріїв**. Так розпочався Ведійський період в історії Індії, що тривав приблизно в XVI—VII ст. до н. е.

Зупинившись на новому місці, арії облаштовували укріплені поселення, вирощували пшеницю та ячмінь, розводили худобу. Вони вшановували коня та корову як священних тварин.

Арії жили на одному місці, поки родючі землі навколо поселення не виснажувалися. Тоді арійське плем'я на чолі з вождем — **раджею** — переходило на нове місце. У такий спосіб арії розселилися спочатку на північному заході Індостану, а згодом — на всій його території. Місцевих жителів Індостану називали **дравідами**. Вони мали темнішу шкіру та були нижчими на зріст, ніж арії. Із часом дравіди та арії змішалися, так само, як і їхні мови. Сучасні індійці є нащадками дравідів та аріїв.

Вчені сперечаються щодо того, наскільки мирним було співіснування дравідів та аріїв. Припускають, що арії змушували дравідів сплачувати данину, але не втручалися в їхні повсякденні справи.

? Як називалися племена, які в II тис. до н. е. переселялися на територію Індостану?

2. Ведійська цивілізація

Арії склали священні тексти про богів, у яких вони вірили, — **Веди.** У перекладі із

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Уявіть, що на територію, де вже давно живе один народ, приходить інший. Назвіть можливі варіанти взаємодії цих двох народів і їхні наслідки.

Поховальна урна часів Ведійської Індії. Музей мистецтв округу Лос-Анджелес (США).

Бик зебу, якого було одомашнено в Індії.

Словник

Санскрит — стародавня літературна мова, що сформувалася у Ведійській Індії і вважалася священною.
Варна — верства в індійському суспільстві.

Брахман. Художниця Софі Шарлотт Белнос. 1851 р.

Джерела повідомляють

Давньогрецький історик і географ Луцій Флавій Арріан про населення Індостану (II ст.)

…Індійці, що живуть на півдні, більше схожі на ефіопів, темношкірі, волосся в них чорне, до того ж вони не такі кирпаті й кучеряві, як ефіопи; ті, що живуть далі на північ, порівняно із цими зовні більше нагадують єгиптян.
…У давнину індійці нагадували скіфів, що, блукаючи зі своїми возами, змінюють одну частину Скіфії на іншу, не населяючи міст і не шануючи святилищ богів. Таким чином, індійці не мали ані міст, ані святилищ, споруджених на честь богів. Одягалися вони у звірині шкури, а харчувалися корою дерев.

? Як автор описав давнє населення Індостану?

санскриту це слово означає «знання». Звідси походить назва **Ведійська Індія** (Ведійський період в історії Індії, Ведійська цивілізація). Тривалий час Веди не записували, а передавали з уст в уста.

На території Індостану арії засновували численні дрібні держави, які то воювали, то торгували між собою в періоди перемир'я.

У Ведійський період історії Індії сформувалися основні верстви суспільства — **варни**. Належність до них була спадковою. В Індії вірили, що поділ на варни був священним, а люди різних варн походили від різних частин тіла бога Брахми. Загалом налічувалося чотири варни: найвище розташовувалися **брахмани** (жерці), далі — варна **кшатріїв**, до яких належали воїни та знать, у тому числі раджі, потім — **вайшії** (землероби, ремісники, торговці) та **шудри** (слуги).

Існувала одна верства, яка, за легендою, була створена не з тіла Брахми, а з пилу біля його ніг. Цих людей називали недоторканими. Вони не могли жити серед інших верств, а тільки за межами поселень. Недоторкані носили одяг, що залишився після померлих, і їли з розбитого посуду. Представники інших верств не мали торкатися їх, щоб не осквернити себе.

? На які верстви поділялося суспільство Давньої Індії?

3. Література

Головою пам'яткою Давньої Індії були Веди, створені в II тис. до н. е. У них містяться тисячі релігійних текстів. Крім того, це цінне джерело відомостей про найдавнішу історію Індії, уявлення тогочасного населення Індостану про світ тощо.

Шедеврами давньоіндійської художньої літератури називають поеми «Магабгарата» та «Рамаяна». Їхні тексти було впорядковано в IV ст. до н. е. У поемах розповідається

про діяння індуїстських богів і героїв. Основною темою «Магабгарати» є битва між двома благородними родами за владу, що тривала протягом 18 днів. Під час цього протистояння одні претенденти загинули, а інші відмовилися від престолу. Вчені припускають, що в поемі можна знайти віддзеркалення реальних подій.

«Рамаяна» розповідає про життя принца Рами і його дружини Сіти та викрадення Сіти демонами. Це змусило Раму вирушити на її пошуки. Зрештою після безлічі випробувань вони возз'єдналися.

? Які тексти були створені раніше — «Магабгарата» і «Рамаяна» чи Веди?

Поділ на варни.

Запитання та завдання

1. Чому давню індійську цивілізацію сучасні вчені називають Ведійською?
2. **Обговоріть у малих групах.** Якими були відносини дравідів та аріїв? Як арії облаштували своє життя на території Індостану?
3. Яких тварин арії вважали священними? За додатковими джерелами дізнайтеся, які тварини є священними в сучасній Індії. Свідченням чого це може бути?
4. Складіть схему, яка б відображала ієрархію верств (варн) індійського суспільства.
5. Поміркуйте, якими були основні заняття представників кожної варни.
6. Порівняйте суспільний устрій Давньої Індії та держав Месопотамії або Давнього Єгипту (на вибір). Укажіть, що спільного, а що відмінного ви помітили.
7. За допомогою методу «Кластери» опрацюйте поняття «Ведійська Індія».
8. За допомогою методу «Круговий огляд» обговоріть мистецькі та літературні здобутки Давньої Індії.
9. За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про пам'ятку літератури Ведійської Індії.

Пам'ятник, що зображує сцену з «Магабгарати». Бхілаї (Індія).

rnk.com.ua/104226

§ 32. Релігії Індії. Імперія Маур'їв

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Яку роль відігравала релігія в житті давніх месопотамців і єгиптян?

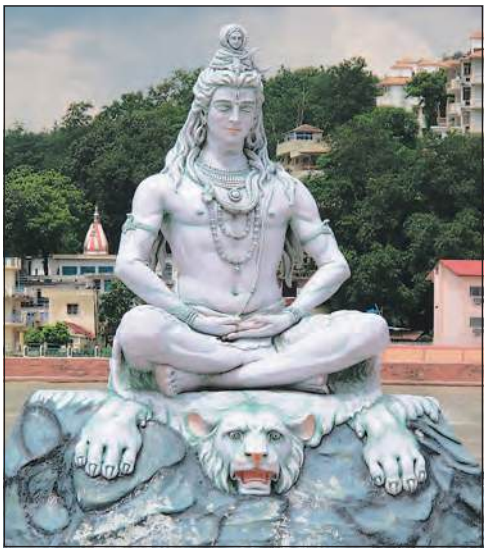

Статуя Шиви на березі священної для прибічників індуїзму річки Ганг.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Головні боги індуїзму

Брахма — бог, який створив світ, але не втручається в його подальше життя.
Вішну — бог — захисник світу, що уособлює гармонію та порядок.
Шива — бог хаосу та руйнування.

1. Індуїзм

У Давній Індії виникло кілька релігій, серед яких найбільшого поширення набули індуїзм і буддизм.

Індуїзм виник як змішування вірувань дравідів та аріїв. Прибічники індуїзму вірять в існування сотень богів і духів. На їхню честь будують святилища та храми, влаштовують свята й проводять обряди із жертвоприношеннями. Головними в індуїзмі є три боги — Брахма, Вішну та Шива.

В індуїзмі важливу роль відіграють поняття карми та сансари. **Сансара** — це нескінченний цикл перероджень душі будь-якої живої істоти. Душа може втілитися і в людину, і в камінь, і у тварину, і у вищу силу за законом **карми**. Кармою в Індії називають зв'язок між діями та їхніми наслідками. Якщо людина робить добрі вчинки, то очищає карму, а якщо погані — забруднює. Людина з доброю кармою може сподіватися на краще перероджження в наступному житті.

? Назвіть два головні поняття індуїзму.

2. Буддизм

Буддизм виник на території Індії в VI ст. до н. е. Із часом він поширився світом і здобув так багато прихильників, що зараз його зараховують до трьох світових релігій.

Засновником буддизму називають принца Гаутаму, який отримав прізвисько Будда, що означає «пробуджений», «просвітлений». Принц Гаутама від народження жив у розкоші. Він не знав про існування хвороб, горя й смерті. Проте якось він побачив немічного

старого, потім — тяжкохвору людину, а пізніше став свідком того, як на кладовище несли небіжчика, якого оплакували рідні.

Так Гаутама зрозумів, що у світі існують страждання. У пошуках відповідей, чому так відбувається, він у 29 років залишив свій палац і почав жити самітником. Так під час роздумів він пізнав істину. До нього приходило чимало учнів. Учнем Будди могла стати будь-яка людина незалежно від статків, заслуг або походження.

Буддизм, як й індуїзм, використовує поняття сансари, але буддисти стверджують, що життя є стражданням. Їх спричиняють бажання. Буддисти переконані, що душі не мають перероджуватися нескінченно, а звільнившись від бажань, переходять у стан вічного спокою — **нірвани**.

? Кого вважають засновником буддизму?

3. Імперія Маур'їв

У VI ст. до н. е. землі вздовж Інду потрапили під владу Персії, а в 327 р. до н. е. були захоплені видатним полководцем, завойовником Персії Александром Македонським. Місцеве населення намагалося чинити опір. Його очолив **Чандрагупта** з роду Маур'їв. Він зумів не лише вигнати завойовників, а й заволодіти територіями інших індійських держав. Чандрагупта став засновником **імперії Маур'їв**, яка за його правління виникла на землях сучасних Індії та Пакистану.

Найвидатнішим правителем із династії Маур'їв був **Ашока** (304—232 рр. до н. е.). Він розширив межі імперії та поділив її на чотири провінції, якими управляли його родичі. Ашока доклав багато зусиль для забезпечення добробуту підданих. Він будував іригаційні канали, дороги, лікарні для людей і тварин, будинки відпочинку для мандрівників. Ашока багато подорожував країною, зустрічався із простими людьми

Цікаво знати

Із давніх-давен в індуїстів існує багато свят. Одні з них стосуються конкретного храму або регіону, а інші відзначають у всьому світі. Саме такими є Холі та Дівалі. Холі — свято весни й кохання. Дівалі — свято торжества світла над темрявою.

Найдавніша з відомих статуй Будди. II—III ст. Британський музей у Лондоні. До I ст. Будду не зображали в людській подобі.

Монета часів династії Маур'їв.

Цікаво знати

Ашока намагався привчити своїх підданих дбайливо ставитися до природи. Він заборонив випалювати ліси, проводити традиційні полювання, під час яких гинуло багато тварин. Загалом було заборонено полювати заради розваги. Також було складено перелік тварин, які потребували захисту.

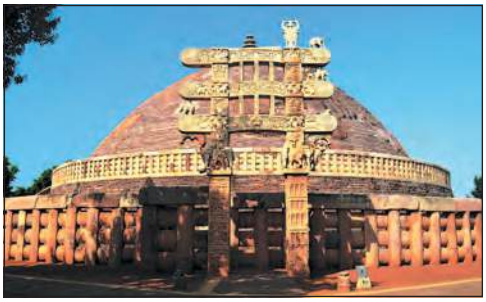

Ступа — буддійський храм, зведений за наказом Ашоки. Сучасний вигляд. У світі храм відомий як ступа Санчі — за назвою поселення, де він розташований.

Зображення Ашоки на стіні ступи Санчі.

та перевіряв роботу чиновників, «щоб вони не примножували страждання народу». За його правління розквітли ремесло й торгівля.

Ашока був буддистом і покровителем тих, хто сповідував це вчення. Він витрачав великі кошти на підтримку буддійських громад. При цьому він поважав усі інші релігії.

Попри намагання Ашоки поширювати буддизм більшість його підданих віддавали перевагу релігіям і віруванням, які вони сповідували раніше. Крім того, під владою Маур'їв опинилися представники різних народів, які на той час населяли землі Індостану.

Нащадки Ашоки не зуміли зберегти єдність імперії, і в II ст. до н. е. вона припинила існування.

? Визначте три основні характеристики правління Ашоки.

Запитання та завдання

1. Яку релігію — індуїзм чи буддизм — зараховують до світових релігій?
2. За додатковими джерелами підготуйте невелике повідомлення про богів, традиції, священні місця, споруди індуїзму (на вибір).
3. Визначте основні відмінності між індуїзмом і буддизмом.
4. Які кроки Ашока здійснював із метою об'єднання своєї держави? Чому йому це не вдалося?
5. За допомогою методу «Мозковий штурм» визначте, який вплив на населення імперії Маур'їв мало будівництво Ашокою мережі доріг, лікарень тощо.
6. **Дискусія.** Об'єднайтеся у дві групи, де одна від імені населення імперії Маур'їв виступає за вшанування місцевих богів, інша — за те, що всі зобов'язані сповідувати буддизм. Кожна група має навести переконливі аргументи на користь своєї позиції. Завдання класу — розв'язати «релігійне питання» так, щоб це задовольнило всі сторони.

§ 33. Цивілізація Давнього Китаю

rnk.com.ua/104227

1. Природні умови

Китайська цивілізація зародилася на берегах Хуанхе — великої річки, яка тече із заходу на схід. За колір води Хуанхе називають «жовтою річкою», за часту зміну русла — «мандрівною річкою», а за руйнівні повені — «лихом Китаю». Згодом люди освоїли долину річки, що протікає південніше, — Янцзи.

Природа Китаю дуже різноманітна. На заході розкинулися пустелі, зокрема пустеля Гобі, та найвищі у світі гори — Гімалаї. Значну частину Китаю займають гористі землі, де важко або й неможливо займатися землеробством. Родюча Велика Китайська рівнина простягається на північному сході.

На півночі Китаю сніжні й холодні зими, а літо помірно тепле. Південь Китаю має теплий вологий клімат.

? Складіть порівняльну таблицю «Природні умови півдня та півночі Китаю».

2. Господарство

На території Китаю перші землеробські поселення виникли в долині річки Хуанхе. Землі на її берегах було порівняно легко обробляти, але вони потребували постійного зволоження. Тому тут вирощували невибагливі до вологи культури: просо, пшеницю, сорго. Руйнівні повені завдавали багато лиха. Також місцеве населення розводило різних тварин — биків, коней, свиней, свійську птицю.

За бронзового віку в Китаї не зводили іригаційних споруд. У VII ст. до н. е. китайці

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Як природні умови впливають на господарство й повсякденне життя людських спільнот? Наведіть приклади.
2. Що ви знаєте про сучасний Китай? Поміркуйте, яке твердження про цивілізацію Китаю є правдивим.
   1) Цивілізація Китаю налічує 5 тис. років.
   2) Китайці називали свого верховного правителя «сином Неба».
   3) Давні китайці були єдиним народом, який споживав рис.

Давній Китай.

Бронзова посудина для вина у формі слона часів династії Шан. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).
Династія Шан відома бронзовими виробами, значна частина яких збереглася до наших днів.

освоїли обробку заліза та навчилися виготовляти якісні знаряддя праці й предмети побуту. Тоді почали масово вирубувати ліси та розорювати нові землі. Ці дії завдали великої шкоди природі, а розливи Хуанхе стали ще більш руйнівними. Тому місцевому населенню довелося прокладати канали для відведення води.

Оселившись на берегах Янцзи, люди почали вирощувати тут теплолюбний рис. Вони висаджували паростки рису на залиті водою тераси. Вода захищала рослину від шкідників і бур'янів. Через будівництво рисових терас пагорби назавжди змінили свій вигляд.

Китайці навчилися вирощувати унікальну культуру — чай, а також виготовляти шовкову тканину з ниток коконів шовковичної гусені.

3. Соціальний устрій

Із часом на території Китаю почали виникати невеликі за площею держави на чолі з монархічними правителями — **ванами**. Ван був одночасно головним жерцем і воєначальником.

Навесні ван прокладав першу борозну, а під час збору врожаю зрізав перший сніп. Крім того, він розпоряджався всією землею в державі, міг дарувати її підданим. Освічених чоловіків призначали чиновниками, вони допомагали вану в управлінні. Жінок до державних посад не допускали.

Прості люди — селяни, ремісники, торговці — сплачували податок місцевому землевласнику або чиновникам. Полонені у війнах ставали рабами, у найдавніші часи їх приносили в жертву духам предків.

Основою китайського суспільства був рід. Родичі кількох поколінь жили разом: діти, батьки, діди. Головою роду був найстарший чоловік. За тяжкі злочини карали не лише винного, але й весь його рід.

Цікаво знати

У період Чжоу в китайському суспільстві склалася рангова система. Усе населення поділялося на п'ять рангів — від вана на верхівці ієрархії до останнього, п'ятого рангу, до якого належали селяни. Ранг передавався у спадок старшому сину, тоді як молодші сини опускалися на ранг нижче. Система рангів у китайському суспільстві регулювала все життя людини. Нижчі ранги мали коритися вищим. Як шанувати предків, який одяг носити, що їсти — усе залежало від рангу людини. Наприклад, селянам заборонялося споживати м'ясо.

? Як рангова система впливала на життя людей у Давньому Китаї?

Роди об'єднувалися у клани, що могли впливати на рішення вана.

? Порівняйте давньокитайську сім'ю з відомими вам прикладами сучасних сімей. Що спільного та відмінного ви можете назвати?

4. Уявлення про владу

Як ви вже знаєте, із давніх часів на території сучасного Китаю існувало багато великих і дрібних держав, які очолювали вани. Історики називають ці держави за назвою правлячої династії. Найдавнішою вважається держава династії **Шан**, що існувала ще за бронзового віку.

У часи піднесення династії **Чжоу** закріпилося правило вважати вана «сином Неба» — посередником між божественним Небом і земним світом — Піднебесною. Йому, як вірили китайці, вищі сили надавали «мандат Неба» — право управляти державою.

Сусідами китайців на заході та півночі були кочові народи. Китайці вважали їх варварами. Свою батьківщину вони називали «Серединною державою», а себе — народом хань.

? Як ви розумієте поняття «мандат Неба»?

Запитання та завдання

1. Які дві великі річки протікають територією Китаю? Долину якої з них люди освоїли раніше? Якими були причини цього?
2. Назвіть кілька прикладів взаємовпливу людини та природи з історії Давнього Китаю.
3. **Пошукове завдання.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про природні умови Китаю.
4. Яку роль у давньокитайському суспільстві відігравали сім'я та рід?
5. Як давні китайці ставилися до власних правителів? Як вони їх називали?
6. Що китайці називали «Серединною державою»?

Цікаво знати

У Давньому Китаї діти були зобов'язані коритися батькам. Жінка підпорядковувалася спочатку батькові, а після одруження — чоловікові та його батькам. Чоловік не мав права заступатися за жінку перед батьками. Існувала традиція, коли чоловік одружувався із жінкою та одразу з її молодшими сестрами, тобто мав кількох дружин.

Фрагмент розпису по шовку.
475—221 рр. до н. е.
Музей провінції Хунань (Китай).

Джерела повідомляють

**Із «Книги Хань»
історика Бань Гу (I ст.)**

Вчені, фермери, ремісники й торговці — це люди поважних професій. Ті, хто навчається, щоб згодом посісти місце чиновника, називаються ші (вчені). Ті, хто обробляє землю та вирощує зерно, — нун (селяни). Ті, хто виготовляє посуд, — гун (ремісники). Ті, хто перевозить цінні речі та торгує ними, — це шанг (торговці).

? Чому, на вашу думку, перелічені професії автор вважав вартими поваги? Чи погоджуєтеся ви з його думкою?

rnk.com.ua/104228

§ 34. Давньокитайські держави. Імперія Цінь

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Як ви знаєте, на території Давнього Китаю спершу існувало багато дрібних держав. Висловіть припущення, що могло спричинити їх об'єднання.
2. Як ви вважаєте, чи можуть дуже суворі покарання спонукати людей завжди дотримуватися законів?

Приблизний портрет Цінь Ши Хуан-ді в жовтому імператорському вбранні. 1609 р.

Цікаво знати

Імператор Цінь Ши Хуан-ді вимагав від підданих абсолютної покори. Порушників установлених ним правил жорстоко карали, часто страчували.

1. Піднесення держави Цінь

Із часом династія Чжоу втратила свій вплив. В історії Китаю настав період «воюючих держав» (Чжан Го), що характеризувався протистоянням численних дрібних держав. Поступово серед них наймогутнішою стала держава Цінь у верхів'ях річки Хуанхе.

Порівняно з населенням інших китайських держав у Цінь жили дуже скромно. Її жителі були вправними воїнами, адже мусили відбивати постійні напади кочівників із півночі. За їхнім прикладом у державі Цінь навчилися воювати верхи на конях. Крім того, завдяки зусиллям численного чиновництва було налагоджено іригаційну систему, упорядковано податки. Владна верхівка отримувала високі доходи.

У IV ст. до н. е. у державі Цінь було вперше створено збірку писаних законів. Тепер за злочини судили відповідно до норм законів, а не за звичаєм. Також чиновник Шан Ян здійснив докорінні перетворення:

- ранг людини визначався не походженням, а надавався за заслуги перед державою;
- державу було поділено на округи та повіти, якими керували чиновники, унаслідок чого місцева знать втратила вплив;
- було реформовано армію: з'явилася кавалерія, почали використовувати залізну зброю;
- у суспільстві та армії панувала сувора дисципліна, заохочувалися доноси про порушення законів.

У III ст. до н. е. правитель держави Цінь на ім'я Їн Чжен завдяки своїй потужній армії зумів завоювати сусідні держави. Територію

останньої з них він приєднав до своїх володінь у 221 р. до н. е. Так він створив першу китайську імперію Цінь і взяв титул «першого імператора з роду Цінь» — Цінь Ши Хуан-ді.

? Як правило про те, що ранг людини визначався її особистими заслугами, могло вплинути на суспільство держави Цінь?

2. Династія Цінь

На завойованих землях Цінь Ши Хуан-ді поширював порядки, які панували на його батьківщині. Він змінив закони, систему управління тощо. Значно зросли податки: селяни мусили віддавати державі до двох третин урожаю. Крім того, нові закони мали об'єднати різні землі, що опинилися під владою Цінь Ши Хуан-ді. Було вироблено єдину для всього Китаю ієрогліфічну систему письма, затверджено єдину систему мір і ваг, розпочато будівництво мережі доріг, що мала з'єднати віддалені регіони зі столицею.

? Пригадайте, у яких ще державах особливу увагу приділяли будівництву доріг. Якою була мета таких будівництв?

Крім будівництва доріг, імператор наказав спорудити систему укріплень для захисту від нападів кочівників із півночі. Зараз вона відома як Велика Китайська стіна. Також було розпочато будівництво численних палаців та гробниці для Цінь Ши Хуан-ді. На цих роботах примусово працювали тисячі солдатів, селян і в'язнів. Під час будівництва багато з них гинуло.

Спадкоємцем Цінь Ши Хуан-ді став його молодший син. Однак він виявився бездарним імператором, і населення повстало проти нього.

Династія Цінь правила лише 14 років. У 207 р. до н. е. її було повалено.

Цікаво знати

У період «воюючих держав» виникло багато філософських шкіл, які серед іншого обговорювали, як має бути влаштована держава. Цінь Ши Хуан-ді заборонив їхню діяльність, більшість філософів було страчено або відправлено на важкі будівельні роботи, а книжки спалено. Також було знищено історичні праці, для того щоб люди не могли порівнювати минуле із сучасним і сумніватися в правильності дій імператора.

Гробницю Цінь Ши Хуан-ді «охороняли» воїни — близько 8 тис. статуй з обпаленої глини. Археологи назвали їх «теракотовою армією». Обличчя воїнів, їхнє вбрання та спорядження не повторювалися.

Дата	Подія
1750—1027 рр. до н. е.	Правління династії Шан
1027—770 рр. до н. е.	Плем'я Чжоу повалило династію Шан і заснувало власну державу
VIII—V ст. до н. е.	Навала кочівників. На території Китаю існувало близько 200 дрібних держав
425—221 рр. до н. е.	Період «воюючих держав»
221 р. до н. е.	Їн Чжен об'єднав Китай і започаткував правління династії Цінь. Він став першим імператором об'єднаного Китаю під ім'ям Цінь Ши Хуан-ді
221—207 рр. до н. е.	Правління династії Цінь
206 р. до н. е. — 220 р.	Правління династії Хань

Цікаво знати

Через пустелі Центральної Азії Великим шовковим шляхом на захід цінні товари доправляли на конях і верблюдах, об'єднаних у каравани. Місто Судак у Криму було кінцевим пунктом шляху. Тут товари перевантажували на кораблі й розвозили по всій Європі.

Монети часів династії Хань.

Бронзовий кінь, виготовлений за часів династії Хань. Музей провінції Ганьсу (Китай).

Одного з керівників повстання, сільського старосту **Лю Бана**, у 206 р. до н. е. проголосили новим правителем. Він став засновником нової династії — **Хань**. Її правління історики називають часом значного покращення добробуту пересічних жителів Китаю.

3. Династія Хань. Великий шовковий шлях

Доступившись до влади, Лю Бан і його наступники скасували жорстокі закони династії Цінь, припинили переслідування вчених, зменшили податки.

За династії Хань у Китаї процвітали ремесло й торгівля. Проте на державу постійно нападали кочівники з півночі — сюнну. Правителі Хань почали влаштовувати воєнні походи проти них та інших народів на заході. Китайські війська просувалися все далі й далі на захід, поки не дісталися Фергани (терени Узбекистану). Це місто було значним центром світової торгівлі. Тепер Китай долучився до неї.

Спочатку китайці купували породистих коней, яких не було в Китаї, а згодом почали продавати шовкові тканини. Виробництво шовку, який доправляли аж до Риму, набуло небаченого розмаху. Було винайдено великі ткацькі верстати, які дозволяли швидко

виготовляти багато шовку. Його продаж приносив Китаю величезні прибутки. Крім того, торгівля велася й іншими товарами: держава продавала порцеляну, лаковані вироби, а купувала пурпурові тканини, прикраси.

Так у середині **II ст. до н. е.** виник торговельний маршрут із Китаю через Центральну Азію до Середземномор'я, який згодом отримав назву **Великий шовковий шлях**. Він простягався на 9 тис. км та об'єднав різні країни й народи. Так світом поширилися зелена квасоля, сезам (кунжут), морква, шпинат, огірки, баклажани, кавуни, гранати тощо.

Безперервні війни, які вів Китай часів династії Хань, вимагали значних коштів. Зростали податки, які невдовзі досягли величезних розмірів. У країні часто виникав голод. Невдоволені селяни повставали. У той самий час точилася жорстока боротьба за владу. Унаслідок цього протистояння у 220 р. імперія розпалася на три окремі держави.

? Що змінилося в Китаї часів династії Хань після прокладення шляху до Фергани?

Глиняна модель палацу часів династії Хань. Музей провінції Хенань (Китай).

Руїни сторожової вежі часів династії Хань. Провінція Ганьсу (Китай). Ця вежа була частиною системи укріплень для захисту Великого шовкового шляху.

Глиняна фігурка жінки в шовковому вбранні та з бронзовим дзеркалом у руці. Близько 225—220 рр. до н. е. Музей провінції Сичуань (Китай).

Запитання та завдання

1. Чим Цінь відрізнялася від решти «воюючих держав»?
2. Ким був Шан Ян? Завдяки чому він увійшов в історію?
3. **Обговоріть у малих групах**. Як правителю держави Цінь вдалося підкорити весь Китай?
4. Як імператор Цінь Ши Хуан-ді вчиняв щодо людей, які не корилися встановленим ним правилам? За допомогою методу «Акваріум» обговоріть, чи були виправданими такі засоби правління.
5. Яку роль у долі Китаю відіграв Великий шовковий шлях?
6. **Пошукове завдання.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про повсякденне життя населення Китаю часів династії Хань.

rnk.com.ua/104229

§ 35. Культура Давнього Китаю

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Які системи письма вам відомі? Чому вони виникли? Яка з них, на вашу думку, найзручніша?
2. Чи відомі вам китайські міфи та легенди? Якщо так, поділіться своїми знаннями в класі.

Згорнуті книги із бамбукових дощечок.

Цікаво знати

Ієрогліфи існували і до часів династії Цінь. Вони розвинулися зі знаків, які записували на кістках для ворожіння. У давнину, під час правління династії Шан, існував спосіб ворожіння на кістках свійських тварин або панцирах черепах, на яких спеціальними знаками писали запитання. Потім ці кістки нагрівали над вогнищем, доки на них не з'являлися тріщини. Вважалося, що позначки, через які проходила тріщина, і були відповіддю на поставлене запитання.

1. Писемність

Давні китайці створили власну писемність. Вона була ієрогліфічною, тобто один символ позначав окреме слово або кілька слів. Кожен китайський ієрогліф міг мати багато значень. Як ви вже знаєте, Цінь Ши Хуан-ді наказав скласти єдиний набір ієрогліфів для різних мов і говірок на підкорених ним землях. Від нього походить сучасна китайська писемність.

Видатним твором Давнього Китаю є «Ши Цзін» («Книга пісень») — збірка творів різних авторів XII—VI ст. до н. е. Вона мала величезний вплив на подальший розвиток китайської поезії.

? Яку роль Цінь Ши Хуан-ді відіграв у формуванні давньокитайської писемності?

2. Філософські школи та релігійні уявлення

У період «воюючих держав» люди намагалися зрозуміти, яким має бути їхнє життя та як краще управляти державою. Цей період отримав назву «сто шкіл». Про більшість із цих вчень нам відомо небагато, але принаймні два з них значно вплинули на історію Китаю.

У VI ст. до н. е. мудрець **Лао-цзи** створив вчення про дао — шлях людини до розуміння природи та життя в гармонії з нею. Це вчення отримало назву **даосизм**. Вважалося, що людина, яка слідує йому, уникає конфліктів і має три головні чесноти: співчутливість, скромність, ощадливість.

? Поясніть значення поняття «даосизм».

Джерела повідомляють

Вислови Лао-цзи

- Коли більшає законів і наказів, зростає кількість злодіїв і розбійників.
- Хто багато говорить, той часто зазнає невдачі.
- Найсильніший той, кого не видно й не чутно, але хто бачить і чує всіх.
- Той, хто, маючи знання, прикидається, що не знає, той стоїть вище за інших. Той, хто, прикидаючись, що знає, насправді не знає, — хвора людина.

? **Обговоріть у парах**, як ви розумієте значення цих висловів. Чи погоджуєтеся ви з ними?

Давньокитайська кістка для ворожіння. Британський музей у Лондоні.

Молодший сучасник Лао-цзи **Конфуцій** (Кун-фуцзи) створив вчення, яке мало вказати шлях до гармонійних стосунків людини з оточенням. Воно отримало назву **конфуціанство**. Філософ порівнював державу з традиційною китайською сім'єю. Як у сім'ї молодші коряться старшим та разом дбають про загальний добробут, так має бути і в державі. «Правитель має бути правителем, батько — батьком, син — сином», — стверджував Конфуцій. Ідеалом для Конфуція була «благородна людина», яка мала самовдосконалюватися для того, щоб якнайкраще виконувати покладені на неї обов'язки, а також дбати про збереження традицій. Конфуціанськими чеснотами називають освіченість, відповідальність, почуття міри, повагу до закону.

? **Вправа «Мікрофон».** Розкажіть, яке вчення для вас виглядає найбільш привабливим. Поясніть свою думку.

Давні китайці шанували померлих предків і вірили, що вони здатні впливати на життя своїх живих родичів. Для них будували святилища та здійснювали жертвоприношення. Також китайці вшановували богів, героїв і святих, а ще вірили в існування демонів, фей та інших міфічних істот: єдинорога, фенікса, дракона тощо. Була поширена й віра в магію.

Китайський історик Сима Цян (145—86 рр. до н. е.). Художник Бай Сяо. На ілюстрації можна побачити традиційний письмовий стіл, папір і посудину з тушшю для письма.

Цікаво знати

За часів династії Цінь також існувало вчення, що отримало назву **легізм**. Ідеал держави його прибічники вбачали в сліпій покорі закону та правителю. Вони вважали, що цього можна досягти тільки під страхом найсуворіших покарань.

Лао-цзи, маленький Будда та Конфуцій (зліва направо).

? Що, на вашу думку, символізує це зображення?

Нюйва — китайська богиня, яка, за легендою, виліпила перших людей із глини. Сучасний малюнок.

rnk.com.ua/104786
Практичне заняття

rnk.com.ua/104230
Узагальнення

Джерела повідомляють

Вислови Конфуція

- У гонитві за щастям іноді потрібно просто зупинитися і бути щасливим.
- Знайди собі справу до душі, і тобі не доведеться працювати жодного дня в житті.
- Три шляхи ведуть до знання: шлях роздумів — це шлях найблагородніший, шлях наслідування — це шлях найлегший і шлях досвіду — це шлях найбільш гіркий.
- Якщо ти ненавидиш — отже, тебе перемогли.

? Як ви ставитеся до висловів Конфуція?

Наприкінці I ст. до н. е. до Китаю проник буддизм.

? Як давні китайці ставилися до померлих предків?

Запитання та завдання

1. Яку назву має китайська писемність? Як вона виникла?
2. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) Даосизм передбачав життя в гармонії із собою та світом.
   2) Конфуцій навчав, що людина має дбати не лише про власне, а й про загальне благо.
   3) Легізм передбачав ідею самовдосконалення людини.
3. Порівняйте чесноти людини відповідно до даосизму та конфуціанства. Як вони допомагають пояснити суть цих вчень?
4. За допомогою методу «Кластери» складіть схему «Даосизм, конфуціанство та легізм в історії Давнього Китаю».
5. Давні китайці створили багато літературних творів (як художніх, так і наукових, філософських). За додатковими джерелами підготуйте презентацію або повідомлення про один із них (на вибір).
6. **Пошукове завдання.** За додатковими джерелами дізнайтеся, які винаходи здійснили давні китайці. Розкажіть у класі про один із них.

РОЗДІЛ ІІІ. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВЗАЄМОДІЯ ІЗ СУСПІЛЬСТВАМИ, ЩО СФОРМУВАЛИСЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

§ 36. Поняття Античності. Природні умови Давньої Греції

rnk.com.ua/104231

1. Періодизація історії Античності

У цьому розділі підручника ви вивчатимете період Стародавньої історії, який називають **античним**. Він об'єднує історії Давніх Греції та Риму. Античний період тривав у VIII ст. до н. е. — V ст. Із його завершенням добігає кінця історія Стародавнього світу.

Давня Греція.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Що вам відомо про сучасну Грецію, її історію, культуру?
2. Пригадайте відомі вам давньогрецькі міфи.

Цікаво знати

Слово «античний» у перекладі з латинської мови означає «давній». Латинська мова — це мова, якою розмовляли в Давньому Римі.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

«Гомерівський» період; «темні віки»	XII—VII ст. до н. е.
Архаїчний період	VII—VI ст. до н. е.
Класичний період	VI—V ст. до н. е.
Елліністичний період	323—33 рр. до н. е.

Скелясте узбережжя Греції. Сучасний вигляд.

Джерела повідомляють

Із твору давньогрецького письменника Софокла (близько 496—406 рр. до н. е.)

Є тут дерево незрівнянне… Саме сіялось, саме виросло…
І цвіте в нас у достатку сріблясте оливкове дерево — тінь над дитячою колискою.
І ніхто — ні юний за віком, ні обтяжений роками — його стовбур рукою господаря не зможе зрубати.

? Поясніть, яким було значення оливкових дерев для давніх греків.

Античний період виділяють в історії не всього світу, а саме регіону Середземного моря, де існували Давні Греція та Рим.

? Намалюйте й позначте на лінії часу період Античності.

2. Природні умови Давньої Греції

Греція розташована на півдні Балканського півострова. Із заходу її омиває Іонічне море, а зі сходу — Егейське, де розсипано сотні островів. Деякі з них, наприклад Крит, досить великі, але більшість — це незаселені скелі.

Континентальна Греція поділена на кілька регіонів: Фессалію на півночі, Аттику в центральній частині та великий півострів Пелопоннес, що з'єднується з рештою країни вузьким Коринфським перешийком.

На півночі Греції здіймається найвища гора країни — Олімп. У Греції немає великих річок, це гористий край, де родючі лише окремі долини. Однак гори багаті на поклади металів, глини, будівельне каміння, мармур.

Давні греки також заселили західне узбережжя сучасної Туреччини (Малу Азію). Тут, як і в континентальній частині Греції, було багато зручних гаваней. Цей регіон давні греки називали Іонія.

Життя греків із давніх часів було нерозривно пов'язане з морем. Проте вирушати в морські подорожі вони могли лише навесні та влітку, оскільки восени та взимку панували сильні вітри.

? **Вправа «Мікрофон».** Охарактеризуйте природні умови Греції.

3. Господарство та харчування

Більшість жителів Давньої Греції займалися скотарством і землеробством. Вони обробляли ячмінні та пшеничні поля, вирощу-

вали овочі, висаджували сади оливкових дерев, виноградники. Придатних для землеробства земель у Греції бракувало.

Населення розводило кіз, овець, свиней, птицю та велику рогату худобу. Коней могли утримувати лише дуже заможні люди, і взагалі мати худобу, особливо у великій кількості, було ознакою достатку.

Давні греки споживали ті продукти харчування, які самі вирощували, і їхній раціон залишався незмінним протягом століть. Він складався із каш, хліба, оливок і винограду (свіжих улітку та сушених узимку), молока, сиру. Улітку його доповнювали свіжі овочі, риба та інші морепродукти. Їх приправляли пряними травами. З овочів давні греки знали капусту, цибулю та часник, бобові. М'ясо було на столі рідко, переважно на свята. Греки споживали багато вина, проте завжди розводили його з водою.

? Порівняйте власний раціон із давньогрецьким. Що спільного, а що відмінного ви помітили?

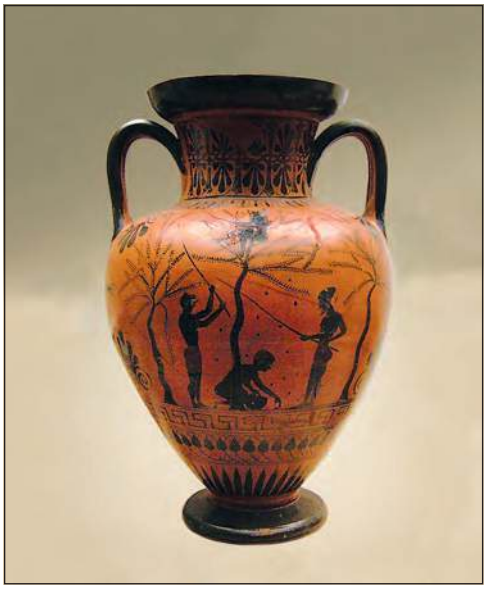

Чорнофігурна давньогрецька ваза, на якій зображено молодих чоловіків, що палицями збивають плоди з оливкового дерева. Британський музей у Лондоні.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах**, чому античний період виділяють в історії окремого регіону, а не всього світу.
2. Укажіть, на території яких сучасних країн розвивалася цивілізація Давньої Греції.
3. За допомогою методу «Коло ідей» поясніть, чим різняться природа й клімат Греції та Месопотамії.
4. Які продукти харчування споживали давні греки? Чи вважаєте ви такий раціон здоровим? Поясніть свою думку.
5. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію за темою (на вибір): 1) природа Греції; 2) господарство Давньої Греції; 3) харчування давніх греків.
6. **Пошукове завдання.** Дізнайтеся за додатковими джерелами, який давньогрецький міф пояснює зміну пір року. Як ви розумієте наведене в ньому пояснення?

Тарілка для морепродуктів із зображенням риб. Заглиблення посередині призначене для зайвої олії. Чиказький художній інститут (США).

rnk.com.ua/104232

§ 37. Мінойська та Мікенська палацові цивілізації

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Як ви розумієте поняття «цивілізація»?

Словник

Фреска — зображення, виконане фарбами по вогкому тиньку.

Фестський диск. II тис. до н. е. Археологічний музей міста Іракліон на острові Крит (Греція). Доведено, що мінойці мали власні мову та писемність — так зване лінійне письмо А і Б. Лінійне письмо Б було розшифроване. Лінійне письмо А, прикладом якого є Фестський диск, поки що залишається таємницею.

Горщик із зображеннями ластівок. XVIII ст. до н. е. Музей доісторичної Тіри (Греція).

1. Мінойська цивілізація

У бронзовий вік на землях сучасної Греції розвинулися дві цивілізації — Мінойська та Мікенська. **Мінойська цивілізація** існувала на острові Крит із середини III до кінця II тис. до н. е. Її називають **палацовою**, тому що під час досліджень археологи були вражені залишками великих будівель — кількаповерхових палаців із десятками кімнат та переходів, прикрашених яскравими фресками. Навколо цих палаців виникали поселення.

Найбільший палац було знайдено в Кноссі на Криті. Також відомі палаци на острові Санторині (давня назва — Тіра), у містах Фест, Като-Закрос та інших. Палаци з прилеглими землями тривалий час були самостійними, поки правитель **Мінос** не об'єднав їх під своєю владою. Також він приборкав піратів і здобув контроль над іншими островами. Його влада поширювалася на західне узбережжя Малої Азії. Завдяки могутньому флоту Мінос контролював цей регіон.

Мінойці займалися землеробством і скотарством, вирощували сади й виноградники, були вправними ремісниками (їхні гончарні вироби високо цінувалися) та торгували з іншими народами.

Життя мінойців залежало від моря, що перш за все було джерелом їхнього харчування. Завдяки морській торгівлі мінойці забезпечували себе необхідними товарами, насамперед бронзою. Покладаючись на флот, вони не зводили укріплень навколо міст. Проте приблизно в XVII—XVI ст. до н. е. на острові

Санторині сталося потужне виверження вулкана. Спричинена ним хвиля цунамі зруйнувала мінойський флот.

Виверження вулкана завдало непоправної шкоди Мінойській цивілізації. Було перерізано морські шляхи, знищено численні поселення та засипано попелом колись родючі землі. Втративши флот, мінойці виявилися беззахисними перед нападами ворогів. У наступні 300 років їхня цивілізація остаточно занепала.

? Поміркуйте, якими кількома словами доцільно охарактеризувати Мінойську цивілізацію.

2. Мікенська цивілізація

Трохи пізніше за Мінойську цивілізацію на території континентальної Греції почала формуватися **Мікенська цивілізація** (XVI—XI ст. до н. е.), названа за її найбільшим містом — Мікени. Також було засновано такі грецькі міста, як Фіви та Афіни. Представники цієї цивілізації називали себе **ахейцями.** Як і мінойці, вони користувалися лінійним письмом Б.

Мікенська цивілізація мала багато спільного з Мінойською, підтримувала з нею тісні зв'язки.

Мікенська цивілізація також розвивалася навколо палаців, але вони були укріплені й розташовувалися у важкодоступних місцях. У мікенському суспільстві важливу роль відігравали воїни, а їхній вождь найчастіше був і верховним правителем певного регіону.

У середині XII ст. до н. е. ахейська Греція пережила навалу племен **дорійців.** Ці племена були набагато менш розвинені: не мали писемності, державного устрою. Проте, на відміну від ахейців, вони вже користувалися залізною зброєю. Дорійці захопили та зруйнували ахейські міста, вистояли лише Афіни. Унаслідок цього занепали ремесла й торгівля,

Мінойський глек із зображенням восьминога. Археологічний музей міста Іракліон на острові Крит (Греція).

Цікаво знати

Гомер у поемі «Іліада» описав події, що відбувалися задовго до його народження, — у XIV ст. до н. е., за часів існування Мікенської цивілізації. Тому для сучасних істориків поема є джерелом інформації про минуле.

? Поясніть, як саме творчість Гомера стосується Мікенської цивілізації.

Джерела повідомляють

Із поеми «Іліада» давньогрецького поета Гомера

Є край, який називається Крит, що лежить посередині темного, як вино, моря; прекрасна багата земля, оточена водами, густо заселена, із 90 містами.

? Гомер походив із континентальної Греції. Він жив, коли Мінойська цивілізація давно занепала, — у IX—VIII ст. до н. е. Яким він описував Крит? Свідченням чого це може бути?

Табличка з написом лінійним письмом Б. Археологічний музей міста Ірaкліон на острові Крит (Греція).

на століття було забуто писемність і поняття держави: населення Греції почало жити окремими племенами. У цей час набули поширення вироби із заліза.

Період XII—VII ст. до н. е. в історії Греції отримав назву **«темні віки»**. Дорійці, витіснивши місцеве населення, зайняли Пелопоннес і заснували міста Мегара й Коринф. Також вони оселилися на Криті та інших островах Егейського моря.

? Як називалися племена, які у XII ст. до н. е. прийшли на територію Греції?

Запитання та завдання

1. **Завдання «Реставратор».** Уявіть, що до вас потрапив текст, де описано життя в мінойському поселенні. Проте не весь текст уцілів. Відновіть його, заповнивши пропуски.
   Колиска Мінойської цивілізації — острів … . Тут мінойці зводять … з безліччю кімнат. Їхні стіни вражають своїми … із зображеннями тварин і людей. Мінойці займаються землеробством, проте не можуть жити без … . Вони … чи не з усім відомим світом.
2. Назвіть особливості побудови мінойських палаців.
3. Доведіть, що Мінойська цивілізація була тісно пов'язана з морем.
4. Як називали себе представники Мікенської цивілізації?
5. Який період історії Давньої Греції називають «темні віки»? Охарактеризуйте його.
6. **Гра «Снігова куля».** Назвіть по одному факту про Мікенську цивілізацію.
7. **Пошукове завдання**. Дізнайтеся за додатковими джерелами, які міфи Давньої Греції пов'язані з Мінойською та Мікенською цивілізаціями. Презентуйте в класі результати своєї роботи.
8. За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте Мінойську та Мікенську цивілізації.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

У XII ст. до н. е. доля Мікенської цивілізації спіткала більшість держав Східного Середземномор'я, яке тоді переживало напади «народів моря». Так завершився бронзовий вік і розпочався залізний.

Копія зображення ахейських колісниць із давньогрецького глека.

§ 38. Полісний устрій Давньої Греції

rnk.com.ua/104233

1. Поліси

У «темні віки» міста Греції мали різні способи організації влади, єдиного правителя над ними не було. Проте її населення відчувало спорідненість. Давні греки називали себе **еллінами**, а свою країну — **Елладою**.

Самостійні грецькі міста називали **полісами** (у перекладі з давньогрецької мови — «місто»). Кожне таке місто жило за власними законами, мало окреме військо. Поліси могли воювати один з одним.

Центром життя поліса була ринкова площа — **агора**. Чоловіки відвідували її щодня для вирішення різних справ. Також тут відбувалися народні збори, укладення угод, велася жвава торгівля. Тому давньогрецьку цивілізацію часто називають «цивілізацією просто неба». Над агорою височів укріплений пагорб — **акрополь**. За стінами поліса розташовувалися поля, городи, сільська місцевість — **хора**.

Загалом існувало близько 1,5 тис. грецьких полісів. Проте більшість із них за розмірами більше нагадували селища, а не міста. Тільки окремі поліси мали кількість населення близько 50 тис. осіб.

Спочатку полісами управляли невеликі групи заможних людей знатного походження. Такий спосіб організації влади мав назву **олігархія**. Пізніше в Афінах розвинулася **демократія**, за якої громадяни поліса змогли брати участь у політиці — управлінні полісом, вирішенні його справ.

? Як давні греки називали свою батьківщину?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Чому наявність міст є однією з ознак цивілізації?

Словник

Поліс — назва міста-держави в Давніх Греції та Римі.
Демократія (у перекладі з давньогрецької мови — «влада народу») — спосіб управління державою, за якого джерелом влади є народ, а управління здійснюють виборні органи влади.

Народні збори на агорі. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

Елліни мали спільну мову та письмо, поклонялися одним і тим самим богам, шанували Гомера й дотримувалися спільних звичаїв у повсякденні. Сусідні народи та племена, які не дотримувалися грецьких звичаїв, говорили іншими мовами й інакше вдягалися, елліни вважали варварами та ставилися до них зверхньо.

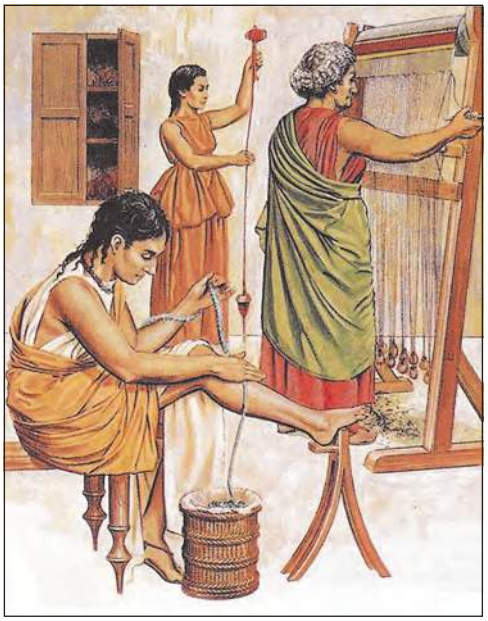

Значну частину дня давньогрецькі жінки присвячували прядінню та ткацтву. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

Давньогрецька сім'я складалася із чоловіка, дружини та їхніх дітей. Головою сім'ї був найстарший чоловік — дід, батько або старший син. Він мав повну владу над іншими членами сім'ї та рабами. Жінки виходили заміж у 13—15 років, чоловіки одружувалися у віці близько 30 років. Про шлюб домовлявся чоловік із батьком нареченої. Її думку не враховували.

2. Організація суспільства

Населення полісів поділялося на дві великі групи: громадян і негромадян. Громадяни мали право брати участь в управлінні полісом. Крім того, громадяни сплачували податки та служили у війську.

Громадянами були лише дорослі вільні чоловіки, які народилися в полісі, пройшли дворічну військову службу, були власниками земельного наділу. Жінки, діти, іноземці (навіть греки, народжені в іншому полісі) та раби не вважалися громадянами. Кількість громадян була незначною: зазвичай вони становили десяту частину населення поліса.

? **Пошукове завдання**. Дізнайтеся, хто може бути громадянином (громадянкою) України. Чи існують обмеження для визнання громадянства України? Порівняйте ці ознаки з розумінням громадянства в Давній Греції. Зробіть висновки.

У Давній Греції лише чоловіки мали право володіти майном, вільно пересуватися містом. Жінки майже весь час проводили вдома, займаючись хатніми справами та вихованням дітей. На вулицю вони могли виходити лише в супроводі родича-чоловіка.

Майже третину населення поліса становили раби — люди без жодних прав. Господар мав над ними повну владу. Найчастіше рабами ставали військовополонені. Діти рабів також були рабами. До реформ Солона (VI ст. до н. е.) батько міг продати в рабство власних дітей.

? Чим права жінок відрізнялися від прав чоловіків у Давній Греції?

3. Повсякденне життя

Давньогрецьке населення зводило будинки із саману та вкривало їх черепицею. Вони не були міцними, їх часто доводилося перебудовувати. У центрі помешкання був внутрішній

дворик, а навколо нього розташовувалися кімнати. Ремісники на першому поверсі будинків облаштовували майстерні та крамниці.

Давньогрецькі міста не мали чіткого плану забудови, тому їхні вулички були кривими й вузькими, до того ж небрукованими.

Жінки та чоловіки вбиралися в туніку з льону — хітон. У холодну пору року зверху накидали довгий вовняний плащ — гіматій. Взуттям і чоловіків, і жінок були шкіряні сандалі. Заможні люди носили прикраси з коштовних металів.

Освіту могли здобувати лише хлопчики. Заможні батьки наймали для них учителів, які навчали музики, поезії та ораторського мистецтва — уміння красномовно виступати перед публікою. Завданням освіти було виховати гідного громадянина поліса.

? Чому заможні греки навчали своїх синів ораторського мистецтва?

Одяг давніх греків. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

У V ст. до н. е. серед грецьких жінок поширилася мода на пеплос — довге вбрання із суцільного шматка тканини, який підв'язували поясом і скріплювали на плечах застібками (фібулами). У такому вбранні руки та один бік залишалися відкритими.

Запитання та завдання

1. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) Давньогрецькі поліси були об'єднані під владою одного правителя.
   2) Громадянство в полісі надавалося всім, хто народився в ньому.
   3) Більшу частину дня давньогрецькі жінки проводили вдома за хатніми справами.
   4) Зазвичай громадяни становили десяту частину населення поліса.
2. Як давні греки розуміли слово «політика»?
3. **Дискусія**. Чи існувало рівноправ'я в полісах Давньої Греції?
4. Охарактеризуйте зовнішній вигляд чоловіків і жінок Давньої Греції. За додатковими джерелами створіть добірку ілюстрацій за темою «Одяг давніх греків».
5. За додатковими джерелами підготуйте невелике повідомлення про освіту та виховання дітей у Давній Греції.

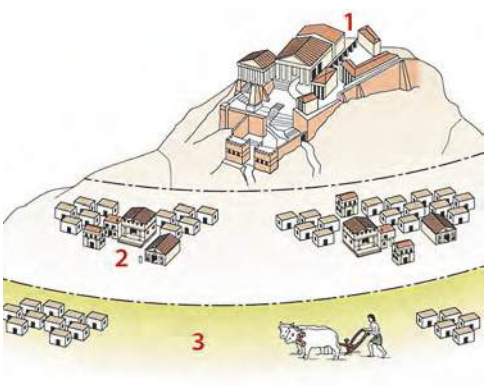

Схема давньогрецького поліса.

? Укажіть, якою цифрою позначено акрополь, хору, агору.

rnk.com.ua/104234

§ 39. Спарта — «держава-військовий табір»

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Чи доводилося вам чути вислови, пов'язані зі словами «Спарта», «спартанський»? Що вони означають?
2. Уявіть суспільство, у якому заборонено накопичувати багатство й люди мають лише одне заняття — військову службу. Яким буде життя такої спільноти? Що в ній цінуватиметься найбільше?

1. Спарта

Грецькі поліси мали багато спільного, але в управлінні ними зазвичай існували суттєві відмінності. Одним із грецьких полісів була **Спарта**, розташована в області Лаконіка на півострові Пелопоннес.

Спарту в IX ст. до н. е. заснували дорійці. Завоювавши нові землі, вони перетворили місцеве населення на **ілотів** — безправних людей, що належали всьому полісу. Ілотів було набагато більше, ніж громадян Спарти, тому, щоб утримувати їх у покорі, найсильніших щороку вбивали. Ще однією верствою підкореного населення були **періеки** — вільні люди, які займалися ремеслом і торгівлею, служили у війську, але не мали права брати участь в управлінні містом. Повноправних громадян Спарти називали **спартіатами**. Їхнім єдиним заняттям була служба у війську. Іноземці не могли стати громадянами.

Спартіати харчувалися в їдальнях, розрахованих на 15—20 осіб. Кожен громадянин Спарти мав долучитися до спільноти такої їдальні в 30-річному віці за згодою всіх її членів.

Завдяки могутньому війську в VI ст. Спарта завоювала сусідні області й намагалася поширити вплив на всю Грецію.

? Як називали громадян Спарти?

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Спартіатів із дитинства навчали говорити мало й лише головне. Від назви області Лаконіка, де розташовувалася Спарта, походить вираз «лаконічна мова». Так кажуть про чіткі, зрозумілі, короткі вислови. За легендою, коли полководець Філіп Македонський підступив до стін Спарти, то надіслав у місто послання: «Я підкорив усю Грецію, у мене найкраще військо, тому якщо я захоплю Спарту силою, то знищу все її населення та зрівняю місто із землею». На це спартіати відповіли: «Якщо…».

? Поясніть, як ви зрозуміли відповідь спартіатів. Як це їх характеризує?

2. Закони Лікурга

Суспільний і державний устрій Спарти було встановлено за законами царя **Лікурга**. Відповідно до них усі спартіати були рівними

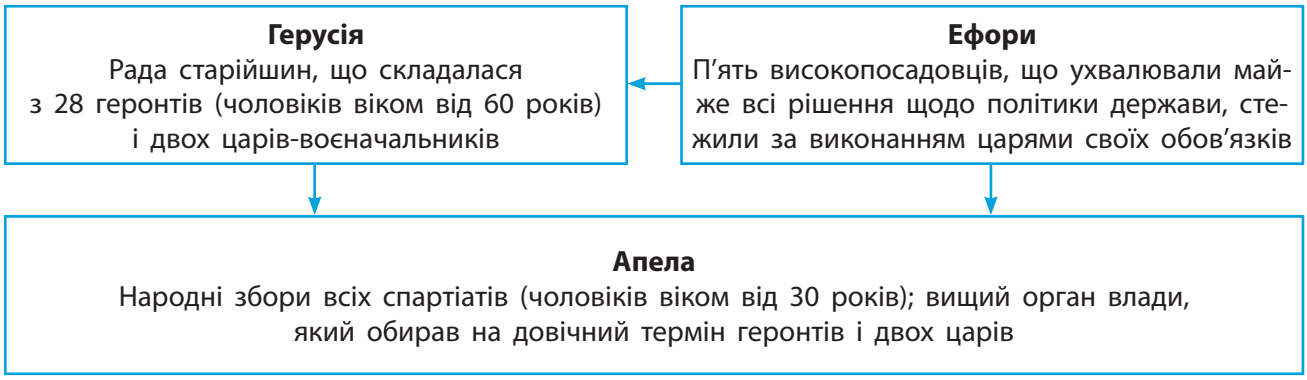

в правах та майні. Вони не могли займатися ні торгівлею, ні ремеслом. Їхнім головним і фактично єдиним заняттям була військова справа. За зраду або боягузтво воїна могли стратити або вигнати з міста. Земля в Спарті належала полісу та була поділена на 9 тис. однакових частин — клерів. Їх обробляли ілоти.

Жителям Спарти під загрозою смерті заборонялося володіти коштовностями. Гроші існували у формі залізних прутів, які неможливо було вкрасти через завелику вагу.

Хлопчики в Спарті виховувалися не в сім'ї, а у спеціальній школі. Від 16 років і до старості кожен спартіат мав служити у війську. Після досягнення 30 років спартіат вважався повнолітнім і міг одружитися, отримати земельну ділянку. Неодружених у Спарті засуджували.

Жінки в Спарті, так само як і чоловіки, займалися фізичними вправами й загалом мали більше самостійності, ніж жительки інших полісів.

? 1) Як було організоване виховання дітей у Спарті? Чому саме так?

2) **Обговоріть у парах.** До яких наслідків могла призвести поява монет у Спарті?

3. Занепад Спарти

Тривалий час населення Спарти жило дуже скромно, навіть бідно порівняно з іншими Управління Спартою за законами Лікурга.

Цікаво знати

Один із законів Лікурга забороняв постійно воювати з одними й тими самими містами або державами. Це пояснювалося тим, що суперник, який звик чинити опір, міг у такий спосіб стати сильнішим. За переказами, так і трапилося. Один зі спартанських царів так довго воював із Фівами, що зрештою там сформувалося боєздатне військо. Згодом йому дорікали: «Фіванці не хотіли й не вміли воювати, а ти їх навчив!».

? 1) Про який закон Лікурга йдеться в тексті? Із якою метою його було введено? Що трапилося, коли цього закону не дотримувалися?

2) Як ви розумієте слова «Фіванці не хотіли й не вміли воювати, а ти їх навчив!»?

Ілоти під наглядом спартіата збирають урожай. Сучасний малюнок.

Погруддя спартанського воїна. Археологічний музей Спарти (Греція).

Спартанська керамічна чаша. Британський музей у Лондоні.

полісами. Проте із часом спартіати почали більш активно спілкуватися із зовнішнім світом. Набуло розвитку ремесло, а у II ст. до н. е. Спарта почала карбувати власні золоті монети.

У III ст. до н. е. внаслідок декількох важких битв загинуло багато спартанських воїнів. Кількість спартіатів зменшилася спочатку до 1 тис., а згодом — до 700 осіб. Оскільки громадянами Спарти могли бути лише нащадки громадян, це спричинило її занепад.

? Поясніть причини занепаду Спарти.

Запитання та завдання

1. Чим Спарта відрізнялася від інших давньогрецьких полісів?
2. Складіть схему, як було організоване суспільство в Спарті.
3. **Обговоріть у малих групах**. Навіщо Лікург запровадив нові закони? Чи вдалося йому досягти своєї мети?
4. Як у Спарті ставилися до розкоші?
5. За додатковими джерелами дізнайтеся, у якому значенні зараз вживають слово «спартанський». Чому?
6. Чому спартіатам було заборонено займатися ремеслом і торгівлею та накопичувати багатство? За допомогою методу «Оберіть позицію» з'ясуйте, чи можна вважати такі заборони дієвими.
7. Складіть «асоціативний кущ» за темою «Спарта».
8. У малих групах складіть порівняльну таблицю «Суспільний і державний устрій Афін та Спарти». Обговоріть і зробіть висновок про те, який із них можна назвати більш демократичним.
9. Хто міг бути громадянином Спарти? До яких наслідків це призвело згодом?
10. За додатковими джерелами підготуйте добірку цікавих фактів про Спарту, життя її населення.

§ 40. Персько-грецькі війни

rnk.com.ua/104235

1. Учасники персько-грецьких війн

Персько-грецькі війни — низка військових конфліктів між Перською імперією та полісами Греції, що тривали в 499—449 рр. до н. е.

Війська персів і греків були принципово різними. Перське військо складалося з легкоозброєних найманців із різних куточків імперії, яким бракувало дисципліни. Винятком були лише «безсмертні». Грецьке військо складалося із громадян полісів. Вони билися в бойовому порядку, який мав назву **фаланга**. Найсильніше піше військо з усіх полісів мала Спарта, тоді як Афіни мали найкращий флот. Перське військо значно переважало грецьке за кількістю, проте завдяки зваженому командуванню та прагненню греків захистити батьківщину їм вдалося перемогти. У результаті Афіни, які об'єднали навколо себе велику кількість полісів, стали володарем Східного Середземномор'я і Чорного моря. Морська могутність забезпечувала й економічну могутність.

? Обчисліть, як довго тривали персько-грецькі війни.

2. Повстання грецьких міст у Малій Азії

У 546 р. до н. е. Перська імперія підкорила територію Малої Азії, де розташовувалися численні грецькі поліси. У місцевих греків виникли суперечки із перськими намісниками, що переросли в повстання 499—494 рр. до н. е. Його підтримали грецькі поліси Афіни та Еретрія, які відправили кораблі. Спершу греки мали успіх, але зрештою перси придушили повстання.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Що для вас означає поняття «патріотизм»? Яку людину можна назвати патріотом (патріоткою)?

Цікаво знати

Персько-грецькі війни поділяють на три етапи:
1) повстання грецьких міст у Малій Азії;
2) битви на території Греції;
3) воєнні походи Греції в Малу Азію, Кіпр, Єгипет.

Залізні давньогрецькі мечі. VI—V ст. до н. е. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Цікаво знати

Як розповідає Геродот, перш ніж напасти на нові землі або міста, перси висували вимогу «землі і води», що означало наказ підкоритися перській владі.

Перський воїн.

Грецький воїн — гоплiт.

Для персів ці події стали приводом для розширення меж своїх володінь, а також можливістю покарати Афіни за підтримку повстанців. Щоб прокласти для своїх військ сухопутний шлях, у 492—490 рр. до н. е. перси завоювали північні області Греції — Фракію та Македонію, зруйнувавши Еретрію.

? Що стало приводом до війн?

3. Марафонська битва

У 491 р. до н. е. перський шахиншах Дарій I запропонував грецьким полісам підкоритися. Деякі з них визнали владу персів, але Афіни та Спарта відмовилися і вбили посланців.

У 490 р. до н. е. у вузькій долині поблизу міста Марафон висадилося перське військо. Щоб завадити персам пересуватися далі, грецькі воїни — гоплiти Афін (10 тис.) і Платеїв (1 тис.) під командуванням Мільтіада розташувалися на пагорбі біля виходу з долини. Через вузький прохід перси не могли скористатися перевагою в кавалерії та загальній кількості війська. Відступ персів перетворився на втечу.

4. Основний етап війн

Після поразки під Марафоном перси не відмовилися від ідеї підкорити Грецію. Новий похід, що розпочався в 481 р. до н. е., очолив син Дарія I — Ксеркс. Представники 30 грецьких полісів на спільній раді вирішили чинити опір Персії.

Навесні 480 р. до н. е. військо Ксеркса переправилося через протоку Геллеспонт (зараз Дарданелли) та рушило на південь — до Афін і Спарти. Їхній шлях пролягав через **Фермопільський прохід**, що вів між горами та морським узбережжям. Біля нього стояв напоготові невеликий загін воїнів під керівництвом спартанського царя Леоніда.

Готуючись до оборони, греки направили сюди потоки води із найближчих джерел, щоб перетворити землю на болото. Протягом трьох днів греки стримували багатотисячне військо персів, завдаючи значних втрат. Перси подолали опір греків лише через зрадника в грецькому війську, який показав таємні стежки в грецький табір.

? За допомогою методу «Мозковий штурм» поясніть, чому греки обрали саме Фермопільський прохід, щоб зустріти війська персів.

Одночасно з обороною Фермопільського проходу тривала морська битва на **мисі Артемісій**. Перський флот кількісно переважав, але під натиском греків був змушений відступити до Афін.

Перси майже оточили грецький флот біля острова Саламін поблизу Афін. Однак греки добре знали цю місцевість та мали легші й швидші кораблі. Завдяки цьому вони змогли розгромити перський флот. Греки втратили 40 кораблів, а перси — 200. **Саламінська битва**, що відбулася у вересні 480 р. до н. е., стала переломним моментом у персько-грецьких війнах.

Ксеркс наказав основним силам персів відступати. Він залишив у Греції невеликий загін. Тут військо перезимувало, грабуючи поселення, а влітку 479 р. до н. е. **під Платеями** було розгромлене силами Афін та Спарти.

? Яке значення мала битва під Платеями в персько-грецьких війнах?

5. Завершальний етап війн. Каліїв мир

Після перемог греки настільки повірили у свої сили, що розпочали воєнні походи до Малої Азії, Єгипту, на острів Кіпр, тобто на перські володіння.

Упродовж 30 років греки боролися за контроль над Східним Середземномор'ям. Це

Цікаво знати

Звістку про перемогу Греції в Марафонській битві приніс воїн на ім'я Фідіппід. Повідомивши цю новину, він упав і помер (імовірно, від виснаження). На його честь на Олімпійських іграх почали проводити змагання з бігу на марафонську дистанцію — 42 км (стільки становила відстань від Марафона до Афін, яку подолав воїн).

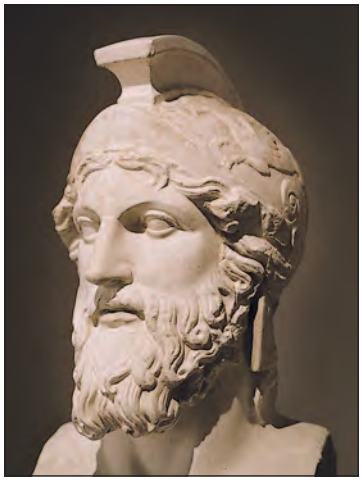

Погруддя афінського воєначальника Мільтіада. Римська копія грецького оригіналу. Національна галерея Словенії.

Цікаво знати

За переказом, напередодні Фермопільської битви Ксеркс відправив до греків посланців із вимогою скласти зброю. Спартанський цар Леонід заявив: «Прийди і візьми». На це посланець відповів: «Наші стріли та дротики закриють вам сонце». У відповідь Леонід сказав: «Тоді будемо битися в затінку».

Цікаво знати

Умови Калієвого миру:

- грецькі міста Малої Азії мали жити за власними законами, а сатрапам було заборонено наближатися до них на визначену відстань;
- Персія відмовлялася від островів і малоазійського узбережжя Егейського моря, але зберігала за собою острів Кіпр;
- перським кораблям було заборонено плавати в грецьких водах;
- Афіни заприсяглися не здійснювати воєнні походи в перські володіння.

? Спираючись на умови Калієвого миру, вкажіть, яка сторона перемогла у війнах.

Сутичка між перським (ліворуч) та грецьким (праворуч) воїнами. Зображення на дні чаші. Національний археологічний музей Афін (Греція).

? Поміркуйте, як давні греки вшановували героїв персько-грецьких війн. Висловіть припущення, про що це може свідчити.

їм вдалося завдяки воєнному таланту воєначальника Арістіда, який до того командував афінським військом у битві під Платеями.

Персько-грецькі війни завершилися підписанням **Калієвого миру**.

У результаті персько-грецьких війн населення Греції згуртувалося, захищаючи батьківщину. Крім того, значно зросла могутність Афін і Спарти. Афіни зібрали навколо себе союзників, створивши Перший Афінський морський союз. Спарта, своєю чергою, теж намагалася поширити вплив на сусідні землі. Так незабаром розпочалася епоха суперництва Афін та Спарти за домінування в Елладі.

? Чим закінчилися персько-грецькі війни?

Запитання та завдання

1. Які події загострили відносини між Персією та Афінами? За допомогою методу «Оберіть позицію» визначте, чи можна було уникнути війн між ними.
2. Дайте визначення понять «фаланга», «гоплiт», «марафонська дистанція».
3. **Робота в малих групах.** За додатковими джерелами підготуйте презентацію про героїв персько-грецьких війн Мільтіада, Леоніда і Арістіда. Поясніть, чому вони здобули славу.
4. Складіть порівняльну схему особливостей грецького та перського військ.
5. За допомогою методу «Акваріум» обговоріть, чому грекам вдалося перемогти набагато численніше перське військо.
6. **Колективне обговорення.** Як війни з персами вплинули на подальший розвиток Греції?
7. **Вправа «Мікрофон».** Висловіть думку щодо того, яку роль почуття патріотизму відіграло в персько-грецьких війнах.

§ 41. Афінська демократія

rnk.com.ua/104236

1. Афіни

У ході персько-грецьких війн один із грецьких полісів — Афіни — зумів стати могутнішим, ніж був до цього. У середині V ст. до н. е. поліс увійшов у період свого «золотого віку».

Розквіт Афін пов'язують із їхнім особливим політичним устроєм — **демократією,** тобто «владою народу». Проте Афіни не завжди були демократичними. У найдавніші часи тут правили монархи, навколо яких збиралася рада із представників найшляхетніших родин міста — ареопаг. Одним із найвідоміших монархів був напівлегендарний Тесей, який, за переказами, убив чудовисько з тілом людини й головою бика — Мінотавра.

2. Реформи Солона

Афінський політик Солон у 594—593 рр. до н. е. провів низку важливих реформ. По-перше, він домігся звільнення людей із боргового рабства — скасував борги, заставою для яких була земля або особа самого боржника, і заборонив надалі робити такі позики. Ці зміни полегшили життя афінського населення.

Також Солон поділив усіх громадян Афін на чотири групи залежно від доходів. Кожен громадянин міг брати участь в управлінні державою. Проте що більший дохід мав громадянин, то вищу посаду міг обійняти.

Реформи Солона, як стверджують історики, розпочали шлях Афін до демократичного устрою, а самого Солона називають «засновником Афінської демократії».

? Які недоліки мали реформи Солона?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Складіть «асоціативний кущ» до поняття «демократія».

Селяни знищують боргові камені на своїх полях після реформи Солона. Сучасний малюнок.

● ● Джерела повідомляють ● ●

Римський історик Плутарх про реформи Солона

Цим заходом (проведеними перетвореннями — *Авт.*) Солон не догодив жодній зі сторін, адже багаті були невдоволені втратою своїх цінностей, а бідні — тим, що земля не була розділена заново, як вони сподівались, і тим, що Солон не встановив абсолютну рівність, як це зробив Лікург.

? Яким було ставлення різних верств афінського суспільства до реформ Солона? Чому?

Словник

Тиран — тут: одноосібний правитель, який незаконно захопив владу. Згодом так почали називати всіх правителів, які здійснюють владу, порушуючи закони, придушують права громадян та використовують насильство для утримання влади.
Тиранія — форма правління, що визначається жорстоким і несправедливим використанням влади однією особою або групою осіб.
Аристократія — тут: привілейована верства населення, знать у Давній Греції.

Цікаво знати

Пісістрат підтримував селян та дрібних ремісників, наприклад, давав гроші в борг на покупку знарядь праці. Афіни почали багатіти завдяки торгівлі оливковою олією та ремісничими виробами. За наказом Пісістрата в Афінах було збудовано кілька храмів. Люди, які працювали на будівництвах, отримували платню від міської влади. Завдяки цим крокам Пісістрат став популярним серед народу.

Храм Зевса в Афінах, збудований за часів правління Пісістрата. Сучасний вигляд.

3. Тиранія Пісістрата

У 560—527 рр. до н. е. в Афінах правив Пісістрат. Його називали **тираном**, тому що він незаконно захопив владу та одноосібно правив містом. Період його правління та інших подібних одноосібних правителів називають **тиранією**. Одні тирани правили, турбуючись лише про власні інтереси, застосовуючи насильство, інші намагалися здобути любов народу всілякими обіцянками й підкупами. Поява тиранії була пов'язана з гострою боротьбою за владу між родовою **аристократією** і демосом (народом).

Пісістрат не скасовував законів Солона, але до управління містом допускав лише своїх прихильників. У той самий час він проголосив рівність громадян перед законом незалежно від походження або розміру доходу.

Пісістрат сприяв розвитку культури, запровадивши нові релігійні свята та фестивалі, а також уперше наказав записати тексти «Іліади» та «Одіссеї» Гомера, які до того передавалися усно.

? Висловіть припущення, чому Пісістрат наказав записати твори Гомера. Що б сталося, якби цього не було зроблено?

4. Реформи Клісфена

У 508—507 рр. до н. е. афінський політик Клісфен, щоб остаточно залагодити конфлікт між аристократією і демосом та усунути загрозу появи тиранів, провів докорінні перетворення, які зменшили вплив аристократії на політику. Відповідно до реформ Клісфена всі громадяни були записані до різних громад із самоуправлінням — дем. Членство в демі було спадковим. Тепер громадяни, які належали до одного роду, опинилися в різних демах.

Деми об'єднувалися в десять філ. Від кожної філи обирали представників для управ-

ління містом. Для того щоб не допустити повернення тиранії, Клісфен запровадив процедуру **остракізму**. На глиняних черепках — остраконах — люди писали ім'я громадянина, який, на їхню думку, мав забагато впливу в місті. Якщо набиралася певна кількість голосів проти однієї особи, її на десять років виганяли з Афін.

? Із якою метою в Афінах було запроваджено процедуру остракізму? Висловіть припущення, до яких наслідків це могло призвести.

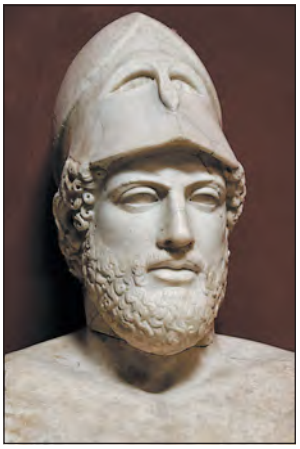

Мармурове погруддя Перікла. Римська копія грецького оригіналу. Британський музей у Лондоні. За переказами, Перікл мав видовжену форму голови, із чого глузували його суперники. Тому скульптори, щоб приховати це, зображали його в шоломі.

5. Афінська демократія за Перікла

Формування демократії в Афінах завершив **Перікл**. Саме час його перебування при владі (444—429 рр. до н. е.) називають «золотим віком» Афін.

Перікл здійснив важливі перетворення:

- ввів оплату праці для державних посадовців і за військову службу;
- організував видачу коштів найбіднішим афінянам для відвідування театру;
- змінив визначення громадянина: тепер ним вважався лише вільний дорослий чоловік, чий батько був громадянином, а мати — жителькою Афін.

Як ви вже знаєте, після завершення персько-грецьких війн Афіни утворили союз. Це об'єднання держав мало спільну скарб-

? Розгляньте схему органів влади в Афінах. Хто є джерелом влади за такого управління?

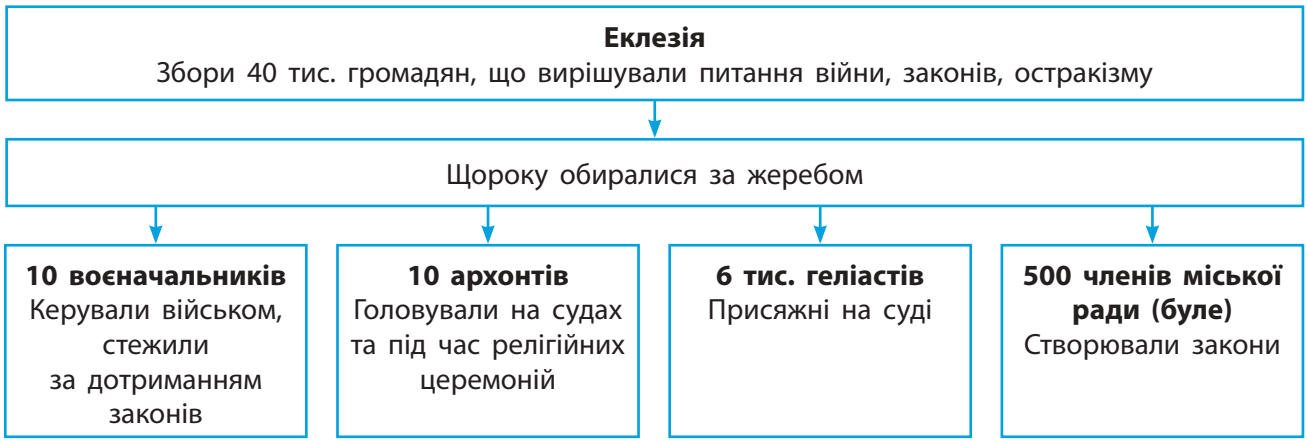

Органи влади в Афінській державі.

Остракон з іменем Перікла.
Близько 443 р. до н. е.

Частина храму Ерехтейон, відновлена за допомогою комп'ютерної графіки. Жіночі фігури, які підтримують стелю, називають каріатидами.

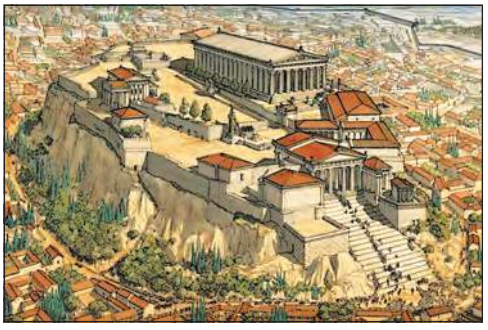

Афінський акрополь.
Сучасна художня реконструкція.

Цікаво знати

Перікл був онуком Пісістрата й належав до знатного і багатого афінського роду. Його знали як талановиту та освічену людину. Перікл був скромним та ощадливим, усе своє життя присвятив державній справі. Після нього не знайшлося достатньо мудрого правителя, який зумів би повернути Афінам їхню колишню могутність.

ницю, яку контролювали Афіни. Ці кошти Перікл використав для розбудови міста. За його розпорядженням було повністю перебудовано акрополь, який зазнав руйнувань через вторгнення персів. Тут було зведено Парфенон — храм богині Афіни, Пропілеї — головні ворота, які вели на акрополь, храм Безкрилої Ніки (Перемоги), храм Ерехтейон. Щоб захистити місто в разі війни, були зведені «Довгі мури», які з'єднали Афіни з портом Пірей. Так морем, де афіняни мали перевагу, вони могли отримувати все необхідне, навіть перебуваючи в облозі.

Запитання та завдання

1. Які форми правління змінилися в Афінах від часу заснування міста до V ст. до н. е.?
2. Висловіть припущення, чому Солона називають «засновником Афінської демократії».
3. За допомогою методу «Оберіть позицію» визначте, як правління Пісістрата вплинуло на розвиток Афін.
4. За допомогою методу «Мозковий штурм» висловіть припущення, чому Клісфен прагнув, щоб представники аристократичних родів опинилися в різних демах.
5. **Обговоріть у парах**, чому час перебування Перікла при владі називають «золотим віком» Афін.
6. За допомогою методу «Кластери» складіть схему «"Золотий вік" Афін».
7. **Пошукове завдання.** Кого за часів Перікла вважали громадянином? Кого називають громадянином у сучасній Україні? Порівняйте та зробіть висновки.

§ 42. Релігія та культура

rnk.com.ua/104237

1. Боги та герої

Давні греки вірили в цілий **пантеон** богів. Вважалося, що боги мешкали на найвищій горі Греції — Олімпі, але часто спускалися на землю до людей, набуваючи різних подоб. Боги й люди могли мати спільних дітей. Так народжувалися **герої**. Популярними були Геракл, Тесей, Ахілл.

І боги, і герої зовні виглядали досконалими, проте мали різні вади й керувалися різними почуттями, як звичайні люди.

Для богів і героїв давні греки робили жертвоприношення: запалювали вогні та ароматичні суміші, виливали на вівтар молоко, мед або оливкову олію. У жертву могли приносити й тварин. Піднесення жертв супроводжували важливі події в житті людини — народження, шлюб, смерть, а також оголошення війни та укладання миру.

За формою нутрощів жертовних тварин жерці намагалися передбачити майбутнє. Велике значення греки надавали словам Дельфійського оракула — жриці храму Аполлона в місті Дельфи. Вважалося, що сьомого дня кожного місяця її вустами говорив бог Аполлон. Також греки вірили в магію та віщі сни, різних надприродних істот (сатирів, німф, гарпій, кентаврів тощо).

На честь деяких богів у Давній Греції проводили особливі заходи — **містерії**. Вони поєднували в собі театральну виставу та релігійний обряд. Брати участь у містеріях було дуже почесно. Долучитися до них дозволяли жінкам і рабам. Розповідати про те, що відбувалося під час містерій, суворо заборонялося.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Які давньогрецькі міфи вам відомі?
2. Про релігію та міфологію яких народів ви дізналися цього року? Чи були вони пов'язані з реальним життям людей? Які висновки з цього можна зробити?

Словник

Пантеон — група богів, що належать до однієї релігії.

Цікаво знати

Згідно з давньогрецькою міфологією, із Хаосу постали богиня Землі Гея та бог Неба Уран. Вони породили титанів. Один із них — Крон — захопив владу свого батька. Крон боявся, що його діти вчинять із ним так само, тому поїдав їх, щойно вони народжувалися. Його дружина Рея змогла врятувати лише наймолодшого сина Зевса. Ставши дорослим, Зевс усунув батька від влади й почав правити на горі Олімп.

Руїни храму Аполлона, де перебував Дельфійський оракул.

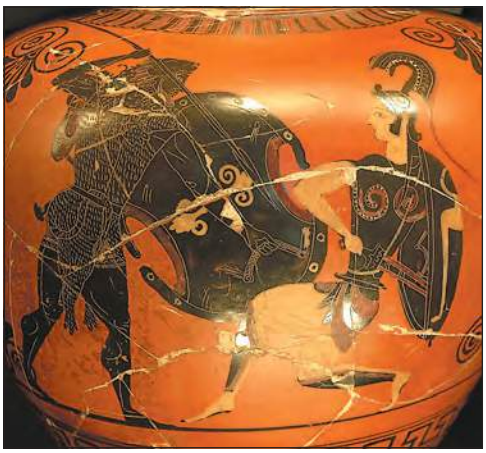

Розпис чорнофігурної вази, де зображено битву Геракла та амазонок. Лувр у Парижі (Франція).

ДАВНЬОГРЕЦЬКІ БОГИ

Боги	Характеристики
Зевс	Головний бог, творець грому та блискавок
Посейдон	Брат Зевса, бог морів і підводного царства
Аїд	Брат Зевса, бог підземного царства (потойбічного світу)
Гера	Дружина Зевса, покровителька шлюбу та сім'ї
Афіна	Дочка Зевса, богиня мудрості, покровителька ремесел
Арес	Син Зевса, бог війни
Гефест	Син Зевса, бог вогню та покровитель ковальства
Гермес	Син Зевса, вісник богів і покровитель мандрівників
Афродіта	Богиня краси й кохання
Аполлон	Син Зевса, покровитель музики, віщування та лікування
Артеміда	Дочка Зевса, богиня полювання
Деметра	Богиня родючості
Діоніс	Син Зевса, бог виноробства
Гестія	Богиня домашнього й жертовного вогнища

? 1) Поміркуйте, яка характерна риса була притаманна всім давньогрецьким богам.
2) Висловіть припущення, чому давні греки довіряли оракулу.

Розмальоване дно чаші для вина, де зображено Діоніса в човні. Державне античне зібрання в Мюнхені (Німеччина).

2. Олімпійські ігри

На честь головного бога Зевса кожні чотири роки влаштовували спортивні змагання — **Олімпійські ігри**. Найдавніші Олімпійські ігри датовано 776 р. до н. е. Свою назву вони отримали завдяки місту Олімпія, поблизу якого відбувалися. За легендою, їх започаткував герой Геракл.

Переможці Олімпійських ігор отримували вінок із гілок оливкового дерева та пальмову гілку. У деяких полісах вони мали особливі привілеї, наприклад найкращі місця в театрі або звільнення від деяких обов'язків.

Жінкам було заборонено брати участь у спортивних змаганнях на Олімпійських іграх, а також спостерігати за ними.

? **Дискусія.** Обговоріть, чи можна вважати Олімпійські ігри релігійним святом.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах**. Якими давні греки уявляли богів?
2. Кого давні греки називали героями? За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію про одного з них (на вибір).
3. Які обряди давні греки проводили на честь богів і героїв?
4. Яку роль Олімпійські ігри відігравали в житті давніх греків?
5. Уявіть, що ви — учасник або глядач Олімпійських ігор. Опишіть свою участь у змаганнях або враження від спостереження за ними. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.
6. Установіть відповідність між зображеннями змагань на Олімпійських іграх і їхніми назвами.

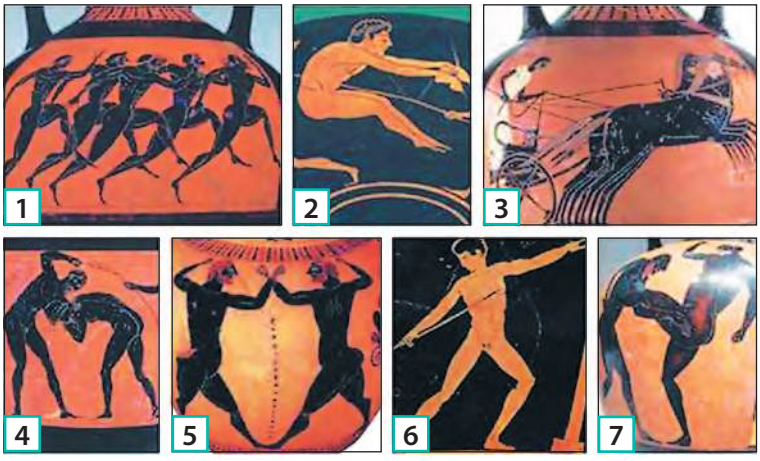

А біг
Б боротьба
В кулачні бої
Г вільна боротьба
Д п'ятиборство
Е перегони на колісницях

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Олімпійські ігри тривали п'ять днів. На цей термін у Греції припинялися всі війни — встановлювалося так зване «олімпійське перемир'я». Це було настільки важливою подією в житті давніх греків, що вони вели літочислення за Олімпійськими іграми: указували порядковий номер і рік їх проведення.

● ● ● ● Цікаво знати ● ● ● ●

Розклад Олімпійських ігор

1 день Церемонія відкриття, жертви богам, судді присягаються чесно оцінювати змагання. Із V ст. до н. е. ввечері відбувалося змагання поетів
2 день Змагання з бігу
3 день Єдиноборства
4 день Перегони на колісницях і п'ятиборство (метання диска, стрибки в довжину, метання списа, біг на коротку дистанцію та боротьба)
5 день Нагородження переможців, церемонія завершення Олімпійських ігор

? **Пошукове завдання**. Порівняйте розклади давньогрецьких і сучасних Олімпійських ігор. Що спільного, а що відмінного ви помітили?

§ 43. Мистецтво Давньої Греції

rnk.com.ua/104238

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Кого називають філософами?

Цікаво знати

Найвидатнішим поетом Давньої Греції був Гомер, якого вважають автором поем «Іліада» та «Одіссея». У цих творах змальовано героїчне минуле грецького народу.

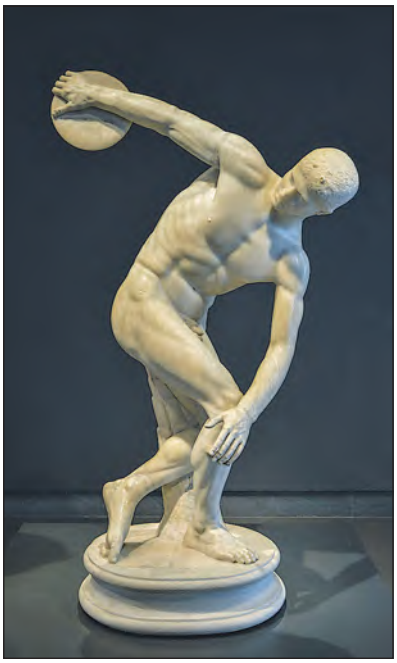

Дискобол. Скульптор Мирон. Класичний період (копія). Дискобол вважається першою грецькою скульптурою, що зображала людину в русі.

1. Філософія та наукові знання

У грецькому суспільстві славу та повагу мали **філософи** — мудрі й зазвичай добре освічені люди, які розмірковували над тим, як улаштований світ. Вони намагалися з'ясувати природу людини, суть її відносин із державою та зрозуміти, який устрій буде найкращим. Слово «філософія» в перекладі з давньогрецької мови означає «любов до мудрості». Першим філософом вважають **Фалеса Мілетського**. До видатних давньогрецьких філософів також належать **Піфагор**, **Сократ**, **Платон** та **Арістотель**.

«Батько історії» **Геродот** із Галікарнаса жив у V ст. до н. е. Він побував у Єгипті, Палестині, Месопотамії, Криму, на північному узбережжі Африки, більшості островів Середземного моря. Геродот розпитував місцеве населення про його звичаї, спосіб життя, минуле. На основі розмов і власних спостережень він написав дев'ять книг «Історії», які є цінним історичним джерелом.

Одним із найвідоміших ораторів був **Демосфен** (IV ст. до н. е.). Від природи він не мав виразної мови, тому невпинно тренувався. Наприклад, Демосфен навчався чітко й гучно говорити, набираючи камінці до рота; промовляв тексти на бігу тощо.

Засновником медицини був **Гіппократ**. На його думку, медицина мала сприяти збереженню здоров'я та продовженню життя. Гіппократ намагався встановити причини хвороби, щоб вилікувати її. Він сформулював основний принцип лікаря — «не нашкодь».

? 1) Кого називають «батьком історії»?
2) Як наполеглива праця змінила Демосфена?

2. Архітектура та мистецтво

Давні греки вважали, що краса — це гармонійне поєднання частин цілого, із дотриманням певних пропорцій.

В архітектурі втіленням цих правил стала система **ордерів**. Відмінності між ними можна простежити в пропорціях основного елемента давньогрецької архітектури — колони. Залежно від пропорцій різних частин колон вирізняють доричний, іонічний та коринфський ордери.

У давньогрецькому мистецтві особливе місце належало скульптурі. Скульптури виготовляли з різних матеріалів (каменю-піщанику, мармуру, дерева або бронзи) і прикрашали ними громадські будівлі й храми. Одним із найвидатніших грецьких скульпторів та архітекторів був **Фідій**. Деякі давньогрецькі храми та скульптури збереглися до нашого часу.

У гончарстві Давньої Греції виділяють два стилі — чорнофігурний і червонофігурний. У чорнофігурному стилі на глиняних боках посуду чорною фарбою наносили малюнок. Пізніше, у V ст. до н. е., виник червонофігурний стиль. У цьому випадку фон зафарбовували в чорний колір, а там, де мав бути малюнок, залишали червоний колір глини.

? Який стиль гончарства виник раніше — чорнофігурний чи червонофігурний?

1) Доричний; 2) іонічний; 3) коринфський ордери.

? Укажіть відмінності між колонами різних ордерів. За необхідності зверніться до додаткових джерел.

3. Давньогрецький театр

У Давній Греції значної популярності набув театр. Він розвинувся з коротких сценок-вистав, які влаштовували під час святкувань на честь бога виноробства Діоніса.

У театральній виставі брали участь від одного до трьох акторів, а також хор із 15 осіб. Акторами були лише чоловіки. Вони виконували всі ролі, у тому числі жіночі. Для того щоб було зрозуміло, кого саме зображують ак-

Статуя архаїчного періоду (праворуч) і реконструкція її початкового вигляду (ліворуч). Музей Афінського акрополя. Вчені вважають, що більшість давньогрецьких громадських споруд і статуй були яскраво розфарбовані.

Коринфська чаша для вина архаїчного періоду. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Дно червонофігурної чаші для вина із зображенням Геракла та Афіни. Державне античне зібрання в Мюнхені (Німеччина).

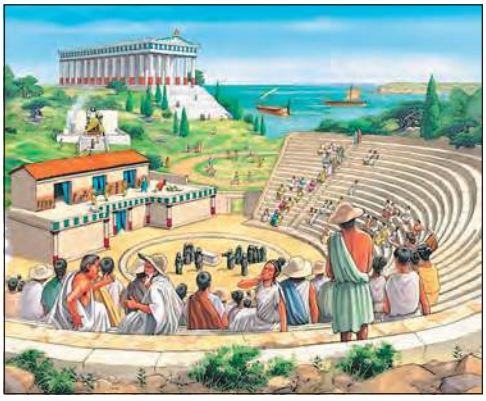

Давньогрецький театр. Сучасна художня реконструкція.

тори, вони надягали великі яскраві маски. Хор пояснював глядачам, що відбувається на сцені.

Переважна кількість вистав були трагедіями. Вони розповідали про героїв, богів або ж описували реальні історичні події. Трагедії не мали щасливої розв'язки, а головний герой часто помирав у кінці історії. Найвідомішими авторами трагедій були **Есхіл** та **Евріпід**, які жили в VI—V ст. до н. е.

Пізніше з'явився більш «легкий» і менш вишуканий жанр театральних вистав — комедія. У комедіях висміювали нечесних політичних діячів, а також людські вади: глупоту, жадібність, марнославство тощо. Одним із найвідоміших авторів комедій був **Арістофан**, який жив у V ст. до н. е.

? Як виник давньогрецький театр?

Запитання та завдання

1. Які питання намагалися розв'язати давньогрецькі філософи?
2. Що називають архітектурними ордерами? Скільки існує видів давньогрецьких ордерів і які вони мають особливості?
3. **Пошукове завдання**. За додатковими джерелами підготуйте колаж на тему, пов'язану з мистецтвом Давньої Греції.
4. Як відбувалися давньогрецькі театральні вистави? **Обговоріть у парах** і порівняйте їх із сучасними театральними виставами.
5. Які два жанри вистав існували в давньогрецькому театрі?
6. У середині V ст. до н. е. афінський театр вміщував до 20 тис. глядачів, що становило майже десяту частину населення Еллади. Свідченням чого є цей факт?
7. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) «Батьком історії» називали Геродота.
   2) Видатним грецьким скульптором був Гомер.
   3) Ролі в давньогрецькому театрі грали і чоловіки, і жінки.

rnk.com.ua/104239
Практичне заняття

§ 44. Велика грецька колонізація. Античні держави на теренах України

rnk.com.ua/104240

1. Велика грецька колонізація

На території Греції було не так багато родючих земель. Кількість населення зростала, і селянам бракувало земельних наділів. Тому в **VIII—VI ст. до н. е.** на берегах Середземного й Чорного морів греки почали засновувати нові поселення. Процес їхнього розселення та заснування колоній отримав назву **Велика грецька колонізація.** Нові поселення самі вирішували внутрішні питання і мали всі складові типового поліса — агору, акрополь, порт, оборонні стіни, хору.

Деякі поліси-колонії могли організовувати власні колонії, наприклад засновані вихідцями з Коринфа Сиракузи на Сицилії.

? Чи існували суттєві відмінності між полісами континентальної Греції та полісами-колоніями?

2. Греки-колоністи та місцеве населення

Засновуючи поселення на нових землях, греки налагоджували відносини з місцевим населенням. Від них жителі перейняли гончарний круг, технологію виплавки заліза, писемність, традиції вирощування винограду та оливок.

На теренах України було чимало грецьких полісів, серед них Тіра, Ольвія та Херсонес. Сусідами греків, що оселилися в цих місцях, стали кіммерійці, а пізніше — скіфи. Вони торгували із греками зерном і рабами. На їхнє замовлення греки виготовляли витончені ювелірні вироби. Куплене у скі-

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Пригадайте, хто такі кіммерійці та скіфи. Як їхній спосіб життя був пов'язаний із природними умовами?

Давньогрецький глиняний посуд — амфори, що використовувалися для перевезення олії та вина. Музей підводної археології в Бодрумі (Туреччина).

Цікаво знати

Давні греки мали власні назви для морів і річок. Так, Чорне море вони називали Понт Евксинський, що перекладається як «гостинне море», Азовське море — озеро Меотида, Дніпро — Борисфен, а Дунай — Істр.

Причини

- Нестача орних земель
- Зростання кількості населення
- Загроза голоду, прагнення людей звільнитися від боргів
- Пошук нових ринків збуту ремісничих товарів, вина й оливкової олії в обмін на зерно

Велика грецька колонізація.

Цікаво знати

Сусідство із греками настільки вплинуло на кіммерійців та скіфів, що деякі з них залишили степи та заснували свої міста — Кіммерік і Неаполь Скіфський. Певний час (протягом III—II ст. до н. е.) скіфи навіть контролювали грецькі поліси в Криму.

Мармурове погруддя Мітрідата VI Євпатора. Лувр у Парижі (Франція).

Цікаво знати

Давні греки називали острів Зміїний у Чорному морі «островом Ахілла». За легендою, його з дна моря підняла богиня Фетіда, щоб увічнити пам'ять про свого сина — героя Ахілла.

фів і самостійно вирощене зерно колоністи продавали до Еллади.

? Із якими народами зустрілися грецькі колоністи на теренах України?

3. Античні держави на теренах України

На теренах України існували дві могутні античні держави — Боспорське та Понтійське царства.

Боспорське царство розташовувалося на Керченському й Таманському півостровах, у пониззі Кубані та Східного Приазов'я. Його столицею було місто Пантікапей — центр ремесла й торгівлі. Звідти до Еллади везли рибу, хутро й зерно, а купували вина, оливкову олію, предмети мистецтва. Вироби боспорських ремісників продавали до інших полісів-колоній або сусідніх земель. Розквіт Боспорського царства припав на IV—III ст. до н. е.

Понтійське царство виникло на території Малої Азії. У часи свого розквіту в I ст. воно контролювало Крим, Кубань і грецькі колонії на узбережжі Чорного моря. Наймогутнішим воно було за часів правління Мітрідата VI Євпатора (правив у 107—63 рр. до н. е.), але після його смерті потрапило в залежність від Римської імперії.

Запитання та завдання

1. Які причини змушували давніх греків залишати рідні землі й засновувати нові поселення?
2. Яку роль відігравала торгівля в житті грецьких колоній на теренах України?
3. Охарактеризуйте відносини давніх греків-колоністів із місцевим населенням.
4. За додатковими джерелами підготуйте добірку матеріалів для музейної експозиції «Грецькі поліси Північного Причорномор'я».
5. **Творче завдання.** Уявіть, що ви потрапили до Боспорського або Понтійського царства. Підготуйте повідомлення, у якому опишіть, що ви там побачили.

§ 45. Пелопоннеські війни. «Східний похід» Александра Македонського

rnk.com.ua/104241

1. Пелопоннеські війни

За підсумками перcько-грецьких війн Афіни та Спарта стали наймогутнішими поліcами Еллади. Навколо них згуртувалися інші поліси. Протистояння між Афінами та Спартою і їхніми союзниками вилилося в Пелопоннеські війни **431—404 рр. до н. е.** Вони закінчилися поразкою Афін, їхнім політичним та економічним занепадом.

Спарта нав'язала Афінам олігархічний устрій із владою «тридцяти тиранів». Їх так назвали тому, що владна верхівка у складі 30 осіб розпочала масові страти невдоволених. Через вісім місяців такого свавілля афіняни повстали та повалили цю владу. В Афіни повернулася демократія.

На цьому війни між полісами не припинилися. У 395—387 рр. до н. е. тривала війна між Спартою та союзом Афін, Фів і Коринфа. У цій війні активну роль відігравали перси, які скористалися ситуацією, щоб повернути контроль над частиною Малої Азії та Егейським морем, втрачений за умовами раніше укладеного миру. Тривалі війни за володарювання над Елладою виснажили греків.

? Які наслідки для Еллади мали описані війни?

2. Македонія. Філіп II

На північ від Еллади розташований гористий край, який називали Македонією. Тут виникла й розвивалась окрема держава, якою управляв монарх — **басилей**. Він мав майже необмежену владу.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

■ Пригадайте, що вам відомо про Перську імперію. Яким був її державний устрій? **Обговоріть у парах** і порівняйте його з тим, що існував, наприклад, в Афінах. Які висновки ви можете зробити?

Золота монета із зображенням бога Аполлона, викарбувана за правління македонського царя Філіпа II, який запровадив власну монету. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

? Про що свідчить зображення грецького бога на македонській монеті?

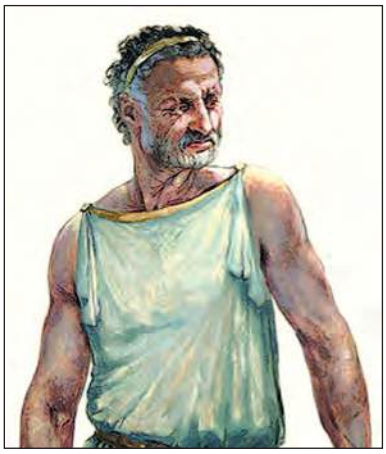

Філіп II. Сучасний малюнок.

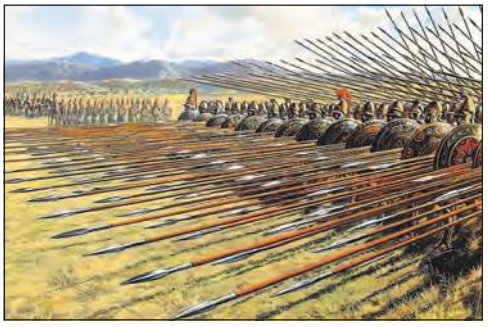

Македонська фаланга. Сучасний малюнок.

Срібний обруч Філіпа II, знайдений у його гробниці. Музей природної історії імені Філда в Чикаго (США).

Основними заняттями населення були скотарство й полювання, меншою мірою — землеробство. У горах добували мідь, залізо, золото та срібло, що забезпечувало Македонію постійними прибутками. Македоняни переймали від греків звичаї, мистецькі традиції тощо.

У 382—336 рр. до н. е. Македонією правив Філіп II. Греки вважали його таким самим елліном, як вони самі, і сподівалися, що македонський цар зможе об'єднати Елладу. Філіп II скористався цим, щоб здобути вплив у полісах. Завдяки підкупам і військовій силі йому вдалося підкорити багато полісів.

Філіп II удосконалив македонське військо. Було запроваджено так звану **македонську фалангу**: якщо у грецькій фаланзі було вісім рядів воїнів, то в македонській — 16. Македонські гопліти були озброєні сарисами — довгими списами (завдовжки кілька метрів). У війську з'явилися загони майстрів, які вміли виготовляти машини та знаряддя для штурму міст: тарани, катапульти, балісти, збірні мости.

Також македоняни, на відміну від греків, активно використовували на полі бою кінноту. Поки фаланга наступала з фронту, кіннота завдавала удару з флангів. Важкоозброєних кіннотників називали гетайрами.

? Чому греки вірили, що Філіп II зможе їх об'єднати?

3. Об'єднання Греції під владою Македонії

Елліни здебільшого не були налаштовані проти Македонії, але Коринф, Фіви та Афіни чинили опір. Вирішальна битва між греками й македонянами відбулася в 338 р. до н. е. поблизу міста Херонея. У ній греки зазнали поразки й були змушені коритися новій силі. Не бажаючи виглядати в очах греків як завойовник, Філіп II організував з'їзд

Джерела повідомляють

Римський історик Плутарх про Александра Македонського

Щоразу коли приходила звістка, що Філіп II завоював якесь місто або здобув славну перемогу, Александр ставав похмурим і казав друзям: «Так батько встигне все захопити, і мені не вдасться зробити нічого великого».

? Як наведений текст характеризує Александра?

представників грецьких полісів, на якому було прийнято такі рішення:

- встановлення загального миру в Елладі;
- заборона змінювати політичний устрій полісів;
- проголошення свободи торгівлі й мореплавства;
- оголошення війни Персії.

Тобто Філіп II домігся об'єднання греків спільною метою — перемогою над Персією, але під своєю зверхністю. Ці події завершили класичний період в історії Греції — час існування незалежних полісів.

Філіп II доклав чимало зусиль для підготовки великого воєнного походу проти Персії. Проте правителя було вбито, і влада перейшла до його сина Александра.

? Що стало наслідком битви поблизу Херонеї?

4. «Східний похід» Александра Македонського

Александр, ставши басилеєм у віці 20 років, здійснив намір батька. «Східний похід» Македонії проти Персії тривав протягом 334—324 рр. до н. е.

Александр у завоюваннях прагнув «досягти краю світу, берегів Великого зовнішнього моря» (давні греки вірили, що світ плоский, а в його центрі — суходіл, який омиває море). Проте цього не відбулося: у 323 р. до н. е. він помер від малярії.

? Скільки років провів Александр у війнах?

Александр Македонський. Римська копія погруддя, виготовленого давньогрецьким майстром. Нова гліптотека (художній музей) Карлсберга в Копенгагені (Данія).

Цікаво знати

Александр Македонський вважав, що підкорені ним народи краще сприйматимуть нового правителя, якщо він дотримуватиметься їхніх звичаїв. Тому, завойовуючи нові землі, Александр Македонський намагався не порушувати місцеві правила й традиції. Натомість він домагався, щоб його проголошували верховним правителем відповідно до місцевих правил. Наприклад, у Єгипті його проголосили фараоном. Завоювавши Персію, Александр почав одягатися як перський шахиншах та одружився із двома персіянками. Натомість на території Індії він зустрів значний опір місцевого населення, що й змусило його припинити похід.

? Охарактеризуйте політику Александра Македонського щодо завойованих земель. За допомогою методу «Прес» поясніть, чи вважаєте ви її доцільною.

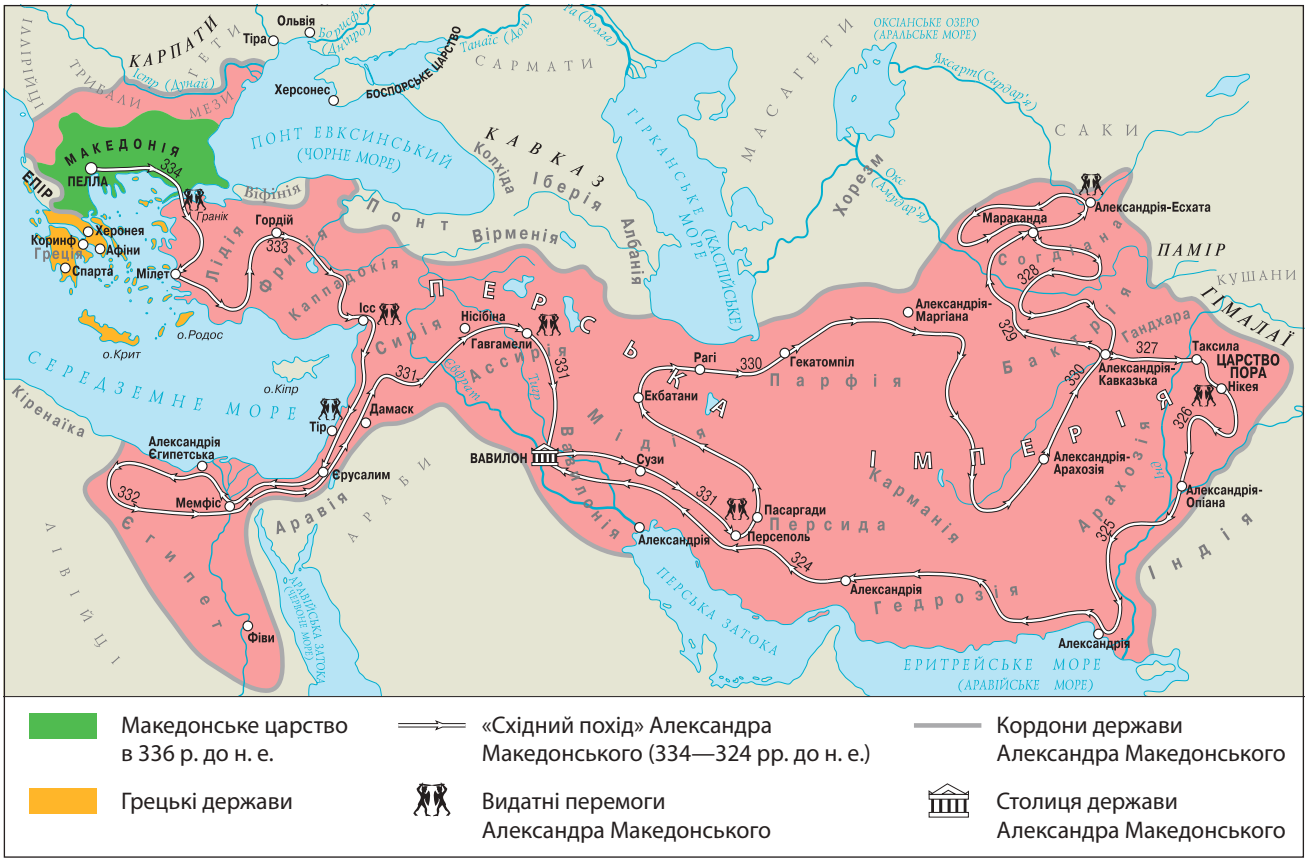

Держава Александра Македонського.

? 1) Укажіть, які землі завоював Александр Македонський.
2) Назвіть найсхіднішу територію, якої дісталися його війська.

Битва поблизу міста Іс. Ліворуч на коні — Александр Македонський, праворуч на колісниці — Дарій III. Римська мозаїка, знайдена під час розкопок міста Помпеї. Неаполь-ський археологічний музей (Італія).

Запитання та завдання

1. Що стало причиною Пелопоннеських війн? За допомогою методу «Оберіть позицію» поміркуйте, чи можна було їх уникнути.
2. Якими були наслідки Пелопоннеських війн для Еллади?
3. Що поєднувало Давню Македонію та Елладу?
4. Як Філіпу II вдалося об'єднати греків і македонян? Висловіть припущення, із якою метою він це зробив.
5. Охарактеризуйте македонське військо після реформ Філіпа II.
6. **Пошукове завдання**. Складіть історичний портрет Александра Македонського. Які його риси викликають у вас захоплення?
7. **Вправа «Мікрофон»**. Висловіть думку щодо того, чому Александр Македонський прагнув завоювати весь світ.
8. Складіть «асоціативний кущ» до постаті Александра Македонського.

§ 46. Еллінізм

rnk.com.ua/104242

1. Елліністичні держави

У результаті завоювань Александра Македонського постала величезна імперія, проте в ній не було єдності. Час від часу в різних регіонах спалахували повстання. Александр помер, не залишивши прямого спадкоємця. Спочатку було вирішено, що кожен воєначальник — **діадох** — отримує в управління свій регіон імперії. Проте невдовзі між діадохами розпочалися війни.

Зрештою на території імперії виникли нові держави. Ними правили монархи — нащадки діадохів. Ці держави називають **елліністичними**. Серед них наймогутнішими були царство Селевкідів (Сирія), Пергам, держава Птолемеїв (Єгипет), Греко-Бактрійська держава, Індо-грецьке царство, Македонія, Епір, Понт. Вони продовжували воювати між собою, а також були змушені відбивати напади сусідів.

? Кого називали діадохами?

2. Елліністична культура

У результаті завоювань Александра Македонського греки почали взаємодіяти з народами, що населяли Малу Азію, Близький Схід, Північну Африку. З'явилися нові й розширилися старі торговельні шляхи. Правителі елліністичних держав запрошували до себе видатних вчених і митців. У такий спосіб відбувався обмін ідеями, знаннями та традиціями.

Перські правителі накопичили величезну кількість золота, яке ніяк не використовували. Греки, отримавши до нього доступ, почали карбувати монети. Обіг монет сприяв

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Що, на вашу думку, відбувається, коли носії різних культур живуть поряд?

Словник

Еллінізм — період в античній історії, що тривав від смерті Александра Македонського в 323 р. до н. е. до падіння держави Птолемеїв у 31 р.

Цікаво знати

В елліністичному світі було створено перелік пам'яток, відомий як сім чудес світу:

- Піраміди в Гізі (передусім піраміда Хеопса);
- Вавилонські сади Семіраміди;
- Храм Артеміди в Ефесі;
- Статуя Зевса в Олімпії;
- Мавзолей у Галікарнасі;
- Колос Родоський;
- Фароський маяк в Александрії.

До наших днів збереглися лише єгипетські піраміди.

Фігурка грецького солдата III ст. до н. е., знайдена в Сіньцзяні (сучасний Китай).

? Про що може свідчити ця знахідка?

Статуя Ніки Самофракійської з острова Родос є одним із символів еллінізму, а також однією з небагатьох вцілілих елліністичних скульптур. Лувр у Парижі (Франція).

«Фаюмські портрети» — поховальні портрети, які виготовляли в елліністичному Єгипті. Лувр у Парижі (Франція).

Цікаво знати

Найбільша бібліотека давнини — Александрійська — містила близько 700 тис. книг. Велика бібліотека також існувала в Пергамі. Птолемеї боялися, що Пергамська бібліотека може перевершити їхню. Тому за межі Єгипту було заборонено вивозити основний матеріал для письма — папірус. Тоді в Пергамі винайшли новий матеріал для письма, який виготовляли з телячої шкіри, — пергамент.

розвитку торгівлі, збагаченню ремісників і купців, а також культурному обміну. Розгорнулася торгівля з далекими країнами, наприклад із Китаєм, звідки привозили шовк і ремісничі вироби.

Так формувалася елліністична культура, заснована на поєднанні культур Греції та країн Азії. Греки перейняли поширену на Сході любов до розкоші, а також різноманітні магічні вчення, пов'язані з астрологією, передбаченням долі тощо. Деякі греки почали поклонятися східним богам і богиням — Ісіді, Кібелі, Серапісу. Також змінилися уявлення про владу: монархів почали сприймати як земні втілення богів. На Сході набули поширення грецька філософія та література, одяг, традиції виноробства.

Цікаво знати

Зараз у європейських музеях зберігаються тисячі пам'яток елліністичної доби — від монет до Пергамського вівтаря. Вони потрапили сюди переважно в XIX ст. Європейці помітили, що місцеве населення розграбовує пам'ятки або використовує руїни давніх міст як джерело будівельного каміння. Релігійні фанатики намагалися знищити надбання чужих їм культур та не полишають ці спроби і в наші дні. Тому, з одного боку, жителям таких країн, як Єгипет, Туреччина, Сирія, Ліван, Іран та Ірак для того, щоб ознайомитися із пам'ятками власного минулого, доводиться їхати до Європи або США. А з іншого — туристам зручніше відвідати одне місце, де зібрано багато різних пам'яток.

? **Дискусія.** Чи варто повертати ці пам'ятки на батьківщину? Обговоріть усі «за» і «проти». Під час підготовки до дискусії скористайтеся додатковими джерелами.

На основі грецької мови сформувалася мова загального спілкування — **койне**. У столицях елліністичних держав будували грецькі храми, театри, гімнасії та палестри (місця для занять спортом), облаштовували агори.

Елліністичні правителі витрачали великі кошти на будівництво храмів, гробниць, палаців, громадських споруд, розбудову міст. Елліністичне мистецтво було розкішним і витонченим. Тогочасні ювеліри, скульптори, архітектори та інші митці створювали досконалі вироби.

Елліністична доба представлена іменами багатьох вчених: це винахідник Герон Александрійський, математики Архімед із Сіракуз, Гіпатія та Евклід, Арістарх Самоський, який розробив геліоцентричну модель світу, основоположник ботаніки Феофраст, географ Страбон, історик Полібій. У цей період виникли нові філософські школи.

? Що таке койне? Чому, на вашу думку, вона утворилася?

Золоті сережки, виготовлені в II ст. до н. е. Музей мистецтва Метрополітен у Нью-Йорку (США).

Найбільша в елліністичному світі 5-сантиметрова золота монета правителя Греко-Бактрійської держави Евкратіда I.

Зображення парового двигуна, який винайшов Герон.

Запитання та завдання

1. Як виникли елліністичні держави? Назвіть наймогутніші з них.
2. Які зміни відбулися в розвитку ремесла, торгівлі та міст в елліністичну добу?
3. Закінчіть речення: «Культура, що виникла завдяки поєднанню культур Греції та Азії, має назву …».
4. За допомогою методу «Кластери» опрацюйте поняття «еллінізм».
5. **Проєктне завдання.** У складі малих груп оберіть тему та підготуйте презентацію (на вибір): 1) про одну з елліністичних держав; 2) про пам'ятку або історичну постать елліністичної доби.
6. Заповніть таблицю.

Що греки принесли на Схід	Що греки запозичили зі Сходу

rnk.com.ua/104243

§ 47. Природні умови Апеннінського півострова. Заснування Рима

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Що вам відомо про місто Рим? Де воно розташоване?
2. За однією з версій, назва Італія означає «країна телят». Як це характеризує спосіб життя та заняття давнього населення краю?

1. Природні умови Апеннінського півострова

На карті Європи легко впізнати Апеннінський півострів, який за обрисами нагадує чобіт. Із півдня, сходу та заходу його омивають води Середземного моря. Проте місцеві жителі ніколи не захоплювалися мореплавством, оскільки зручні бухти для кораблів були лише на півдні.

На півночі здіймаються вкриті снігом високі Альпійські гори. Нижче розташована широка заболочена долина, якою протікає велика річка По. А по всій довжині півострова простягаються Апеннінські гори.

Літо в цих краях спекотне, а зима зазвичай безсніжна. Люди, які тут селилися в давнину, займалися землеробством. У долинах річок вони вирощували просо, ячмінь і пшеницю, а також виноград та оливки. На пагорбах випасали худобу.

У дельті річки Тибр добували сіль, яка в ті часи високо цінувалася, оскільки одним із небагатьох способів зберегти м'ясо та рибу на тривалий час було їх засолити.

У I тис. до н. е. на півночі Апеннінського півострова жили етруски, у центральній частині — латиняни, сабіняни, умбри та інші племена. На півдні півострова починаючи з VIII ст. до н. е. греки засновували свої колонії.

Населення Апеннінського півострова.

? Які племена й народи населяли Апеннінський півострів у давнину?

2. Заснування Рима

Плем'я латинян розмовляло мовою, яку ми тепер знаємо як латинську. Вони будували невеликі поселення на вершинах пагорбів, займалися землеробством і скотарством. Із часом ці поселення розростались та об'єднувалися.

Так у VIII ст. до н. е. на семи пагорбах над річкою Тибр, неподалік моря, латиняни, сабіняни та етруски заснували місто Рим. Найважливішим римським пагорбом був Капітолій, де збиралися органи управління містом — народні збори та сенат. На пагорбі Палатин стояв храм верховного бога римлян — Юпітера.

Рим розташовувався поблизу зручної переправи через Тибр, через нього проходили торговельні шляхи. Саме з торгівлі місто багатіло.

? На якій річці стоїть Рим?

3. Етруски

Етруски будували власні, зазвичай добре укріплені міста на узвишшях. Вони торгували з грецькими містами-колоніями на півдні. Етруски мали добре розвинені ремесла, мистецтво. Вони влаштовували поховання у гробницях, прикрашених яскравими фресками.

Від греків етруски перейняли алфавіт, пристосувавши його до своєї мови. Згодом його запозичили римляни, і тепер ми його знаємо як латинський алфавіт. За прикладом етрусків римляни запровадили культи деяких богів, звичай влаштовувати пишні бенкети, почали носити особливий одяг — тогу, проводити змагання на колісницях та бої спеціально навчених воїнів — гладіаторів.

Із часом, коли могутність Риму зросла, його правителі завоювали й етруські міста.

Цікаво знати

Про найдавніші часи Рима існує багато легенд. Одна з них розповідає про братів-близнюків Ромула та Рема, які були синами бога Марса. Їх немовлятами залишили на березі річки Тибр. Там братів знайшла та вигодувала вовчиця. Пізніше їх забрала жити до себе й виховала родина пастуха. Ромул і Рем, ставши дорослими, заснували місто Рим. У 753 р. до н. е. під час сварки Ромул убив Рема та став першим правителем Рима. Від цього року римляни вели відлік історії свого міста і надалі рахували всі роки «від заснування міста [Рим]».

? 1) Кого давні римляни вважали засновниками свого міста?
2) Як ви вважаєте, чи правдивою є описана історія?

Статуя Капітолійської вовчиці, що, за легендою, вигодувала засновників Рима — Ромула та Рема. Капітолійські музеї в Римі (Італія).

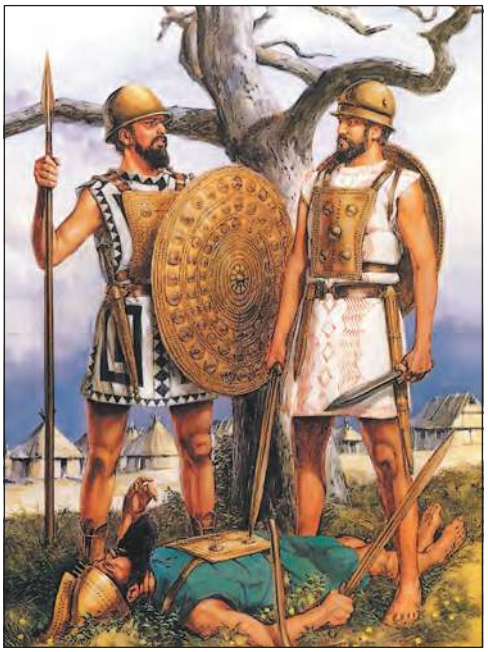

Етруські воїни VII ст. до н. е. На задньому плані зображено хатини, у яких вони жили. Художник Річард Хук.

Настінний розпис етруської гробниці, де зображено бенкет. Фреска засвідчує рівність жінок і чоловіків в етруському суспільстві.

Остаточно римляни підкорили етрусків у III ст. до н. е.

? Як сформувався латинський алфавіт?

Бронзова статуя фантастичної істоти — химери, виготовлена етрусками. Національний археологічний музей у Флоренції (Італія).

Запитання та завдання

1. Розкажіть про природні умови Апеннінського півострова.
2. Які культури вирощувало населення Апеннінського півострова? Пригадайте та назвіть інші народи, які вирощували такі самі культури.
3. Хто, за легендою, заснував Рим? Якою була доля цих людей?
4. Висловіть припущення, чому латиняни засновували місто Рим в обраному ними місці. Які переваги воно мало?
5. **Обговоріть у парах.** Як на житті римлян позначилося сусідство з етрусками?
6. Закінчіть речення.
   1) У давнину північними сусідами римлян був високорозвинений народ ... .
   2) Римляни багато чого запозичили в … .
7. **Гра «Ланцюжок».** Складіть спільну зв'язну розповідь, яка розкриває основні питання, розглянуті в параграфі (по черзі назвіть по одному реченню).
8. **Творче завдання.** За додатковими джерелами створіть колаж на тему «Цивілізація етрусків».

§ 48. Найдавніша історія Риму

rnk.com.ua/104244

1. Рим монархічного періоду

Певний час після заснування Рима в ньому правили монархи. Їхній титул звучав як «рекс».

Рекс очолював військо, був головним суддею та жерцем. Усього за історію Риму було сім таких правителів. Деякі з них докладали багато зусиль до розбудови міста: так, у ньому було проведено каналізацію та споруджено оборонні стіни.

Рекс мав дослухатися до ради старійшин, яка складалася із представників 300 шляхетних римських родів — сенату. Сенат обирав рекса та створював закони. Для того щоб закон набув чинності, його мали ухвалити народні збори — рада всіх громадян Рима. Місцем їхніх зібрань була ринкова площа — **форум**. Сенат також збирався у спеціальній будівлі, розташованій на форумі.

? Які повноваження мав рекс?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Чи відомий вам термін «республіка»? Поясніть його.
2. Що означає бути громадянином?

Рекс Сервій Туллій.

2. Римська республіка

У **509 р. до н. е.** у результаті повстання було повалено останнього римського рекса. Так Рим перетворився на **республіку** (у перекладі з латинської мови — «загальна справа»). Змінилася система управління Римом: тепер влада належала сенату, народним зборам та виборним чиновникам — магістратам. Релігійні повноваження, які раніше належали рексу, перейшли до жерця.

Сенат розглядав закони, які потім мали затвердити народні збори, керував відносинами з іншими державами, скарбницею, наглядав за діяльністю магістратів. Рішення

Цікаво знати

Передостанній рекс Сервій Туллій (правив у 578—534 рр. до н. е.) здійснив реформи, спрямовані на вдосконалення управління державою. Він замінив родоплемінний поділ суспільства на майновий і територіальний. Усіх громадян було поділено на п'ять класів залежно від майна й доходів. Обов'язком кожного класу було надавати для армії певну кількість відповідно споряджених воїнів.
Також була змінена система голосування на народних зборах.

Бронзова статуетка римського ліктора. I ст. до н. е. Інститут мистецтв Чикаго (США).
Ліктори були чиновниками, які мали впроваджувати в життя рішення магістратів. Ліктори носили на плечі в'язанку хворостин — фасції. Зараз фасції (іноді із сокирою) вважають символом захисту державної влади.

сенату мали силу закону. Сенат складався із 300 колишніх магістратів.

Народні збори могли ухвалювати або відхиляти закони, але не створювали їх.

Магістратів обирали терміном на один рік. Серед них були два головних — **консули** (щоб влада не зосереджувалася в руках однієї людини, як у монархічний період). Консули командували військом та керували набором до нього нових воїнів, скликали сенат, головували на його зібраннях та стежили, щоб ухвалені рішення виконувалися. Консули могли скасувати рішення одне одного.

За виняткових обставин, наприклад, у разі війни або повстання, сенат міг на шість

Сенат
300 колишніх магістратів
Відав зовнішньою політикою і скарбницею, оголошував війну

Контролював ↓ ↑ Скликали

Магістрати

Кількість		Вищі
2	Консули	Командували військом, скликали сенат
2	Цензори	Стежили за дотриманням звичаїв і традицій
8	Претори	Здійснювали судочинство

Кількість		Нижчі
4	Едили	Стежили за порядком
12	Квестори	Помічники консулів; відповідали за скарбницю
2	Народні трибуни	Могли накласти вето (заборону) на рішення магістратів і сенату для захисту плебеїв

Обирали ↑

Народні збори
Громадяни міста (патриції та плебеї)
Ухвалювали закони

Органи влади в Римській республіці.

? Хто здійснював судочинство в Римській республіці?

місяців призначити **диктатора** — особливого магістрата, який зосереджував у своїх руках повноваження всіх інших магістратів (крім народних трибунів). Людину, яка була диктатором, не могли судити за якісь вчинки ні під час її перебування на посаді, ні після завершення терміну повноважень.

? 1) Обчисліть, скільки часу минуло від заснування міста Рим до проголошення Римської республіки.
2) На який термін у Римі обирали магістратів?

Запитання та завдання

1. **Пошукове завдання**. За додатковими джерелами дізнайтеся, якими були здобутки Рима в період правління рексів.
2. Унаслідок яких подій Рим перетворився на республіку? Коли це відбулося?
3. **Обговоріть у парах**. Чим системи управління в Римі монархічного та республіканського періодів відрізнялися між собою?
4. Як перекладається з латинської мови слово «республіка»? Чому, на вашу думку, римляни обрали саме таку назву для устрою своєї держави?
5. Як називалися органи влади в Римі, що мали такі повноваження: 1) ухвалення законів; 2) розгляд законів, підтримання відносин з іншими державами; 3) командування військом.
6. Перелічіть повноваження консулів. За допомогою методу «Фішбоун» поясніть, чому запровадили цю посаду саме з такими повноваженнями й чому консулів було двоє.
7. Які обов'язки виконував римський сенат за часів республіки? Хто міг стати сенатором?
8. У яких випадках запроваджувалася посада диктатора?
9. **Дискусії.** 1) Що було спільного й відмінного між Римом і грецькими полісами? Чи був Рим полісом? 2) Чи була Римська республіка демократичною?

Обговорення в сенаті. Художник Северіно Баральді. Приміщення, де засідав римський сенат, часто зображають напівкруглим, проте насправді це були різні прямокутні будівлі, нерідко храми.

Цікаво знати

Коли сенат призначав диктатора, то обов'язково вказував причину, наприклад, «для ведення війни». Одного разу метою призначення диктатора зазначили «для забивання цвяха у храмі Юпітера». Тут ішлося про виконання релігійного обряду.

Народні збори в Римі. Сучасний малюнок.

? Чим відрізнялися народні збори в Римі та Афінах?

§49. Суспільний устрій Риму

rnk.com.ua/104245

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Пригадайте, кого вважали громадянином у Давніх Афінах. Чи вважаєте ви такі вимоги до отримання громадянства справедливими?

Цікаво знати

Права римського громадянина:
- право укласти законний шлюб;
- право володіти майном і вести справи під захистом римських законів;
- право бути обраним на державну посаду;
- право голосувати.

? Які права мали римські громадяни? Чи вважаєте ви цей перелік достатнім?

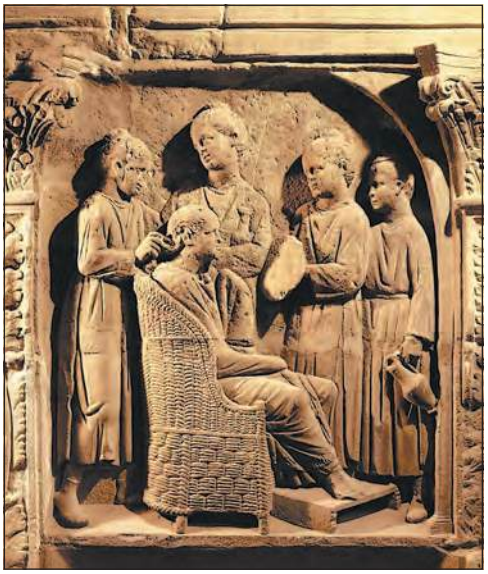

Прислужниці, що роблять зачіску римській знатній жінці. III ст. до н. е. Археологічний музей Тріра (Німеччина).

1. Населення

Вільне населення Давнього Риму поділялося на громадян та негромадян. Своєю чергою, громадяни поділялися на **патриціїв** (нащадки 300 родів) — засновників Рима, які володіли землею, і **плебеїв** — людей, які переселилися пізніше та не мали землі.

У Римі жили й раби. Ними зазвичай ставали військовополонені, або ті, хто не зміг вчасно виплатити борги, або ті, чиї батьки були рабами. У давні часи рабів вважали частиною сім'ї їхнього господаря. Коли ж Рим здійснив багато завоювань і захопив полонених, яких обернув на рабів, їх почали залучати до різних важких робіт: на копальнях,

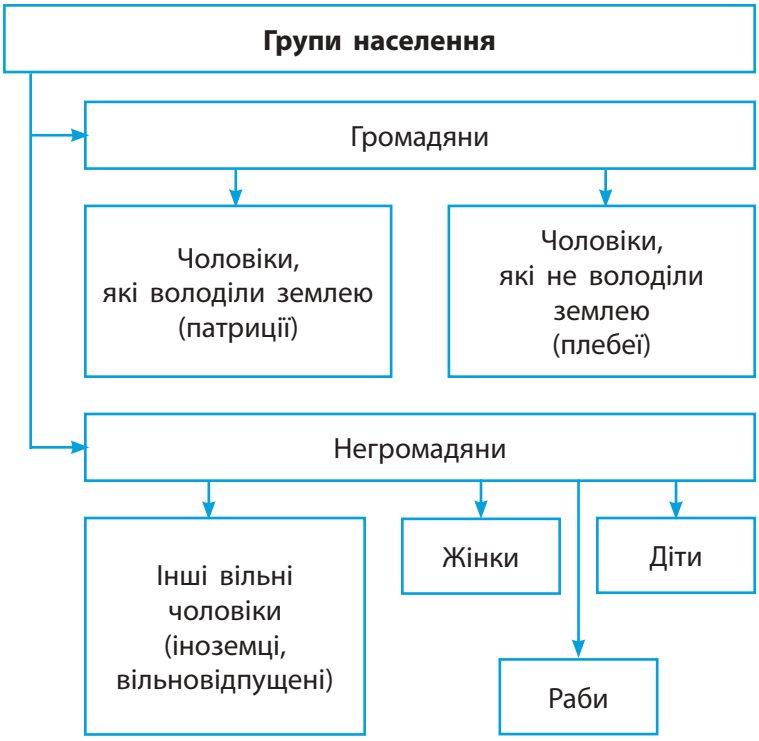

Суспільний устрій Риму.

? Кого в Римі вважали громадянами?

у великих маєтках заможних римлян тощо. Рабу могли дарувати свободу, і він ставав **вільновідпущеним**, хоча зберігав певні обов'язки щодо колишнього господаря.

? Кого в Римі називали вільновідпущеними?

2. Патриції та плебеї

У V ст. до н. е. патриції фактично стали римською знаттю, що отримувала великі прибутки зі своїх маєтків. Плебеї були орендарями ділянок у патриціїв, ремісниками, торговцями. Вони мали різний рівень доходів і заможності, але однаково не могли брати участь у політичному житті. Між патриціями та плебеями розпочалася боротьба.

У 494 р. до н. е. плебеї здобули право обирати своїх представників — **народних трибунів**. Вони належали до нижчих магістратів. Народні трибуни могли пропонувати закони для голосування і зупиняти дію рішень інших магістратів. Вигукнувши «вето» (у перекладі з латинської мови — «забороняю»), народний трибун скасовував рішення сенату. Особа народного трибуна була недоторканною. Він мусив завжди тримати двері свого будинку відчиненими, щоб у будь-який час плебеї могли звернутися до нього по захист. Пізніше плебеї отримали можливість обіймати посади вищих магістратів, а з 367 р. до н. е. одного з консулів почали обирати серед плебеїв.

Цікаво знати

У 494 р. до н. е. плебеї залишили Рим. У такий спосіб вони прагнули продемонструвати, що їх немає в місті так само, як і в політичному житті.
Домовлятися із плебеями відправили колишнього консула Агріппу Менені Ланата. У розмові він порівняв плебеїв із кінцівками та сказав, що без їхньої роботи живіт голодуватиме, і тіло не зможе жити. Тому патриції та плебеї потрібні одне одному. Це переконало плебеїв, і вони погодилися повернутися.

? Як ви зрозуміли слова Агріппи Менені Ланата?

Цікаво знати

Плебеї, вільновідпущені та іноземці могли знайти собі покровителя серед патриціїв — патрона — і стати його клієнтом. В обмін на заступництво патрона клієнт мав йому коритися як молодший член сім'ї, супроводжувати його в поїздках та підтримувати під час публічних виступів. Відносини між патроном та клієнтом вважалися священними.

? У чому полягала суть відносин між патроном та клієнтом?

Статуя патриція, який тримає погруддя власних предків. I ст. до н. е. Музей Чентрале Монтемартіні в Римі (Італія).

Цікаво знати

Протягом 451—449 рр. до н. е. у Римі було ухвалено перші в його історії писані закони — **Закони XII таблиць**. Їхній текст, викарбуваний на 12 мідних таблицях, було виставлено на загальний огляд на форумі для того, щоб кожен їх знав і міг захистити себе від зловживань.

? Чому Закони XII таблиць були виставлені на загальний огляд?

Укладення Законів XII таблиць. Давньоримський барельєф.

Монета III ст. до н. е. За Законами XII таблиць в обіг вводилися гроші — аси.

Із часом соціальне становище римлян почало залежати від їхнього майна та заслуг, а не від походження. Із найзаможніших римлян виокремилася верства **нобілів**. Вони могли походити з родин як патриціїв, так і плебеїв. Для того щоб стати нобілем, потрібно було принаймні один раз бути обраним на посаду вищого магістрата. Менш заможні сім'ї утворювали верству вершників. Решта вільного населення Риму належала до плебеїв.

? Кого в Римі відносили до нобілів? Чим верства нобілів відрізнялася від верстви патриціїв?

Запитання та завдання

1. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) У Римі рабів могли відпустити на волю, тоді вони ставали вільновідпущеними.
   2) Патриції володіли землею.
   3) Римське громадянство могли отримати і чоловіки, і жінки.
   4) Усі вільні чоловіки, що жили в Римі, вважалися римськими громадянами.
   5) Особа народного трибуна була недоторканною.
2. Як у Давньому Римі утворилася верства патриціїв? Якою була їхня основна відмінність від плебеїв?
3. Яким було життя рабів у Давньому Римі?
4. **Обговоріть у парах**. Чому плебеї прагнули мати власних представників у владі?
5. Що означало право вето? Висловіть припущення, чому воно було надане народним трибунам.
6. За допомогою методу «Товсті й тонкі запитання» у складі малих груп підготуйте письмово кілька «товстих» і «тонких» запитань за матеріалами §§ 48, 49. Обміняйтеся ними між групами та дайте на них відповіді. Потім знову обміняйтеся аркушами із запитаннями й перевірте правильність відповідей.

§ 50. Повсякденне життя Риму за часів республіки

rnk.com.ua/104246

1. Римська сім'я

Римляни надавали велике значення кровним зв'язкам. Рід на чолі зі старійшиною був головною складовою давньоримського суспільства. Роди складалися із сімей, очолюваних найстаршим чоловіком. Він мав повну владу над життям членів своєї сім'ї. Жінки в римських сім'ях спочатку корилися батькові, потім — чоловікові; вдовами опікувалися сини. Заміжніх жінок називали **матронами**. До сім'ї зараховували також клієнтів і тривалий час — рабів.

? 1) Кому належала влада в римській сім'ї?
2) Кого в Давньому Римі називали матронами?

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Пригадайте особливості повсякденного життя населення Давньої Греції.

2. Римські імена

Римське ім'я складалося з кількох частин. Спочатку всі римляни мали лише так зване особисте ім'я, наприклад Ромул. Усього таких імен було 72. Старший син отримував таке саме особисте ім'я, як і його батько.

Згодом до особистого імені почали додавати родове ім'я (приблизно як сучасні прізвища). Їх налічувалося близько тисячі. У повсякденному житті люди зверталися один до одного за родовим іменем: наприклад, Юлій (тобто з роду Юліїв). Оскільки особистих імен було мало, у межах одного роду багатьох людей звали однаково. Щоб вирішити цю проблему, до особистого і родового імен почали додавати ще й прізвисько.

Прізвиська могли належати особисто чоловікові, а могли передаватися від батька до сина та утворювати другу частину родового

Цікаво знати

Жінки в Римі не мали особистих імен. Ім'я жінки складалося з імені її роду із жіночим граматичним закінченням, наприклад Юлія (тобто з роду Юліїв). Потім ішло прізвисько батька або чоловіка, а за ним — жіноче прізвисько, яке вказувало на порядок її народження в сім'ї: Старша, Третя, Маленька тощо. Так, першу дружину Гая Юлія Цезаря, дочку Луція Корнелія Цинни, звали Корнелія Цинна Молодша.
Якщо в сім'ї було дві дочки, то їх звали Юлією Старшою та Юлією Молодшою, якщо три, то Примою, Секундою і Терцією (це означало відповідно «перша», «друга» та «третя»). Іноді старшу дочку називали Максимою — «найбільшою».

? Поміркуйте, чому жінки в Римі не мали особистих імен.

імені. Отже, в імені видатного римського воєначальника Гая Юлія Цезаря перше слово — Гай — це особисте ім'я, Юлій — родове, а Цезар — прізвисько, яке він успадкував від одного з предків.

3. Житло

Більшість пересічних римлян мешкала в **інсулах** — багатоповерхових будинках з окремими квартирами, що складалися із кількох кімнат. У помешканнях на нижніх поверхах, розрахованих на досить заможних людей, часто були каналізація та водогін. Помешкання на верхніх поверхах зазвичай налічували дві невеликі кімнати й не мали зручностей. Їхні мешканці користувалися громадськими вбиральнями, а воду набирали на вулиці у фонтанах. У них мешкали менш заможні сім'ї. Проте винаймати такі помешкання все одно було дорого, оскільки багато людей прагнули жити в Римі. Інсули будували з цегли та каменю туфу, дах вкривали черепицею. Опалювали приміщення за допомогою переносних жаровень, тому в забудованих інсулами кварталах часто траплялися пожежі.

Найзаможніші римські сім'ї мешкали в **домусах** — окремих будинках із кількох кімнат, які розміщувалися навколо **атріуму** — внутрішнього дворика. Атріум не мав даху, тому через нього до будинку потрапляло денне світло. В атріумі був невеликий басейн для збирання дощової води. Підлогу головної кімнати домуса прикрашали мозаїкою, а стіни — фресками. Такі будинки мали водогін і каналізацію, а іноді навіть опалення (під підлогою прокладали цегляні труби, у які нагнітали тепле повітря). Кімнати були невеликими: у спальнях, наприклад, поміщалося лише ліжко.

? Назвіть два типи помешкань, що існували в римських містах. Чим вони відрізнялися одне від одного?

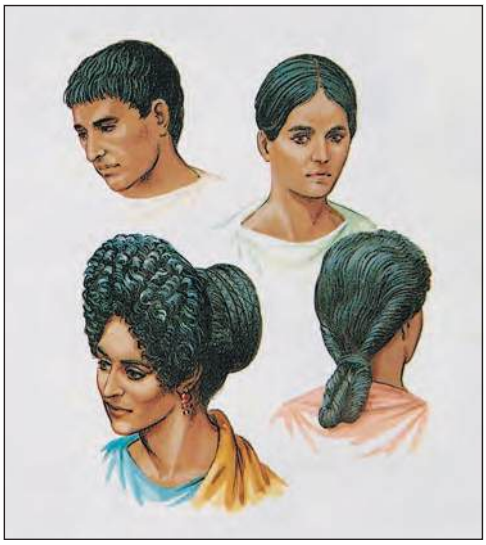

Давньоримські зачіски. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

Особливим видом римського одягу була тога — певним чином складений довгий відріз тканини. Її мали право носити тільки громадяни Риму. Зовнішній вигляд тоги залежав від статусу її власника. Звичайні громадяни носили прості білі тоги, тоги з червоною облямівкою вдягали вищі магістрати, із пурпуровою — сенатори, а цілком пурпурові тоги — рекси та імператори.

Сучасний вигляд найвідомішої зі вцілілих римських доріг — Аппієвої дороги. Її було прокладено в 312 р. до н. е.

? Обчисліть, скільки років цій дорозі.

4. Харчування

Раціон римлян залежав від достатку. Пересічні римляни їли пшеничний хліб та кашу. З овочів споживали капусту, ріпу, цибулю, редьку та боби, а з молочних продуктів — козиний або овечий сир. Пили розведене водою вино. М'ясо їли дуже рідко. Переважно це була свинина, із якої також готували численні види ковбас. Тривалий час бідні римляни мали городи. Однак коли кількість населення Рима збільшилася і місця почало бракувати, тримати город у межах міста заборонили.

Заможні римляни харчувалися різноманітніше. Вони могли дозволити собі споживати багато м'яса та риби, свіжих фруктів та овочів, а також рідкісні, привезені здалеку продукти і спеції.

Найбідніші римляни їли лише один раз на день, а заможні — три або чотири рази. Вишукані страви для них готували кухарі.

? Які продукти щодня споживала більшість римлян?

Запитання та завдання

1. Як була влаштована давньоримська сім'я? Чи схожі, на вашу думку, давньоримські сім'ї на сучасні? Укажіть спільне та відмінне.
2. Зі скількох частин складалися римські імена? Як вони називалися?
3. Як називався тип житла, у якому мешкала більшість пересічних римлян? Назвіть його особливості.
4. У складі малих груп створіть своєрідний портрет римлянина (римлянки). Укажіть ім'я, походження, заняття, опишіть або намалюйте зовнішній вигляд та помешкання. Презентуйте результати своєї роботи в класі.
5. **Творче завдання.** За потреби користуючись додатковими джерелами, складіть розповідь про життя заможної римської сім'ї в домусі.

Цікаво знати

Рим розташований на річці Тибр, але ця вода була непридатною для споживання. Тому чисту воду в Рим подавали з навколишніх озер та джерел через спеціальні споруди — акведуки. Найдавніший акведук був збудований у 312 р. до н. е.

? Яку роль у житті римлян відігравали акведуки?

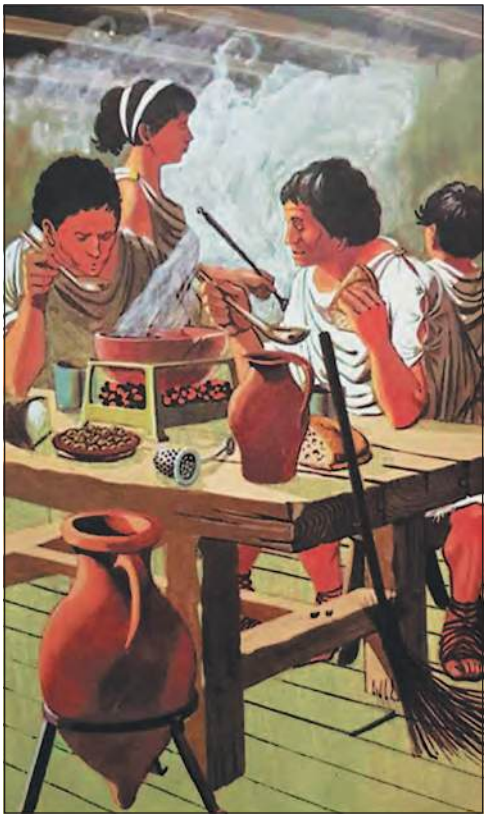

Обід пересічної давньоримської сім'ї. Сучасний малюнок.
Глиняну миску з основною стравою ставили на спеціальну підставку із жаринами, щоб довше зберігати їжу теплою.

rnk.com.ua/104247

§51. Римські завоювання

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Для чого держава створює військо?
2. Пригадайте, які держави увійшли в історію завдяки завоюванням.

1. Римські завоювання

Певний час після заснування Рим контролював лише найближчі околиці. Однак із часом його територіальні володіння почали стрімко розширюватися.

- У період 500—260-х рр. до н. е. Рим завоював увесь Апеннінський півострів.
- У 264—146 рр. до н. е. Рим воював із Карфагеном — фінікійською колонією в Північній Африці, яка контролювала Західне Середземномор'я, і здолав його.
- У II ст. до н. е. — II ст. римляни захопили території Греції, Македонії та Східного Середземномор'я, а також завершили завоювання Іспанії, Галлії (землі сучасної Франції), Британії та окремих регіонів Центральної Європи.

? 1) За потреби користуючись сучасною політичною картою, укажіть, на територіях яких держав відбувалися римські завоювання.
2) Висловіть припущення, що могло зупинити подальше римське просування.

2. Пунічні війни

Захопивши весь Апеннінський півострів, Рим зіткнувся з новим потужним суперником — Карфагеном.

Цікаво знати

У 279 р. до н. е. між римлянами та греками на чолі з правителем Пірром відбулася битва під Аускулом, у якій Греція здобула перемогу. Проте втрати Пірра були настільки великими, що він сказав: «Ще одна така перемога, і я залишуся без війська». Тому вислів «Піррова перемога» означає здобуту надто високою ціною перемогу або перемогу, рівноцінну поразці.

? Наведіть приклади ситуацій, щодо яких доцільний цей вислів.

Римський корабель із «вороном» — містком із «шипом». Завдяки йому римляни чіплялися за ворожий корабель і по містку потрапляли до нього. Згодом на римських кораблях з'явилися башти, які давали змогу за допомогою лучників підтримувати атаку через місток. Також кораблі споряджали різноманітними катапультами, які починали обстріл ворожого флоту ще до зближення.

Римляни зневажливо називали карфагенян **пунами**, тому конфлікт між Римом і Карфагеном отримав назву **Пунічні війни.**

Перша Пунічна війна (264—241 рр. до н. е.) розгорнулася на морі за володіння островом Сицилія, де на той час розташовувалися колонії Карфагену. Римляни, які до того не були вмілими мореплавцями, побудували флот зі 120 кораблів, завдяки якому здобули перемогу і захопили Сицилію. Карфаген мав сплатити Риму 84 тонни срібла. Сицилія стала першою римською **провінцією**. За кілька років Рим відвоював у Карфагену Сардинію та Корсику.

Друга Пунічна війна (218—201 рр. до н. е.) пов'язана з походом видатного карфагенського воєначальника Ганнібала на Рим. Він вирішив не висаджуватися на Апеннінський півострів, а повести війська з Іспанії. Дорогою Ганнібал мав перетнути вкриті снігами високі гори — Альпи. Під час цього переходу він втратив понад половину війська та всіх бойових слонів (вижив лише один).

Маневр виявився несподіваним для римлян. Опинившись на Апеннінському півострові, Ганнібал завдав низку поразок римським арміям. Проте через нестачу машин і знарядь для штурму укріплень він не міг захопити місто Рим. Цей похід Ганнібала тривав 16 років.

Тим часом римляни розбили військо брата Ганнібала Газдрубала, який ішов йому на допомогу, і висадилися неподалік Карфагену. Ганнібал був змушений повернутися додому. Вирішальна битва відбулася біля міста **Зама** (202 р. до н. е.). Ганнібал зазнав поразки від римського воєначальника **Публія Корнелія Сципіона**, який отримав прізвисько Африканський.

У результаті між Римом та Карфагеном було укладено мир, за яким останній втрачав увесь флот (500 кораблів) і бойових сло-

Словник

Провінція — залежна від Риму територія, розташована за межами Апеннінського півострова.

Цікаво знати

Найвизначнішою битвою Пунічних війн називають **битву під Каннами** (216 р. до н. е.), у якій Ганнібал удвічі меншими силами розбив римське військо. Він досяг цього завдяки вдалому розташуванню військ. Римляни розмістили в центрі свою основну ударну силу, а по флангах — менш боєздатні війська. Ганнібал зробив навпаки: поставив слабкі війська в центр. Коли бій розпочався, римляни кинулися вперед і опинилися в оточенні сильних військ Ганнібала. Так загинуло 87 тис. римських воїнів, а близько 70 тис. осіб потрапило в полон. Проте пізніше в битві біля Зами римляни повторили цю тактику вже проти самих карфагенян.

Легіонер I ст. до н. е. Сучасний малюнок.

нів, а також мав сплатити втричі більше срібла, ніж після Першої Пунічної війни. Також Карфаген відмовився на користь Риму від колоній, зокрема від Іберії (зараз територія Іспанії).

Попри поразку у війні Карфаген залишався грізним суперником. Тому римляни вирішили остаточно його здолати. Цю нав'язливу ідею в кожній промові повторював римський сенатор Катон Старший: «Карфаген має бути зруйновано!».

Розпочалася **Третя Пунічна війна** (149—146 рр. до н. е.). Римляни взяли в облогу Карфаген і захопили його. Населення міста перетворили на рабів, а сам Карфаген та навколишні землі стали провінцією Африка.

Унаслідок Пунічних війн Рим здобув нові землі, позбувся суперника та отримав контроль над Західним Середземномор'ям.

? 1) Як Пунічні війни отримали свою назву?
2) Між ким велися Пунічні війни? На чиєму боці воював Ганнібал?

Легіонер II ст. Сучасний малюнок.

3. Римське військо

Протягом VIII—I ст. до н. е. римське військо пройшло тривалий шлях до створення професійної армії.

За монархічного періоду та часів ранньої республіки римська армія була ополченням, тобто складалася з озброєних громадян, які в мирний час займалися переважно землеробством і ремеслом. Кожен із них мусив сам забезпечити себе спорядженням. Служба вважалася почесним обов'язком громадянина, а ухиляння від неї суворо каралося.

Коли війна для Риму перетворилася на спосіб існування, така система набору армії стала вкрай обтяжливою для громадян. Тривала відсутність господаря або його загибель спричиняла зубожіння сім'ї та занепад господарства. Кількість армії скорочувалася.

Цікаво знати

У римській армії існувала система нагород. Для воїнів, які поверталися з перемогою, влаштовували тріумф — урочистий вступ у Рим воєначальника та його армії після переможного завершення війни. Процесію очолювали сенатори, за якими несли захоплені трофеї, потім вели військовополонених. Далі йшли солдати в лаврових вінках. У запряженій четвіркою коней колісниці їхав воєначальник.

Постала нагальна потреба реформувати військову систему держави.

У другій половині IV ст. до н. е. військовий і політичний діяч **Марк Фурій Камілл** постановив, що воїн за службу має отримувати платню, а також забезпечуватися спорядженням, зброєю та харчуванням.

До війська почали брати представників підкорених племен і народів. Після служби вони отримували римське громадянство та грошові виплати. Однак це лише тимчасово покращило ситуацію в країні.

У 120—130-х рр. брати Гракхи, які були народними трибунами, намагалися вирішити проблему армії шляхом відновлення землеволодіння громадян, що розорилися. Проте ця спроба не дала бажаного результату. Великі землевласники не бажали ділитися своїми володіннями, а брати Гракхи згодом стали жертвами політичної боротьби.

Тоді в **107—104 рр. до н. е.** воєначальник **Гай Марій** провів реформи, які перетворили ополчення на професійну армію:

- громадянський обов'язок військової служби було замінено добровільним набором до війська;
- було запроваджено сувору дисципліну і постійні тренування;
- воїни забезпечувалися всім необхідним та отримували платню;
- було вдосконалено структуру війська;
- усе спорядження воїни несли на собі, унаслідок чого обози стали меншими, а армія загалом — рухливішою;
- було налагоджено якісне для свого часу медичне обслуговування;
- кожен воїн отримував частину військової здобичі;
- після 20 років служби воїни ставали ветеранами й могли отримати наділ землі, а в разі загибелі — гідне поховання.

Реформа Гая Марія мала далекосяжні наслідки для Риму. Тепер воїни були віддані

Брати Гракхи.
Скульптор Ежен Гійом. 1853 р.

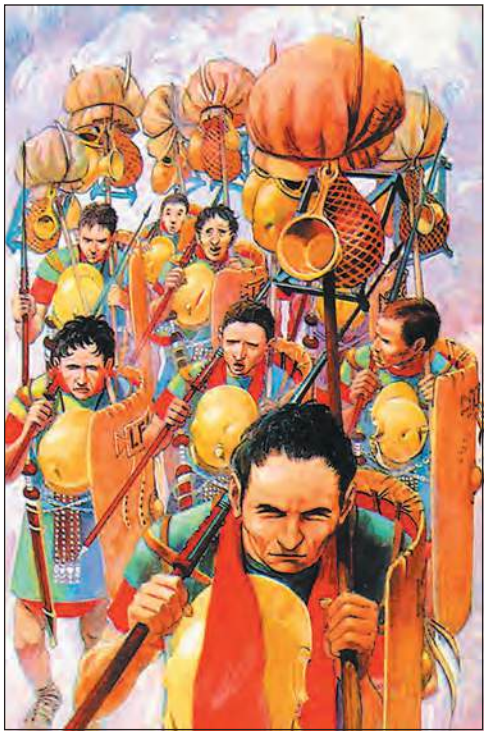

Римські воїни після реформи Гая Марія. Сучасний малюнок.
Через те, що римські воїни несли все спорядження на собі, їх прозвали «марієвими мулами» (мул — тварина, на якій перевозять вантажі). Вони проходили до 50 км на день із майже 30-кілограмовим вантажем.

Цікаво знати

Найбільш жорстоким покаранням у римському війську була децимація — страта кожного десятого воїна в легіоні за втрату прапора, бунт або дезертирство (втечу з місця військової служби). Для підтримання дисципліни воїни мали постійно бути зайнятими: вони навчалися, працювали в таборі, будували дороги та укріплення.

Надгробок римського воїна Тита Калідія Севера. Віденський художньо-історичний музей (Австрія).

? На надгробку відображено життєвий шлях похованої тут людини. Назвіть основні події її життя.

не державі, а своєму воєначальнику, який міг використати їх в особистих цілях. Зрештою так і сталося. Гай Марій, а згодом його суперник Корнелій Сулла перетворили армію на інструмент політичної боротьби.

Римське військо складалося з **легіонів**. Легіон у різні часи налічував від 4,5 тис. до 6 тис. осіб, яких називали **легіонерами**. Кожний легіон мав свої відзнаки, номер і назву. Основою римської армії була важкоозброєна піхота.

У середині I ст. до н. е. воєначальник Гай Юлій Цезар змінив структуру легіону. Тепер кожен легіон складався з піхоти, кавалерії, машин та знарядь для штурму укріплень, а також людей, які їх обслуговували. Так окремий легіон ставав більш боєздатним, і для активних бойових дій не потрібно було залучати велику кількість війська.

? Що змінили реформи Гая Марія в римському війську?

Запитання та завдання

1. Скільки етапів територіального розширення римських володінь ви можете назвати? У якому столітті воно досягло максимуму?
2. **Дискусія.** Обговоріть у класі, чи могли Рим і Карфаген уникнути суперництва.
3. Підготуйте короткі повідомлення про історію завоювання Римом різних регіонів.
4. За допомогою методу «Фішбоун» поясніть перебіг та наслідки Пунічних війн.
5. **Обговоріть у парах**. Як обов'язкова військова служба впливала на життя пересічних римлян?
6. За допомогою методу «Коло ідей» поміркуйте, які причини спонукали римлян добровільно ставати професійними воїнами. Які недоліки та переваги мала військова служба?
7. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «легіонер».

§ 52. Криза республіканського устрою та виникнення імперії

rnk.com.ua/104248

1. Криза республіки. Міжусобні війни

Як ви вже знаєте, у III—I ст. до н. е. Рим завоював величезні території. У цей період римське суспільство зазнало значних змін. Його основу складали землероби, але їхнє становище значно погіршилося. Дешеве зерно з підкорених територій значно знизило попит на місцеву продукцію. Землі збіднілих римлян скуповували великі землевласники. У своїх господарствах — **віллах** — вони використовували працю рабів. Вирощене зерно йшло переважно на продаж.

Громадяни, що втратили землю, масово прямували до Риму в пошуках засобів до існування, поповнюючи лави римського плебсу (бідних громадян). Поступово в Римі утворився значний прошарок людей без певних занять, які жили випадковими заробітками або з подачок багатіїв. Ці люди стали зручним інструментом у політичній боротьбі в Римі. Політики, щоб здобути якомога більше прихильників, переконували, що проблеми вирішуватимуться або самі собою, або за допомогою одного простого рішення.

Так наприкінці I ст. до н. е. Римська республіка опинилася у кризі.

Упродовж часу, коли в Римі тривали війни, Гай Марій (творець військових реформ) залишався консулом, хоча раніше на цю посаду ніколи не обирали кілька разів поспіль одну й ту саму людину. Його спроба зберегти владу і в мирний час спричинила заколот, організований нащадком знатного римського роду Корнелієм Суллою.

Так розпочався тривалий період міжусобних (громадянських) війн між римськими

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. За короткий час римляни завоювали величезні території, проте органи влади Риму були спроможні управляти лише одним містом з околицями. Які наслідки, на вашу думку, це могло мати?
2. Пригадайте, кого в Давньому Римі називали диктатором. Які повноваження він мав?

Словник

Вілла — велике земельне володіння заможних римлян за межами міста.

Роздача хліба. Римська фреска.

? Із якою метою влаштовували роздачі хліба в Римі?

Проскрипції Сулли.
Художник Джузеппе Боскетто.

? Якою була реакція римлян на списки?

політиками й воєначальниками за можливість управляти державою. Той, хто приходив до влади, страчував та позбавляв майна сім'ї прихильників свого суперника згідно зі складеними списками — **проскрипціями**. Ці війни тривали приблизно у 80—40-х рр. до н. е.

Унаслідок міжусобних війн значна частина старої римської знаті, що раніше управляла державою, була знищена або втратила майно. Її змінили люди незнатного походження, які здобули політичний вплив та багатство завдяки завоюванням і політичним інтригам.

? Висловіть припущення, як міжусобні війни вплинули на Рим.

2. Тріумвірат. Диктатура Юлія Цезаря

Попередні події засвідчили, що воєначальники стали вагомою силою в політичній боротьбі. Зрештою троє з них — Гай Юлій Цезар, Гней Помпей і Марк Красс — домовилися про спільну боротьбу проти сенату та розподіл влади. Їхній союз став першим **тріумвіратом**.

Проте проіснував він недовго. **Гай Юлій Цезар** (100—44 рр. до н. е.) переміг у міжусобній війні Гнея Помпея та проголосив себе довічним диктатором з абсолютною владою. Марк Красс загинув у війні із зовнішніми ворогами Риму.

Так Цезар отримав широкі повноваження, а завдяки тому, що він призначав на державні

Словник

Тріумвірат — союз трьох впливових воєначальників, створений із метою захоплення влади.

Скульптурне зображення Цезаря. Початок I ст. Коринфський археологічний музей (Греція).

Цікаво знати

Постать Гая Юлія Цезаря стала настільки значущою для наступників, що від його імені утворилися титули монархів «цісар», «кайзер» та «цар».

посади лише своїх прихильників, його влада стала ще більшою. Цезар провів деякі реформи в організації влади та фінансовій системі. Наприклад, він розпочав регулярно карбувати золоті монети та знайшов спосіб подолання боргової кризи.

Цезар уславився тим, що підкорив племена галлів, які мешкали на землях сучасної Франції. На завойованих територіях він заснував римські колонії та надавав там земельні ділянки ветеранам і найбіднішим римлянам. Так він віддячив воїнам за підтримку в боротьбі за владу в Римі. Крім того, наявність у колоніях війська унеможливлювала повстання підкорених народів. Завдяки Цезарю близько 80 тис. людей отримали землю в римських провінціях.

Багато римських політиків вважало, що Цезар прагне стати кимось на зразок стародавнього рекса і що його діяльність загрожує існуванню республіканського устрою. Вони змовилися та вбили Цезаря в березні 44 р. до н. е.

? Із якою метою Цезар сприяв переселенню римлян до колоній?

Денарій (срібна монета) 44 р. до н. е. із портретом Цезаря та зображенням богині Венери, яку він оголосив покровителькою свого роду. Раніше на монетах не карбували обличчя живих людей.

? Про що може свідчити той факт, що Цезар почав карбувати монети із власним зображенням?

3. Правління Октавіана Августа

Ще за життя Юлій Цезар призначив своїм наступником далекого родича Гая Октавія (Октавіана). Однак сенат, що відновив свою владу, проголосив правителем держави колишнього друга й соратника Юлія Цезаря Марка Антонія. Загроза нової міжусобної війни змусила Марка Антонія та Октавіана укласти союз. До них приєднався намісник в Іспанії Марк Лепід. Так у 43 р. до н. е. виник другий тріумвірат.

Спочатку тріумвіри покарали вбивць Юлія Цезаря, але їхнє мирне співправління тривало недовго. Згодом союз розпався, і боротьба за владу спалахнула знову. Перемогу в ній здобув **Октавіан** (63 р. до н. е. — 14 р.).

Цікаво знати

Серед змовників, що вбили Гая Юлія Цезаря, був і його найближчий соратник Марк Юній Брут. Побачивши перед смертю його обличчя, Цезар вигукнув: «І ти, Бруте?». Нині цей вислів означає зраду близької людини.

Цікаво знати

Октавіану Августу приписують авторство вислову «поспішай повільно». У Римі він розгорнув активне будівництво і дуже пишався його результатами, стверджуючи: «Я прийняв Рим цегляним, а залишив мармуровим».

Октавіан Август також був покровителем театру. За переказами, його останніми словами були: «Чи гарно я зіграв комедію свого життя? Тоді зааплодуйте, коли я піду».

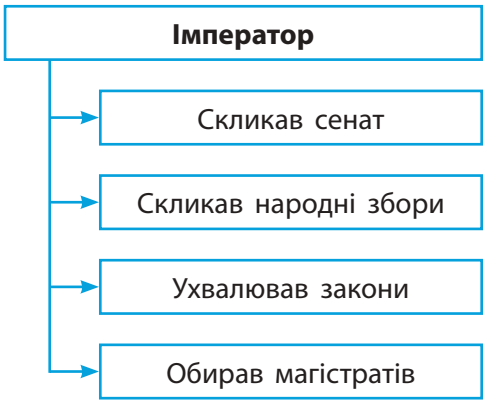

Повноваження римського імператора.

Сенат проголосив його **Августом** (у перекладі з латинської мови — «звеличений богами»).

Октавіан Август формально зберіг республіканські органи влади, але вся влада належала лише йому: він призначав магістратів, скликав сенат і командував військом.

Октавіан Август запровадив деякі зміни в управлінні державою, податкову реформу, велику увагу приділяв релігії, збереженню традицій та захисту моралі.

Октавіан Август мав титул **принцепса** — у давнину так називали найстаршого сенатора. Тому його правління називають **принципатом**. Традиційно Октавіана Августа і його наступників вважають імператорами, а Рим цього періоду — імперією.

? Що означав офіційний титул Октавіана Августа? **Обговоріть у парах**, чи відповідав він його реальним повноваженням.

Мармурова статуя Октавіана Августа. Музеї Ватикану.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у малих групах.** Сформулюйте основні риси кризи республіканського устрою в Римі. Який політичний устрій змінив республіку?
2. За допомогою методу «Акваріум» обговоріть наслідки великих завоювань III—I ст. до н. е. для Риму.
3. Висловіть припущення, чому падіння республіки супроводжувалося встановленням диктатури, утворенням тріумвіратів, міжусобними війнами.
4. Ким проголосив себе Гай Юлій Цезар після розпаду першого тріумвірату?
5. **Пошукове завдання**. Гай Юлій Цезар та Октавіан Август приділяли велику увагу своєму публічному образу. За додатковими джерелами дізнайтеся, які кроки вони робили для того, щоб їхні імена залишилися в пам'яті сучасників та нащадків.
6. За допомогою методу «Два — чотири — усі разом» сформулюйте основну відмінність між Римською республікою та Римською імперією.

§ 53. Римська імперія

rnk.com.ua/104249

1. Розквіт Римської імперії

На I—II ст. припав розквіт Римської імперії. Це був період відносної безпеки та добробуту її населення: будувалися нові міста, розвивалася торгівля, було розширено зв'язки з далекими землями — Африкою, Індією, Китаєм. Кордони імперії захищали фортеці.

У цей період імперією правили спадкоємці Октавіана Августа. Пізніше вони увійшли в історію як «п'ять добрих імператорів»: Нерва, Траян, Адріан, Антонін Пій та Марк Аврелій. Кожен із них мав здобутки, які запам'яталися людям.

Римський історик Тацит писав про імператора **Нерву** (правив у 96—98 рр.), що йому вдалося поєднати неможливе — за умов принципату зберегти політичну свободу для громадян.

Правління імператора **Траяна** (правив у 98—117 рр.) вважалося взірцевим, усі його наступники прагнули бути схожими на нього. Траян здійснив успішні завойовницькі походи на землі сучасної Румунії та в Месопотамію.

Імператор **Адріан** (правив у 117—138 рр.) відмовився від деяких завоювань своїх попередників, які б усе одно не зумів утримати, укріпив тогочасні кордони імперії, а також заснував державну поштову службу.

Імператор **Антонін** (правив у 138—161 рр.) отримав прізвисько **Пій** (у перекладі з латинської мови — «благочестивий») за справедливість, милосердя та доброту у ставленні до народу.

Мудрим правителем вважали імператора **Марка Аврелія** (правив у 169—180 рр.). Він

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. У чому полягає складність управління великими територіями з численним населенням?
2. Що означає термін «імперія»?

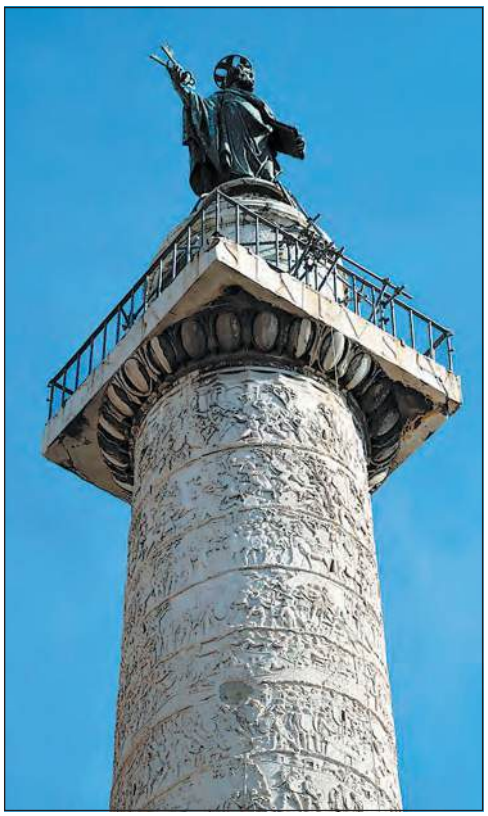

Верхня частина 38-метрової колони Траяна, встановленої в Римі на честь перемоги над племенами даків, що жили на землях сучасної Румунії. На ній вирізьблені сцени війн римлян із даками.

Джерела повідомляють

Вислови Марка Аврелія

- Для щасливого життя небагато потрібно. Справа в самій людині, у її способі мислення.
- Живи так, ніби зараз можеш померти, ніби відведений тобі час — неочікуваний подарунок.
- Кожен вартий рівно того, про що він дбає.
- Справжня помста ворогу — це не бути схожим на нього.
- Жодна людина не буде щасливою, доки не вважатиме себе такою.
- Не роби того, що суперечить твоїй совісті, і не кажи того, що не є правдою.

? Як ви розумієте ці вислови? Чи заслуговує, на вашу думку, Марк Аврелій на звання «філософа на троні»?

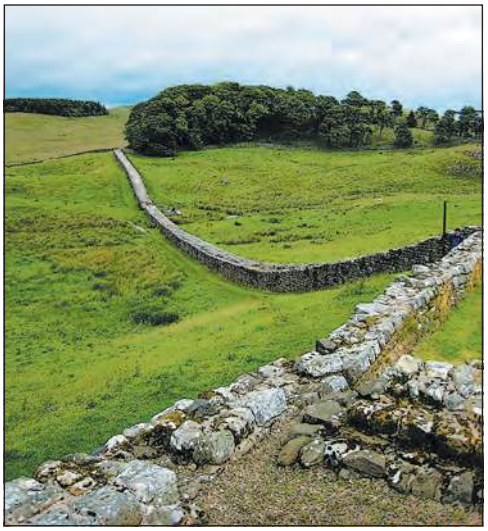

Адріанів вал у Великій Британії — оборонна споруда, що мала захищати римські володіння від нападів варварів із півночі. Сучасний вигляд.

був автором книги «Роздуми», тому його називали «філософом на троні».

? Поміркуйте, як підкорені Римом народи могли ставитися до римських імператорів — так само, як римляни, чи інакше.

2. Управління імперією

Землі імперії поділялися на провінції, якими управляли намісники. Вони разом із численними помічниками мали впорядковувати життя величезної кількості людей. Одним із важливих питань були права населення Римської імперії, яке умовно поділяли на такі групи:

- Римські громадяни мали всі права, передусім політичні, а також могли нести військову службу, укладати угоди, одружуватися, користувалися захистом у суді, звільнялися від тілесних покарань.
- Латинські громадяни — жителі Апеннінського півострова, союзних із Римом держав і більшості територій провінцій. Ці люди не могли служити у війську та голосувати на виборах, але за ними зберігалися всі інші права римських громадян.
- Перегріни — жителі деяких провінцій та римських колоній. Вони мали право укладати торговельні угоди та одружуватися за нормами римського права.
- Дедитиції — представники народів, які Рим завоював після тривалого протистояння, а також вільновідпущені. Їм було заборонено селитися поблизу Рима.

Римські правителі надавали різні права латинських або римських громадян окремим поселенням або регіонам на власний розсуд. Так, у 212 р. імператор Каракалла надав римське громадянство всім вільним жителям (чоловікам) Римської імперії.

? У чому полягала різниця у правах між групами населення Римської імперії?

3. Романізація

Жителів завойованих земель римляни називали варварами. На підкорені території римляни приносили свою мову, релігію, право, систему управління, побутові звичаї, такі як, наприклад, відвідування громадських лазень. Цей процес має назву **романізація.**

Важливу роль у романізації відіграли римські колонії. Десятки тисяч мешканців Апеннінського півострова переселялися до колоній, приносячи із собою римський спосіб життя, до якого часто долучалися і місцеві жителі.

? Уявіть, що ви живете в римській колонії. Висловіть припущення, чим вас міг зацікавити римський спосіб життя.

Золота монета, викарбувана за правління Антоніна Пія, із його портретним зображенням.

Запитання та завдання

1. Укажіть імена імператорів, яким належать такі характеристики: 1) зміцнив кордони Римської імперії; 2) за добре ставлення до народу отримав прізвисько «благочестивий»; 3) переміг племена даків та завоював Месопотамію.
2. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення або презентацію про правління одного із «п'яти добрих імператорів» (на вибір).
3. На які групи тривалий час було поділене населення Римської імперії? На чому ґрунтувався цей поділ? Яка група мала найбільше прав?
4. Коли всім вільним жителям (чоловікам) Римської імперії було надано права римських громадян?
5. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «романізація».
6. **Пошукове завдання**. Чимало сучасних міст були засновані як римські колонії. За додатковими джерелами дізнайтеся про найвідоміші з них та їхній римський спадок. Поділіться цією інформацією у класі.

Цікаво знати

Через змішання латинської мови з мовами, якими розмовляли в провінціях, утворилися місцеві говірки на основі латинської мови. Таку мову називали «народною латиною» або «кухонною латиною».

? Висловіть припущення, як утворилися згадані назви.

Пам'ятник імператору Нерві на форумі Рима.

rnk.com.ua/104250

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Чому люди вірили в існування богів та інші надприродні сили?

Цікаво знати

На честь Сатурна — батька бога Юпітера — у Римі щороку влаштовували святкування — Сатурналії. Спочатку вони тривали три дні, а з I ст. до н. е. — уже сім днів. Римляни приносили Сатурну пожертви, влаштовували святкові вечері, обмінювалися подарунками — восковими свічками та глиняними фігурками. У цей час школярі звільнялися від занять, а рабам дозволялося не працювати та їсти за одним столом із господарями.

БОГИ ДАВНІХ ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Грецьке ім'я	Римське ім'я
Зевс	Юпітер
Посейдон	Нептун
Аїд	Плутон
Гера	Юнона
Афіна	Мінерва
Арес	Марс
Гефест	Вулкан
Гермес	Меркурій
Афродіта	Венера
Аполлон	Аполлон
Артеміда	Діана
Деметра	Церера
Діоніс	Бахус
Гестія	Веста

§ 54. Релігія давніх римлян

1. Римські боги

Римляни вірили в багатьох богів та героїв. Деяких із них вони запозичили в етрусків, інших — у греків. Поклоняючись цим богам, вони називали їх римськими іменами.

Римляни були переконані, що для того щоб отримати прихильність бога або богині, потрібно робити пожертви. У такому випадку божество зобов'язане дати людині те, що вона просить. Римські воєначальники навіть вважали, що богів інших народів можна задобрити, і тоді вони допомагатимуть римлянам, а не місцевому населенню.

? Із якою метою римляни поклонялися богам?

2. Жерці та жриці

На честь богів римляни зводили храми, у яких служили жерці та жриці. Серед них важливе місце посідали **авгури**. Вони передбачали майбутнє за поведінкою священних тварин (особливо за польотом птахів), природними явищами (такими як, наприклад, гроза). Для римлян ці передбачення були настільки важливими, що за їхнім результатом навіть могли скасувати рішення народних зборів.

Особливо шанували **весталок** — жриць богині Вести. Майбутніх весталок обирали серед дівчаток 6—10 років із найшляхетніших римських родин. Вони жили в храмі,

Цікаво знати

Один із видів ворожінь авгурів засновувався на спостереженнях за поведінкою священних курей. Їм кидали зерно, і якщо кури їли охоче, це віщувало успіх. На початку римської історії таке ворожіння проводили напередодні бою, тому за військом слідував віз із курами.

куди чоловікам було заборонено заходити. Весталка мала прослужити в храмі протягом 30 років. Їй не можна було виходити заміж до завершення цього терміну. Весталок дуже поважали. Люди поступалися їм дорогою, у театрі та цирку їм належали почесні місця.

Головним завданням весталок було підтримувати священний вогонь у храмі. Римляни вірили, що поки він горить, стоятиме Рим. Якщо жриця не впоралася зі своїм обов'язком і вогонь згасав, її жорстоко карали. У 394 р. імператор Феодосій I скасував цей обряд.

? Якими були обов'язки авгурів та весталок?

3. Надприродні сили

Римляни вірили в існування різних духів — ларів, пенатів, геніїв, манів, лемурів.

Вважалося, що **лари** мешкали в будинку та охороняли помешкання і його господарів. Вони стежили за дотриманням традицій і карали тих, хто їх порушував. Також лари захищали рабів від жорстоких господарів. Римляни вірили, що добрі люди після смерті стають ларами. Статуетки ларів стояли в кожному римському будинку. Тричі на місяць їм робили підношення, а під час родинних свят статуетки прикрашали квітами.

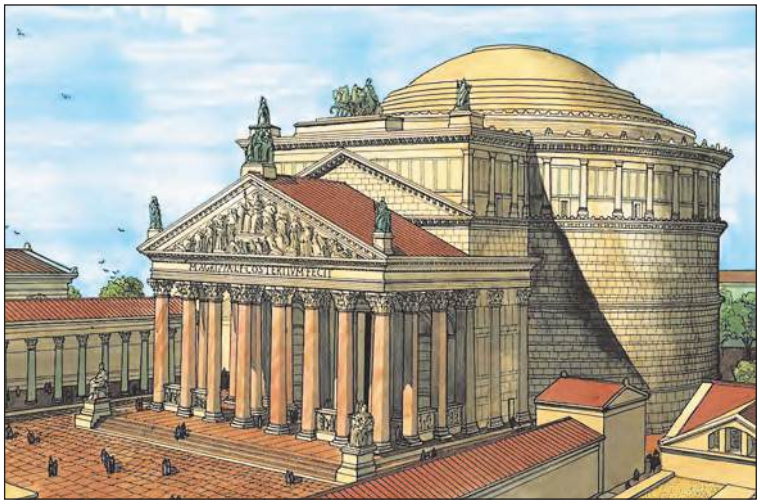

Пантеон — римський храм усіх богів. Сучасний малюнок.

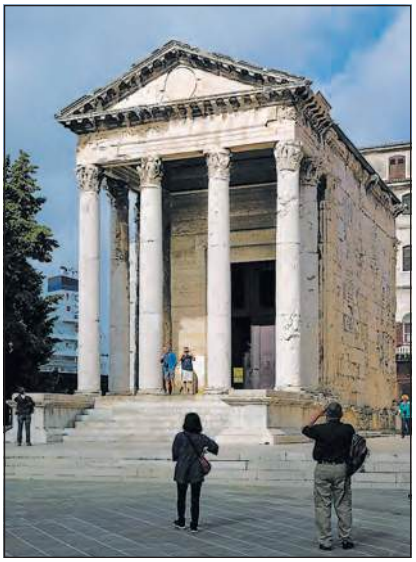

Храм Августа в Пулі (Хорватія). Сучасний вигляд.
Деякі імператори та члени їхніх родин були обожнені й стали частиною культу імператора, поширеного за доби імперії в Римі.

Статуя бога Марса. I ст. Капітолійські музеї в Римі (Італія).

Етруська бронзова модель печінки тварини, яку авгури використовували як своєрідну інструкцію під час ворожіння. Муніципальний музей П'яченци (Італія).

Авгур.

Весталка. Художник Венцель Торное.

Пенати були духами — охоронцями домашнього вогнища. Їхні фігурки зберігалися в шафках біля нього. Коли сім'я переселялася в інше місце, то забирала пенатів із собою, а лари залишалися жити у старому будинку.

Геніїв вважали духами — покровителями окремих місць, предметів, людей. Дух-геній супроводжував людину від народження до смерті та допомагав їй у всьому.

Римляни були переконані, що після смерті душі померлих ставали **манами** — духами предків. Щоб задобрити манів, тричі на рік на їхню честь влаштовували святкування, а на могилах залишали підношення. Проте якщо померла людина за життя вчинила злочин, її душа перетворювалася на **лемура** — злого духа, який ночами блукав світом і шкодив людям.

? У Давньому Римі існував вислів «повернутися до рідних пенатів». Що, на вашу думку, він означає?

Запитання та завдання

1. Закінчіть речення: «Римляни вважали, що божество зобов'язане дати їм те, що вони просять, якщо … ».
2. **Пошукове завдання**. Визначте, за що відповідали такі римські боги: Юпітер, Юнона, Мінерва, Марс, Венера, Бахус.
3. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про римського бога або богиню (на вибір).
4. Яку роль у римському суспільстві відігравали жерці та жриці? Які з них мали особливе становище?
5. **Гра «Навчаючи — вчуся».** Уявіть, що ваше завдання — провести урок про віру в різноманітних духів у Давньому Римі. У складі малих груп підготуйте матеріали до цього уроку.
6. За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте релігії Давніх Греції та Риму.
7. За додатковими джерелами створіть колаж на тему «Релігія та вірування Давнього Риму».

§ 55. Мистецтво Риму доби імперії

rnk.com.ua/104251

1. Розвиток римського мистецтва

Римське мистецтво сформувалося на основі культур греків, етрусків, самих латинян та інших племен, що в давнину населяли Апеннінський півострів, а пізніше зазнало впливу народів Сходу.

Римляни вважали греків своїми вчителями мистецтва і стверджували, що лише деякі власне римські майстри змогли їх перевершити.

До середини I ст. до н. е. більшість римлян жила скромно та майже не користувалася предметами розкоші, а римське мистецтво було дуже простим. Що більше Рим здобував володінь на сході й що багатшим ставав, то більше до нього проникала культура еллінізму. Під її впливом римське мистецтво стало більш вишуканим.

Римляни набули особливої майстерності у виготовленні скульптур, мозаїк, прикрас і виробів зі скла. Скульптура й живопис стали портретними, тобто відтворювали риси обличчя реальних людей.

? Як завоювання та здобуті багатства вплинули на розвиток римського мистецтва?

2. Архітектура

Римляни були талановитими архітекторами та будівельниками. Римська архітектура перебувала під впливом грецької, але римляни зуміли розвинути надбання греків. Вони навчилися зводити **арки** й **куполи** — архітектурні конструкції, яких не знали в Стародавньому світі, а також ви-

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Пригадайте та назвіть основні риси давньогрецького мистецтва. Висловіть припущення, що могли запозичити римляни у греків.
2. Поміркуйте, які риси можуть бути притаманні римському мистецтву.

Фрагмент мозаїки з мишею та горіхом. II ст. Музеї Ватикану.

Камея (виріб із різьбленого каменю) із зображенням Октавіана Августа. I ст. Британський музей у Лондоні.

Цікаво знати

Римляни дбали про якість доріг. Перш ніж розпочати будівництво, вони вивчали місцевість. Над річками та ущелинами зводили мости, у горах прокладали тунелі, у низинах і болотах робили насипи, щоб вирівняти ділянку під будівництво. Римська дорога мала бути прямою та рівною, але опуклою в центрі, щоб на ній не затримувалася вода. Будівництво дороги починали з прокопування двох стічних ровів. Наступним кроком знімали шар ґрунту до каменю, на який насипали пісок та крейду. Потім укладали чотири шари каменю та щебеню завтовшки 1,5 м. Завершальним етапом було укладання великих плоских каменів.

Словник

Базиліка — прямокутна споруда, розділена всередині рядами колон або стовпів на 3—5 частин.

Тріумфальна арка на честь імператора Тита. 81 р. Сучасний вигляд. Такі арки зводили на входах до міст і на головних вулицях на честь римських воєнних перемог. Через них проходило військо під час тріумфу.

найшли цементувальний розчин на основі вапняку. Визначними архітектурно-інженерними спорудами Давнього Риму були акведуки, які тут і винайшли, дороги та мости.

Римлянам також належить першість у створенні таких типів будівель, як **базиліка**, тріумфальна арка, амфітеатр і багатоквартирні помешкання.

? Пригадайте, яким було призначення акведуків.

3. Література

У Римі високо цінували ораторське мистецтво. Красномовство було необхідним умінням для політиків і юристів. Найвидатнішим римським оратором називають **Марка Тулія Цицерона** (106—43 рр. до н. е.). Він не мав знатного походження, але здобув успіх завдяки переконливим промовам. Крім того, Цицерон був видатним письменником та філософом.

Гай Юлій Цезар залишив цінний літературний спадок — «Записки про Галльську війну» — джерело історичних відомостей та зразок зрозумілого й лаконічного стилю.

Спочатку римська література розвивалася під потужним впливом грецької. Римські письменники й поети намагалися копіювати грецький літературний стиль, перекладали грецькі твори, зокрема поеми Гомера. У 240 р. до н. е. римляни вперше побачили виставу, виконану рідною для них латиною: це був переказ грецької вистави. Серед римлян стали популярними місцеві сатиричні вистави, що висміювали вади суспільства.

Наприкінці II ст. до н. е. римська література почала набувати більшої самобутності. У ній виділяють «золотий вік», до якого належить творчість Вергілія, Овідія та Горація.

Вергілій (70—19 рр. до н. е.) був автором поеми «Енеїда» — найвизначнішої пам'ятки латинської літератури. У ній розповідається про те, як після знищення греками Трої вцілілі жителі під проводом героя Енея шукали місце для заснування нового міста. Через смерть поета твір не було завершено.

У творчості **Горація** (65—8 рр. до н. е.) виділяють «Оди», а загалом він уславився своїм вишуканим стилем. За досконалість мови високо цінували й поезії **Овідія** (43—17 рр. до н. е.).

? Хто був автором «Енеїди»? Про що в ній розповідається?

Запитання та завдання

1. Культури яких народів мали найбільший вплив на формування давньоримської культури?
2. **Обговоріть у парах.** Чим відрізнялося ставлення греків і римлян до мистецтва?
3. Заповніть пропуски в реченні: «Римські поети й письменники наслідували …, але згодом римська література почала набувати …».
4. Що з переліченого можна віднести до винаходів Давнього Риму: колона, купол, ордер, акведук, цегла, цемент?
5. За допомогою методу «Кластери» опрацюйте поняття «давньоримське мистецтво».
6. За допомогою методу «Прес» поясніть, чому римляни високо цінували ораторське мистецтво.
7. Іменами яких поетів представлений «золотий вік» римської літератури?
8. За допомогою методу «Синтез думок» складіть характеристику мистецтва Давнього Риму.
9. Уявіть, що ви працюєте в музеї. Підготуйте добірку музейних експонатів для виставки «Мистецтво Давнього Риму».
10. Місто Рим як столицю імперії неодноразово перебудовували. Складіть план віртуальної екскурсії «Рим — "місто на семи пагорбах"», яка має ознайомити з архітектурними пам'ятками Давнього Риму.

Оратор. I ст. до н. е. Бронзова статуя.

Цікаво знати

В Одеській області є селище міського типу, назване на честь Овідія, — Овідіополь.

Римський виріб зі скла. I ст. Художній музей Волтерс у Балтіморі (США).

? Кому, на вашу думку, міг належати такий виріб?

rnk.com.ua/104252

§ 56. Повсякденне життя в Римській імперії

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Як приєднання нових територій могло вплинути на повсякденне життя Риму?

Перевернута догори дном давньоримська миска. Таке оздоблення випуклими візерунками було дуже популярним у Давньому Римі.

Римський бенкет. Сучасний малюнок.

1. Зміни в повсякденному житті

Завоювання нових земель та приплив багатств і товарів із провінцій змінили життя римлян. Заможним римлянам стала доступною небачена раніше розкіш. Для простих римлян життя також змінилося. Традиційно більшість із них були землеробами або ремісниками. Проте тепер працювати в Римі стало невигідно: дешеві товари, передусім зерно, надходили із провінцій.

У місті Рим проживало багато безробітних людей, які вимагали «хліба й видовищ». Роздачі хліба і грошей, численні розваги (безкоштовні циркові вистави й бої гладіаторів) та інші блага позбавляли римлян потреби й бажання працювати. Політики використовували підтримку цих людей, щоб залишитися при владі. Імператори та їхні наближені будували різні громадські споруди для слави й популярності.

? Із якою метою римські політики влаштовували роздачі хліба і грошей?

2. «Хліб»

Заможні римляни й римлянки носили вишуканий одяг, золоті прикраси з коштовним камінням, тримали численних слуг і рабів, що працювали в господарстві. Багатії мали розкішні міські будинки, а за містом зводили вілли.

Одним із символів римської розкоші стали бенкети. На них запрошували музик, що розважали гостей. На стіл подавали різноманітні страви. Гості виголошували тости на

честь господаря. Їли лежачи, а їжу брали руками. Такі бенкети могли тривати з вечора до світанку.

3. «Видовища»

І бідні, і заможні римляни полюбляли відвідувати циркові вистави та гладіаторські бої. Гладіаторами називали людей, які в повному спорядженні билися на арені. Протягом дня могло відбутися до сотні поєдинків. Глядачі робили грошові ставки на перемогу своїх обранців.

На переможеного гладіатора часто чекала смерть. Це залежало від волі глядачів та імператора, якщо він був присутній на боях.

Крім того, влаштовували поєдинки між гладіаторами та дикими тваринами або між самими тваринами. Засуджених на смерть злочинців, а також християн (їх у Римській імперії переслідували протягом 300 років) виводили беззбройними на арену на поталу звірам.

? Поясніть, хто такі гладіатори.

Запитання та завдання

1. **Обговоріть у парах**, як приєднання нових земель вплинуло на повсякденне життя в Римі.
2. Чому багато римлян за доби імперії не працювало? Які наслідки це мало?
3. Які зміни відбулися в повсякденному житті імперії порівняно з Римською республікою?
4. Уявіть, що вас запросили на давньоримський бенкет. Напишіть листа до друга або подруги, у якому поділіться враженнями про ці відвідини.
5. **Обговоріть у малих групах.** Які розваги полюбляли давні римляни? Поміркуйте чому.
6. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «гладіатор».
7. За додатковими джерелами підготуйте добірку ілюстрацій «Повсякденне життя Римської імперії». Поясніть свій вибір.

Навмахія — гладіаторські бої на воді. Сучасний малюнок.

Цікаво знати

Гладіаторами часто були раби. Також гладіатором добровільно могла стати вільна людина. Спочатку гладіатори проходили навчання. Популярні серед глядачів бійці могли сподіватися на тривалу та успішну службу, після завершення якої їх призначали наставниками нових гладіаторів.

? Хто міг стати гладіатором?

Колізей — найвідоміша арена, де відбувалися гладіаторські бої. Він уміщував 50 тис. глядачів. 80 р. Сучасний вигляд.

rnk.com.ua/104263
Практичне заняття

rnk.com.ua/104253

§ 57. Варвари

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

1. Кого античні цивілізації називали варварами? Яке значення має цей термін у наш час?
2. Багато племен і народів тривалий час мешкали поблизу римських кордонів. Як це могло вплинути і на римлян, і на їхніх сусідів?

Цікаво знати

Для захисту кордонів римляни спочатку укріплювали табори за допомогою рову та дерев'яного частоколу, а згодом добудовували нові укріплення.

Золотий церемонійний шолом. IV ст. до н. е. Історичний музей Берна (Швейцарія).

1. Рим і варвари

Римська імперія мала численних сусідів. Більшість цих племен і народів римляни вважали варварами та прагнули тримати їх у покорі. Проте це не завжди вдавалося. Ще наприкінці I ст. римляни вирішили відмежуватися від варварів, яких не змогли завоювати, смугою укріплень — **лімесом**. Їх будували в різних регіонах імперії. Найвідомішим стало укріплення, що простягнулося на 550 км від Рейну до Дунаю. З укріплених римських таборів згодом виникли великі європейські міста Відень, Бонн, Кельн тощо.

Із часом римляни дозволили сусідам селитися на власній території за умови, що ті охоронятимуть римські кордони від набігів своїх одноплемінників. Ці племена переймали особливості римського побуту, господарства, організацію влади, мову тощо.

? Як римляни називали сусідні племена й народи?

2. Кельти

У I тис. до н. е. із земель сучасної Австрії та півдня Німеччини Європою розселилися племена **кельтів**. На деяких територіях (зараз Франція, Іспанія та Велика Британія) вони потрапили під владу Римської імперії, в інших — були витіснені германськими племенами. На теренах України також проживали кельтські спільноти. Сліди їхнього перебування було знайдено поблизу Білгорода-Дністровського (Одеська область).

Кельтські племена не були єдиним об'єднанням, але мали спільні мову, традиції,

вірування тощо. Окремі племена могли утворювати союзи та обирати вождів.

Кельти займалися здебільшого скотарством, а також землеробством. Вони селилися в укріплених поселеннях на вершинах пагорбів. Римляни називали такі поселення **опідум**.

Кельти були вправними ремісниками, які знали багато унікальних на той час технологій. Наприклад, вони вміли виробляти сталь, першими в Центральній Європі почали використовувати гончарний круг, виготовляли вовняні тканини, прокладали дерев'яні дороги між поселеннями.

Племена кельтів шанували **друїдів** — жерців, які були хранителями традицій, а також виконували обов'язки суддів.

? Кого називали друїдами? Яку роль вони відігравали в кельтському суспільстві?

3. Сармати

У III ст. до н. е. — III ст. в причорноморських і приазовських степах оселилися кочові племена **сарматів**. Як і їхні попередники кіммерійці та скіфи, сарматські племена були іраномовними й так само займалися скотарством і здійснювали набіги на сусідів.

Сармати витіснили скіфів на Кримський півострів. Також вони активно воювали з Римською імперією. Основною ударною силою сарматів були озброєні списами або довгими мечами вершники у важких обладунках. Сарматські коні також мали захисні обладунки. Римляни залишили згадки і про сарматських жінок-воїнів. На відміну від скіфів, які переважно були лучниками, сармати віддавали перевагу ближньому бою. Зазнавши поразок від сарматської кінноти, римляни організували власну за цим зразком.

Сармати ховали померлих у курганах разом зі зброєю та прикрасами.

Цікаво знати

Кельтські племена, які жили на землях сучасної Франції, римляни називали галлами. Саме з ними воював Юлій Цезар. Кельтів — жителів сучасної Великої Британії — у Римі називали бриттами.

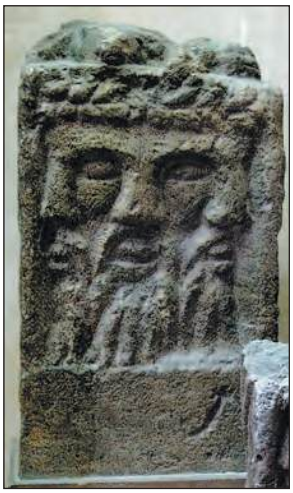

Барельєф із зображенням кельтського божества з трьома обличчями. Реймс (Франція).

Зображення сарматських вершників на колоні імператора Траяна.

Цікаво знати

Серед кельтських воїнів траплялися жінки. Найвідомішою з них була Боудіка — королева кельтів Східної Англії. У 60 р. вона очолила повстання проти римської влади, проте зазнала поразки.

Джерела повідомляють

Публій Корнелій Тацит про германців (I ст.)

У них не так багато залізної зброї… Лише поодинокі [воїни] користуються мечами або довгими списами. Вони використовують спис із вузьким і коротким, але легким наконечником, який є зручним і в ближньому бою, і на відстані. Вершники користуються щитом і списом, а піші воїни метають списи; вони ледь прикриті одягом.

? Яке спорядження мали германські воїни?

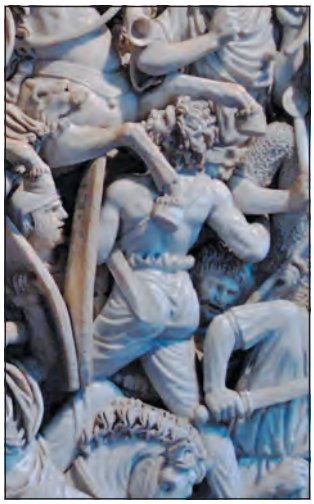

Зображення воїна з германського племені готів. III ст. Фрагмент саркофага Людовіці. Національний римський музей.

Цікаво знати

Германці не мали міст, а жили в невеликих поселеннях. Їхні племена об'єднувалися в союзи, що постійно ворогували між собою та з Римом. Завдяки тривалому сусідству з римлянами германці перейняли від них способи обробки заліза, виготовлення кераміки та деякі технології обробітку землі. Чимало германців наймалося на службу до римського війська.

4. Германські племена

У II ст. на північно-східних кордонах Риму, здебільшого на землях сучасної Німеччини, оселилися племена германців. Вони мешкали переважно в лісовій місцевості. Племена германців займалися скотарством і полюванням, меншою мірою землеробством.

Перш ніж засіяти ділянку, германцям доводилося спочатку підрубувати дерева. Коли дерева всихали, їх спалювали, а попіл використовували як добриво. Такі поля давали врожай лише декілька років. Тому германські племена були змушені час від часу переселятися на інше місце в пошуках нових земель для обробітку.

Суспільний устрій германців історики називають «воєнною демократією» — усі питання життя племені вирішували на спільних зборах чоловіки-воїни. Вони обирали вождя, який вів їх у воєнні походи. Проте в похід вирушали не всі чоловіки: частина залишалася в поселенні та продовжувала вести господарство. Наступного разу вони мінялися (ті, хто був у поході, залишалися, а ті, хто доглядав господарство, йшли в похід). Завдяки такому розподілу обов'язків германські племена могли вести тривалі війни.

Хранителями законів були старійшини — найстарші й найшанованіші члени племені.

Германці вірили в багатьох богів, яким жерці приносили пожертви. Також існувало переконання, що загиблі в бою воїни отримували особливу милість богів. Деякі племена вважали ліси священними та захищали їх від будь-яких посягань.

У середині IV ст. серед германців почало поширюватися християнство.

Ще в I ст. в германців виникло рунічне письмо. Спочатку його використовували лише жерці для ворожінь та обрядів.

Переселившись ближче до кордонів Римської імперії, германські племена посилили тиск на них. Це призвело до Маркоманських війн (за назвою союзу германських племен). У 174 р. їх здолав римський імператор Аврелій.

Після ослаблення Риму та розгортання Великого переселення народів (IV—VII ст.) на західних землях імперії почали виникати так звані «варварські королівства» германських племен.

? На яких територіях розселилися германці?

Запитання та завдання

1. Що називають лімесом? Яким було його призначення?
2. За допомогою методу «Круговий огляд» дайте відповіді на запитання: 1) Який із народів — сусідів Риму був кочовим? 2) Що робили римляни на кордонах тих регіонів, які не могли завоювати? 3) Що германські племена перейняли від римлян? 4) Що відомо про вірування германців? 5) Як римляни називали укріплені поселення кельтів? 6) Кого римляни називали галлами?
3. За додатковими джерелами підготуйте короткі повідомлення про народи та племена, які в різний час були сусідами Римської імперії.
4. За допомогою методу «Синтез думок» обговоріть, які наслідки для римлян і варварів мало тривале сусідство.
5. Складіть «асоціативний кущ» до поняття «кельти».
6. Закінчіть речення: «Сармати були іраномовним кочовим народом, що оселився в Причорномор'ї в III ст. до н. е. Основними заняттями сарматів були … ».
7. За допомогою методу «Діаграма Венна» порівняйте життя та побут кельтів і германців.

Цікаво знати

Перші контакти між германцями та Римом датовано 58 р. до н. е. Тоді Юлій Цезар завдав поразки племені свевів. Це сталося на території Північної Галлії. Через три роки Юлій Цезар витіснив ще два германські племені за Рейн. Римляни намагалися рухатися далі на захід, за Рейн, але зазнали невдачі. У 9 р. в Тевтобурзькому лісі (зараз територія Німеччини) римські війська потрапили в засідку та були знищені германцями. Після цього Рим зосередився на захисті власних кордонів.

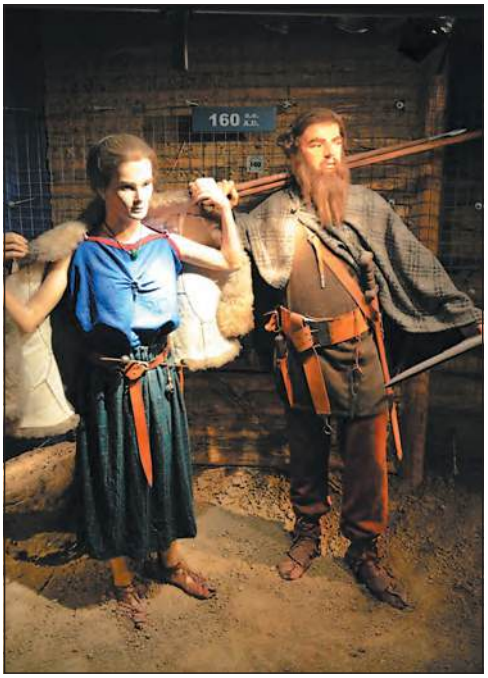

Реконструкція зовнішнього вигляду людей із германського племені вандалів. Археологічний музей Кракова (Польща).

rnk.com.ua/104254

§ 58. Виникнення та поширення християнства. Кризові явища в Римській імперії

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Назвіть основні ознаки кризи Римської республіки. Висловіть припущення, у чому могла полягати криза Риму доби імперії.

1. Виникнення християнства

У I ст. в Палестині, що була підпорядкована Римській імперії, виникла нова релігія — **християнство**. Воно ґрунтувалося на вченні Ісуса з міста Назарета, який навчав любити Бога і своїх ближніх. Люди вірили, що він є Сином Божим. Ісус проповідував, що «земні царства», тобто держави, є минущими, а єдиним і вічним є Царство Боже. Тому римська влада вважала, що він виступає проти неї та підбурює людей до повстання. Ісуса було страчено, але його учні та послідовники стверджували, що на третій день після смерті він воскрес із мертвих. Віра у воскресіння Сина Божого лягла в основу християнства.

Учні Ісуса — **апостоли** — поширили його ідеї в Римській імперії та на інших землях. Завдяки тому, що нова релігія була відкрита для всіх людей, вона швидко здобувала популярність.

Римська влада переслідувала християн, піддавала їх тортурам. Багато людей було страчено.

Незважаючи на це, протягом 300 років християнство набуло поширення в різних частинах Римської імперії, передусім на сході. У Єгипті деякі християни, рятуючись від переслідувань, переселялися в пустелю. Так з'явилися перші християнські ченці та монастирі.

Із часом християнські спільноти, хоч і таємні, дедалі більше впливали на життя в Римській імперії. У 311 р. імператор Галерій вперше видав документ — Нікомедій-

Поховальна плита із зображенням риб — символом перших християн. III ст. Некрополь Ватикану.

Цікаво знати

Через постійні переслідування зібрання християн у римських поселеннях були таємними. Нерідко вони відбувалися в підземних приміщеннях — катакомбах.

ський едикт, який припинив переслідування християн.

? Як римська влада тривалий час ставилася до християн? Чому?

2. Криза Римської імперії

Після періоду «п'яти добрих імператорів» для Римської імперії настали зовсім інші часи: один одного змінювали позбавлені політичного хисту правителі. Знать і солдати усували їх від влади, якщо вони не відповідали їхнім очікуванням. Система управління імперією, де особа імператора відігравала ключову роль, зазнала кризи.

Крім того, у III ст. припинилося територіальне зростання імперії, відповідно зменшився приплив багатств і рабів. Правителі Риму намагалися вивозити багатства з провінцій, фактично грабуючи їх. Це призводило до повстань місцевого населення, які влада жорстоко придушувала.

Складним внутрішнім становищем в імперії скористалися сусіди, здійснюючи напади на її землі. На заході це були германські племена, на сході — Парфянське царство. Риму бракувало сил, щоб утримати під контролем усі провінції: у III ст. римські війська тимчасово залишили Британію, Баварію (зараз територія Німеччини), Галлію (зараз територія Франції), Іспанію, Сирію, Палестину та Єгипет.

Оскільки господарство Риму трималося на праці рабів, тепер нікому було обробляти великі земельні володіння та працювати на копальнях. У суспільстві почала формуватися нова верства — **колони**. Ними ставали раби, а також селяни, які втратили землю. Це були особисто вільні люди, але вони не могли самостійно обирати місце проживання (із IV ст. колони були прикріплені до землі, яку обробляли). Це покращило становище рабів, натомість права селян зазнали обме-

Монастир Святої Катерини — один із найдавніших християнських монастирів у світі, що діє дотепер. Він був заснований у IV ст. у Єгипті. Сучасний вигляд.

Мармурове погруддя Діоклетіана. Археологічний музей Стамбула (Туреччина).

Словник

Домінат — форма правління в державі, за якої влада імператора є необмеженою.

Палац Діоклетіана у Спліті (Хорватія). Сучасний вигляд.

Цікаво знати

Імператор Діоклетіан першим обмежив термін імператорського правління до 20 років і був єдиним, хто виконав цю умову. Залишивши справи, Діоклетіан оселився у своєму маєтку в Спліті (зараз Хорватія). Коли його спробували переконати повернутися до влади, колишній імператор відповів: «Якби ви бачили, яку я виростив капусту, то не робили б мені таких пропозицій!».

? Як ви зрозуміли відповідь Діоклетіана?

жень. Проте загалом така система виявилася ефективнішою, ніж праця рабів. Особисто вільні люди були більше зацікавлені в результатах своєї праці та не потребували постійного нагляду.

? Що стало причиною виникнення верстви колонів?

3. Спроби реформування

Частково приборкати кризові явища зумів імператор **Діоклетіан** (правив у 285—305 рр.). Він провів низку реформ, головною з яких був поділ Римської імперії на західну та східну частини з окремим управлінням. Також було здійснено адміністративну, фінансову, податкову, військову та інші реформи. Завдяки політиці Діоклетіана розпад імперії на деякий час зупинився. Діоклетіан отримав титул домінус (у перекладі з латинської мови — «повелитель»), а створену ним систему назвали **домінатом**.

Діоклетіан спробував провести релігійну реформу, зокрема, хотів запровадити культ особи імператора, якого прирівнювали до Бога. Проти цього виступили християни. У відповідь імператор заборонив їхні зібрання, наказав руйнувати церкви та спалювати книги. Християни під загрозою смерті мали зректися своєї віри.

Пізніше імператор **Константин** (правив у 324—337 рр.) намагався об'єднати Рим за допомогою християнства, яке на той час набувало все більшого поширення. Для цього він зробив такі кроки:

- У 313 р. Константин видав **Міланський едикт**, відповідно до якого встановлювалася свобода віросповідання.
- Імператор підтримував християн, надаючи їм привілеї, землі, високі посади та споруджуючи державним коштом церкви в новій столиці імперії — Константинополі.

- У 325 р. Константин організував **Нікейський собор** — збори церковних очільників (єпископів). Було укладено й затверджено **Символ віри** — короткий виклад єдиних для всього християнства принципів, яких мали дотримуватися всі віряни.

Зрештою в 380 р. імператор **Феодосій I** проголосив християнство державною релігією.

? За допомогою методу «Мозковий штурм» висловіть припущення, чому римська влада змінила ставлення до християн.

Запитання та завдання

1. **Гра «Правда — неправда».** Визначте, які твердження є правдивими, а які — ні.
   1) У III ст. Римська імперія розширила свої володіння.
   2) Християнство зародилося на землях сучасної Італії.
   3) Римська влада одразу підтримала християн.
   4) Імператор Діоклетіан провів низку успішних реформ.
   5) Імператор Константин заснував нову столицю Римської імперії.
2. Укажіть хронологічні межі періоду кризи Римської імперії.
3. Чиє вчення лягло в основу християнства? У якому регіоні воно зародилося?
4. Укажіть причини та наслідки кризи Римської імперії.
5. Хто такі колони? Яким було їхнє становище в римському суспільстві? Як поява колонів пов'язана із кризою Римської імперії?
6. За допомогою методу «Синтез думок» обговоріть, яку релігійну політику проводив імператор Константин. Якою була її мета?
7. Як змінилося становище християн у Римській імперії протягом I—IV ст.? Відповідь подайте у вигляді схеми.
8. Яке значення для християн мав Нікейський собор?

Мозаїчне зображення імператора Константина в Софійському соборі в Стамбулі (Туреччина).

● ● Джерела повідомляють ● ●

Із Міланського едикту (313 р.)

Ми, Константин Август та Ліциній Август, щасливо зустрівшись у Мілані, разом вирішили, зважаючи на інтереси та безпеку держави… гарантувати християнам та всім іншим право вільно сповідувати обрану релігію виходячи з того, що все божественне на небесах може виступати покровителем наших підданих.

? Що змінилося у ставленні Римської імперії до християн відповідно до цього документа?

Стіни Константинополя, збудовані в 408—413 рр. за імператора Феодосія II. Сучасний вигляд.

rnk.com.ua/104255

§59. Велике переселення народів. Падіння Західної Римської імперії

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

- Якими були відносини Риму із сусідніми племенами і народами?

Словник

Федерати — племена варварів, що жили в прикордонних областях Римської імперії та отримували за службу землі й певні привілеї.

Гунський котел для приготування їжі із Сіньцзяня (Китай).

Гунські прикраси до кінської збруї. Національний історичний музей Румунії.

1. Гуни та готи

Племена варварів здійснювали постійні набіги на землі Римської імперії. Щоб стримати їх, римляни дозволяли варварам селитися на своїх землях, надаючи статус **федератів**. Проте на Рим невпинно рухалися все нові й нові племена.

Цьому передувала низка подій та явищ. Приблизно у II ст. у степах на північний захід від Китаю мешкали кочові племена **хунну (гунів)**. Проте поразка військ династії Хань і чергова зміна клімату, що призвела до посухи, змусили гунів шукати кращих пасовищ. Вони рушили на захід.

У 375 р. гуни вийшли до кордонів Римської імперії та згодом отаборилися в римській провінції Паннонія (зараз Угорщина).

Прямуючи на захід, гуни підкорили багато племен і створили одну з перших **кочових імперій**. Так, вони розгромили племена **готів**, що мешкали на землях сучасної України.

Частина готів залишилася під владою гунів — із часом їх почали називати **остготами**. Інша частина (близько 40 тис. осіб) рушила далі й попросила дозволу оселитися в межах Римської імперії. Згодом за ними закріпилася назва **вестготи**.

Римський імператор Валент (правив у 374—378 рр.) погодився надати вестготам землі для поселення та обіцяв забезпечувати продуктами харчування. Проте римляни порушили угоду. Потерпаючи від голоду, вестготи повстали проти римлян і перемогли їх у битві під Адріанополем у 378 р. Вестготи рушили на південь і пограбували Балкани та Пелопоннес.

Зрештою римляни були змушені визнати вождя вестготів Аларіха правителем провінції Іллірія.

Із вторгнення гунів і переселення готів розпочався процес **Великого переселення народів**, що розгорнувся в Європі в IV—VII ст. У результаті численні племена й народи змінили місце проживання.

Одночасно із пересуванням готів на північному сході до Римської імперії вдерлися інші германські племена.

? За допомогою методу «Мозковий штурм» обговоріть, які наслідки мало вторгнення гунів і готів для життя пересічних римлян.

2. Падіння Західної Римської імперії

У **395 р.** римський імператор **Феодосій I** поділив Римську імперію між двома синами, сподіваючись, що це допоможе краще організувати захист її кордонів. Так виникли **Західна Римська імперія** та **Східна Римська імперія**. Історики називають Східну Римську імперію Візантією — від назви міста Візантій, на місці якого було засновано її столицю Константинополь.

У 401 р. Західна Римська імперія вже не могла протистояти вестготам і мусила відкуплятися від них під загрозою нового вторгнення. Проте в 410 р. вестготи на чолі з Аларіхом пограбували місто Рим, а потім — провінції.

У цей самий час інші варварські племена захопили південь Іспанії та провінції Риму в Африці.

Гуни, що оселилися в Паннонії, певний час отримували від римлян відкуп і не нападали на їхні землі. Проте в 440-х рр. правителем гунів став **Аттіла**, який прагнув завоювань. Він об'єднав під своєю владою всіх гунів і здійснив напад спочатку на Східну Римську імперію, а в 451 р. — на Західну.

Щоб дати відсіч гунам, римляни та війська різних варварських племен об'єдналися.

Словник

Велике переселення народів — умовна назва вторгнень і переселень різних варварських племен на землі Римської імперії в IV—VII ст.

Цікаво знати

Пограбування Рима вестготами в 410 р. було дуже жорстоким: вестготи вбили багатьох жителів міста та спалили численні будівлі. Проте це було не єдине, що вразило сучасників подій. Рим називали «вічним містом», і люди були впевнені, що його неможливо захопити та зруйнувати.

Джерела повідомляють

Учений Проспер Аквітанський про пограбування Рима вандалами (455 р.)

…Коли все підкорилося його владі, [правитель вандалів Гейзеріх] утримався від вогню, різанини та страт. Отже, протягом наступних 14 днів Рим втратив усі багатства. Також разом з імператрицею [Євдоксією] і її дітьми в Карфаген (столиця королівства вандалів — *Авт.*) було забрано багато тисяч полонених.

? Назвіть наслідки пограбування Рима вандалами.

Цікаво знати

Для позначення руйнування культурних цінностей виник термін «вандалізм», а людей, які це роблять, називають вандалами. Хоча пограбування Рима племенами вандалів було менш руйнівним за наслідками, ніж пограбування вестготами.

Цікаво знати

Під час битви на Каталаунських полях римськими військами командував Флавій Аецій. Його називають «останнім римлянином», оскільки він відбивав напади варварів так само успішно, як давні римські воєначальники.

Вирішальна битва відбулася на **Каталаунських полях** (поблизу сучасного французького міста Труа). Вона не виявила переможця, але римлянам вдалося зупинити просування гунів. Аттіла повернувся в Паннонію, де незабаром помер.

Перемога над гунами не допомогла врятувати Західну Римську імперію. У 455 р. Рим пограбували вдруге — цього разу племена вандалів. У **476 р.** готський вождь Одоакр змусив останнього римського імператора, 16-річного Ромула Августула, зректися престолу. Знаки імператорської влади він надіслав до Константинополя.

? Поміркуйте, що означала передача знаків імператорської влади до столиці Східної Римської імперії.

Золота монета Ромула Августула з його зображенням. Американське нумізматичне товариство в Нью-Йорку (США).

Запитання та завдання

1. Закінчіть речення: «У III—IV ст. з Великого степу на територію Римської імперії перекочували племена … ».
2. Хто такі гуни? Як звали їхнього найвідомішого правителя? Як переселення гунів вплинуло на інші племена і народи?
3. **Обговоріть у парах.** У якому столітті відбулося вторгнення гунів на землі Римської імперії? Чим воно завершилося? Які наслідки це мало?
4. Унаслідок яких подій утворилися племена остготів і вестготів?
5. За допомогою методу «Акваріум» обговоріть, чому в V ст. Рим не вистояв перед натиском варварів.
6. **Обговоріть у малих групах.** Коли та за яких умов відбувся поділ Римської імперії на Західну та Східну?
7. Укажіть дату падіння Західної Римської імперії. Пригадайте, який історичний період завершився в цей час.
8. Висловіть припущення, якими були причини падіння Західної Римської імперії.

§ 60. Слов'яни

rnk.com.ua/104256

1. Найдавніші предки слов'ян

В античні часи терени України населяли різні народи. Мешканці лісостепу були місцевим (автохтонним) населенням цих країв, яке, за твердженням вчених, не змінювалося з II тис. до н. е. У VI—IV ст. до н. е. їх підкорили скіфи та змусили сплачувати данину рабами й зерном.

Згодом на ці землі почали здійснювати набіги сармати. У I—II ст. населення цього регіону римляни називали **венедами**. Територію розселення венедів ототожнюють із **зарубинецькою археологічною культурою**. На її основі в II—V ст. сформувалася **київська археологічна культура**. Носії цієї культури були землеробами, а також тримали худобу, займалися ремеслом.

У II—IV ст. на українські землі переселилися готи, які підкорили частину венедів. Так на теренах України, Молдови та Румунії сформувалася мішана гото-сармато-слов'янська культура, відома як **черняхівська археологічна культура**. У IV ст. після навали гунів вона занепала. Вчені характеризують її як провінційно-римську, оскільки носії цієї культури перейняли від римлян технології обробітку землі та ремесла — обробку металу, виробництво скла й прикрас. Носії черняхівської археологічної культури користувалися римськими амфорами та римськими монетами.

? Висловіть припущення, чому носії черняхівської археологічної культури в побуті користувалися римськими виробами.

ВИСЛОВІТЬ ВЛАСНУ ДУМКУ

■ Кого стосується назва «слов'яни»?

Вержиця — прикраса київської археологічної культури. Київський археологічний музей.

● ● Джерела повідомляють ● ●

Історик Прокопій Кесарійський про антів і склавинів (VI ст.)

Племена ці, склавини та анти, не керуються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві й тому всі справи в них ведуть спільно… Є в тих і інших єдина мова, абсолютно варварська… Та й зовнішністю вони один від одного не відрізняються: усі високі й сильні, волоссям не дуже світлі й не руді, але й не чорнокосі… Ім'я у склавинів і антів колись було одне.

? Чи можна із цього уривка зробити висновок про спорідненість антів і склавинів? На основі яких тверджень?

Посуд зарубинецької археологічної культури. Національний музей історії України в Києві.

Залізні застібки (фібули) зарубинецької археологічної культури. Національний музей історії України в Києві.

Глиняний посуд черняхівської археологічної культури. Національний музей історії України в Києві.

2. Анти та склавини

Спільноти зарубинецької, київської, черняхівської та деяких інших археологічних культур вчені називають предками слов'ян. Вони мали подібні мови й, вірогідно, спільних богів. У **V—VII ст.** слов'яни розселилися Центрально-Східною Європою. Цей процес називають **Великим розселенням слов'ян.** Він був складовою Великого переселення народів.

Коли на землях сучасної України готи зазнали поразки від гунів, раніше підкорені готами місцеві слов'янські племена перейшли на південний берег Дунаю та осіли на Балканах і в Паннонії. Історичні джерела їх називають **антами.**

У VI ст. антів, що жили в Паннонії, після тривалої боротьби підкорили кочові племена аварів. В історичних джерелах під 602 р. востаннє згадується про антів.

Слов'янські племена, які не були підкорені готами, рушили на захід до річок Одер та Ельба. З історичних джерел вони відомі під назвою **склавини.**

Місцеві племена, які залишилися в Подніпров'ї, у VIII ст. сформували окремі союзи племен. Про них ви дізнаєтеся наступного навчального року.

? Як утворилися спільноти антів і склавинів?

3. Господарство

Давні слов'яни та їхні предки, що мешкали в лісостепах і лісах, вели осілий спосіб життя. Вони були переважно землеробами, хоча й скотарство посідало вагоме місце в їхньому господарстві. Населення займалося також полюванням, рибальством, бортництвом (збирали мед і віск диких бджіл).

Слов'яни та їхні предки будували поселення переважно на пагорбах поблизу річок. Вони були невеликими, часто не мали укріп-

лень і розташовувалися на чималій відстані одне від одного.

? Якими були основні заняття давніх слов'ян?

4. Релігійні уявлення

Точно невідомо, чи мали слов'яни та їхні предки власну писемність. Писемні згадки про них збереглися у творах римських і візантійських істориків, але цих відомостей мало. Наприклад, складно встановити, якими були релігійні уявлення давніх слов'ян.

Загалом слов'яни та їхні предки вірили в існування багатьох богів, духів, різних надприродних істот. Вони поклонялися духам предків, робили їм пожертви.

Жерців слов'яни називали **волхвами**. Уважалося, що вони володіють особливою мудрістю, здатні передбачати майбутнє.

? Чому зараз мало відомостей про релігійні уявлення давніх слов'ян?

Запитання та завдання

1. Поясніть, хто такі венеди.
2. Яку роль відіграли племена готів в історії давніх слов'ян?
3. Дослідники відзначають, що серед знахідок черняхівської археологічної культури майже не трапляється зброя. **Обговоріть у парах**, які висновки можна зробити із цієї інформації.
4. У межах якого більшого історичного процесу відбувалося Велике розселення слов'ян?
5. Поміркуйте, як природні умови впливали на господарське життя давніх слов'ян.
6. **Пошукове завдання.** Дізнайтеся, які пам'ятки давніх слов'ян і їхніх предків можна знайти в місцевих музеях. Відвідайте музей (або здійсніть віртуальну екскурсію). Поділіться отриманою інформацією в класі.
7. У складі малих груп проведіть порівняльне мінідослідження «Слов'яни та інші сусіди Римської імперії».

Слов'янське язичницьке капище. Сучасна реконструкція.

Цікаво знати

Давньослов'янські боги

Стрибог — бог-«батько»; уособлює похмуре небо, силу, що може бути як доброю, так і злою.
Сварог — бог-«син»; уособлює ясне спокійне небо, доброзичливий до людей, покровитель ковалів.
Перун — бог блискавки, покровитель воїнів.
Дажбог — син Сварога, бог сонця.
Велес — бог підземного світу, покровитель тварин.
Род — бог землі та всього живого.

Язичницькі ідоли. Сучасна реконструкція.

rnk.com.ua/104257
Узагальнення

rnk.com.ua/104258
Внесок давніх цивілізацій

rnk.com.ua/104259
Основні поняття і терміни

rnk.com.ua/104260
Плани-схеми для різних форм роботи

rnk.com.ua/104261
Найбільш поширені методи інтерактивного навчання

Монета з Пантікапея із зображенням крилатої істоти — сімаргла, що належить до іранської міфології.

Монета з Ольвії у формі дельфіна.

Сарматська прикраса — дельфін із золота та кришталю з кургану Ногайчик (Крим). I ст.

Зміст

Передмова 3

Вступ 4

Розділ I. **Життя людей за Первісних часів. Українські землі на початку історії людства**

§ 1. Походження людини 8
§ 2. Антропогенез 11
§ 3. Неандертальці та кроманьйонці 14
§ 4. Палеоліт 17
§ 5. Мезоліт 19
§ 6. Неоліт 21
§ 7. Суспільна організація найдавніших людських спільнот 24
§ 8. Духовна культура давніх людей 26
§ 9. Мідно-кам'яний вік на українських землях: трипільська та середньостогівська археологічні культури 28

Розділ II. **Стародавні цивілізації Азії і Північної Африки та їхня взаємодія із суспільствами, що існували на українських землях**

§ 10. Бронзовий вік 31
§ 11. Що в історії називають цивілізацією 35
§ 12. Природні умови та господарство Месопотамії 37
§ 13. Міста-держави Месопотамії 39
§ 14. Суспільний устрій держав Месопотамії. Закони Хаммурапі 42
§ 15. Держави залізного віку: Ассирія та Вавилон 44
§ 16. Повсякденне життя населення Месопотамії . . . 47
§ 17. Писемність та наукові знання 49
§ 18. Релігія та література 51
§ 19. Бронзовий вік на українських землях 54
§ 20. Єгипет — «дарунок Нілу» 57
§ 21. Влада і суспільний устрій Давнього Єгипту 61
§ 22. Видатні правителі та війни Давнього Єгипту 64
§ 23. Повсякденне життя Давнього Єгипту 67
§ 24. Писемність, релігія та мистецтво Давнього Єгипту 70
§ 25. Фінікія 73
§ 26. Ізраїльське царство 76

§ 27. Хетська держава. Навала «народів моря». Завершення бронзового віку 79
§ 28. Персія 82
§ 29. Залізний вік на теренах України: кіммерійці та скіфи 85
§ 30. Хараппська цивілізація 90
§ 31. Ведійський період в історії Індії 93
§ 32. Релігії Індії. Імперія Маур'їв 96
§ 33. Цивілізація Давнього Китаю 99
§ 34. Давньокитайські держави. Імперія Цінь 102
§ 35. Культура Давнього Китаю 106

Розділ III. **Антична цивілізація та її взаємодія із суспільствами, що сформувалися на українських землях**

§ 36. Поняття Античності. Природні умови Давньої Греції 109
§ 37. Мінойська та Мікенська палацові цивілізації 112
§ 38. Полісний устрій Давньої Греції 115
§ 39. Спарта — «держава-військовий табір» 118
§ 40. Персько-грецькі війни 121
§ 41. Афінська демократія 125
§ 42. Релігія та культура 129
§ 43. Мистецтво Давньої Греції 132
§ 44. Велика грецька колонізація. Античні держави на теренах України 135
§ 45. Пелопоннеські війни. «Східний похід» Александра Македонського 137
§ 46. Еллінізм 141
§ 47. Природні умови Апеннінського півострова. Заснування Рима 144
§ 48. Найдавніша історія Риму 147
§ 49. Суспільний устрій Риму 150
§ 50. Повсякденне життя Риму за часів республіки 153
§ 51. Римські завоювання 156
§ 52. Криза республіканського устрою та виникнення імперії 161
§ 53. Римська імперія 165
§ 54. Релігія давніх римлян 168
§ 55. Мистецтво Риму доби імперії 171
§ 56. Повсякденне життя в Римській імперії 174
§ 57. Варвари 176
§ 58. Виникнення та поширення християнства. Кризові явища в Римській імперії 180
§ 59. Велике переселення народів. Падіння Західної Римської імперії 184
§ 60. Слов'яни 187

Церемонійний кельтський щит, знайдений на території Великої Британії. Британський музей у Лондоні.

Мікенська посудина — кратер. Археологічний музей міста Іракліон на острові Крит (Греція).

Золота поховальна маска мікенського правителя. Національний археологічний музей Афін (Греція).

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня (учениці)	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
ГІСЕМ Ольга Олександрівна

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ»
Підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*
Редактор *С. С. Павлюченко*
Технічний редактор *А. В. Пліско*
Художнє оформлення *В. І. Труфена, Т. В. Задорожної*
Коректор *Н. В. Красна*

Підписано до друку 19.06.2023. Формат 84×108/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,16. Обл.-вид. арк. 21,64.
Наклад 67 353 пр. Зам. 20-06.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7548 від 16.12.2021.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 701-11-22.

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРІАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 712-20-00. E-mail: sale@triada.kharkov.ua

Історія України
Всесвітня історія

- Підручник допоможе сформувати уявлення про події історії людства від найдавніших часів.
- Різноманітні завдання сприятимуть засвоєнню головних історичних фактів.
- Цікаві додаткові відомості, уривки з історичних джерел та ілюстрації зроблять навчання захопливим.
- Електронний інтерактивний додаток до підручника стане надійним помічником в опануванні нового предмета.

ISBN 978-617-09-8238-4

Інтернет-підтримка

Електронний інтерактивний додаток до підручника доступний за QR-кодом або посиланням
rnk.com.ua/102702